

ZGODOVINA ZA VSE

leto VI, 1999

VSE ZA ZGODOVINO št. 1

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

Zgodbe, ki jih piše življenje

Alenka Kačičnik Gabrič

HENRIK SCHOLLMAYER LICHTENBERG, UPRAVNIK
POSESTVA SNEŽNIK

5

Heinrich Schollmayer Lichtenberg, Verwalter des Großgrundbesitzes Snežnik

Dragan Matić

PRETEP V ŠANTLOVI VEŽI

13

Die Prügelei im Flur des Šantl-Hauses

Taja Kramberger

MORALA IN PRAVILA OBNAŠANJA V DRUŽINSKEM
KROGU V LUČI MEŠČANSKIH BONTONOV

25

Moral und Etikette im Kreis der Familie im Licht bürgerlicher Benimmbücher

Igor Grdina / Mitja Spreizer

STARA PESEM - MOJSTROVINA VIKTORJA PARME
IN ZMAZEK IVANA CANKARJA

42

Altes Lied - Viktor Parmas Meisterwerk und Ivan Cankars Machwerk

Mojca Šavnik

VLADIMIR LEVSTIK IN IVAN CANKAR:
ALI SKRIVNOST JE ŠE VEDNO ŽIVA

55

Vladimir Levstik und Ivan Cankar: Das Geheimnis lebt weiter fort

Tone Kregar

MILAN HODŽA IN SREDNJA EVROPA

76

Milan Hodža und Mitteleuropa

Primož Kočar

LE KAKO JE MOGOČE USKLADITI
VELIČINO TEGA DUHA S TO KLAVRNO IGRO
NJEGOVEGA TELESNEGA BITJA?

92

S knjižne police

Aleksander Žižek

KO SE KORENIN ZAVEMO

97

(Katarina Kobilica, Andrej Studen: Volja do dela je bogastvo...)

Aleksander Žižek

SNAGA IN RED VZDRŽUJETA SVET

98

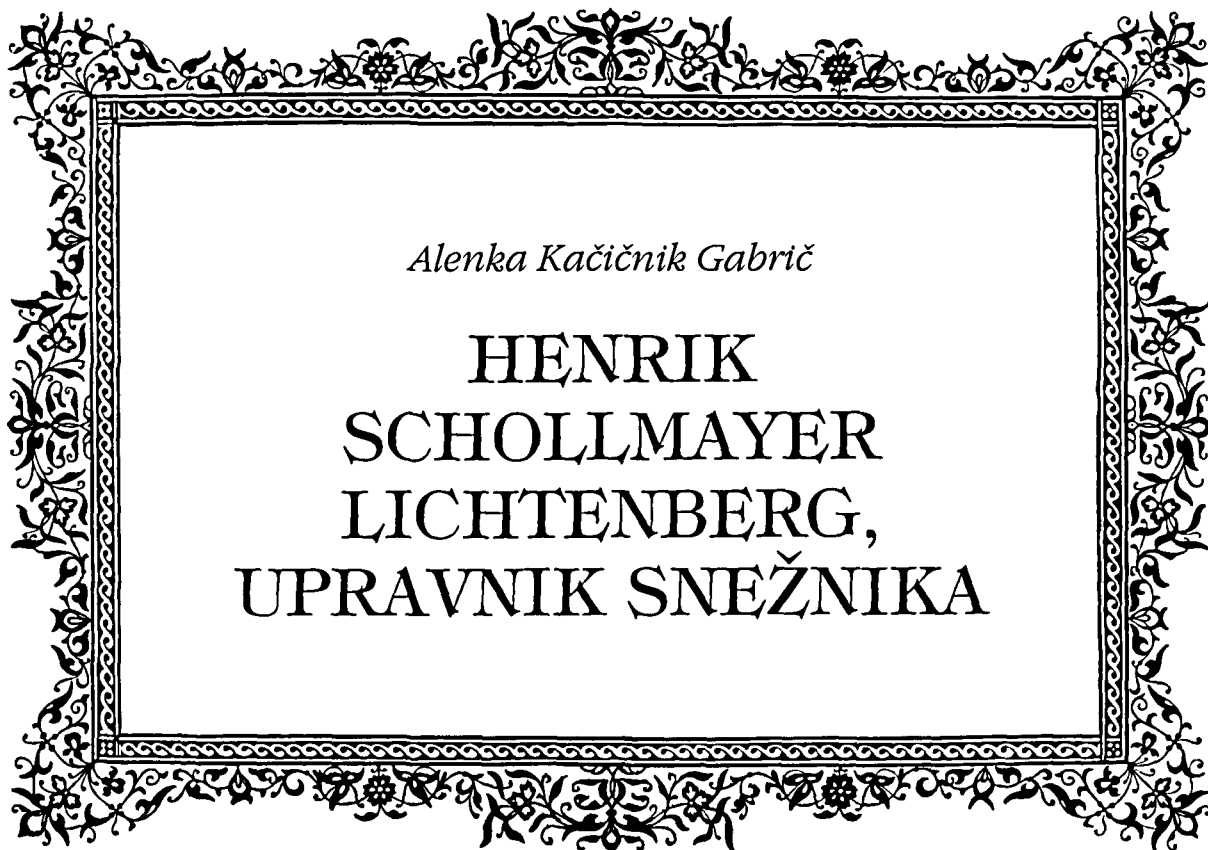
(Georges Vigarello: Čisto in umazano...)

Aleksander Žižek

VSE, KAR STE VEDNO ŽELELI VEDETI O LISTINAH

98

*(Božo Otorepec, Dragan Matić: Izbrane listine Zgodovinskega
arhiva Ljubljana 1320 - 1782...)*

Alenka Kačičnik Gabrič

HENRIK SCHOLLMAYER LICHTENBERG, UPRAVNIK SNEŽNIKA

Leta 1853 je veleposestvo Snežnik na dražbi kupil nov lastnik, knez Otto Viktor Schönburg-Waldenburg, plemič, doma na Saškem.¹ Svojega novega posestva ni nikoli obiskal, saj je že nekaj mesecev kasneje umrl. Njegova družina ni o nakupu Snežnika vedela ničesar, po njegovi smrti pa ga je podedoval njegov tretji sin, ki sprva ni vedel niti, kje se posestvo nahaja. Ko ga je končno našel, se je moral soočiti z dejstvom, da je bilo posestvo osiromašeno, gozdovi izropani lesa, stalež divjadi izredno nizek. Posesti se je poznalo slabo gospodarjenje zadnjih let.² Novi lastnik je bil očitno dovolj finančno močan, da se ni ustrašil stroškov, saj se je zavedal, da bo moral veliko investirati, če bo hotel, da bo veleposestvo spet postalo donosno. Obnove gradu in gospodarstva se je lotil natančno in sistematično, pri tem pa sta mu veliko pripomogla za

delo upravnikov gozdnih posesti posebej šolana Jožef von Obereigner in Henrik Schollmayer - Lichtenberg.

V snežniških gozdovih ljudje dolgo časa niso stalno prebivali. Skoraj do leta 1890 tukaj ni bilo cestnih povezav in naselij. Pivko na jugovzhodu so z Loško dolino na severovzhodu vezala le slaba pota, primerna komaj za promet s tovorno živino. Glavnina gozdov je bila nedotaknjena, le robove so izkoriščali kmetje, pa tudi ti so si morali sami utirati poti.

Šele leta 1870 je bila v Leskovi dolini zgrajena prva gozdarska naselbina. Druga je kasneje zrasla na Mašunu. Prvo hišo so zgradili leta 1874. Gradbeni material so vozili po kolovozih s Snežnika, ker cest še ni bilo. Kmetje v dolini so vedeli, da prihaja s temi gradnjami konec njihovega do takrat neoviranega gospodarjenja v gozdu in se posebno z naselbino na Mašunu niso mogli sprijazniti. Zato so se 24. avgusta 1874 zbrali iz več vasi in v četi z okoli 150 možmi krenili na pohod na Mašun. Gozdarsko stavbo, ki so jo takrat do tal porušili, so kasneje obnovili. V njej se je naselil gozdar Anton Satran. Po prvi svetovni vojni je stavba pogorela. Zaradi nepazljivosti so ga zažgale italijanske vojaške enote, ki so bile takrat nastanjene v njej.³

¹ Članek sem napisala med urejanjem gradiva, ki bo predvidoma priključeno k že obstoječemu fondu Graščina Snežnik. Gradivo, ki sem ga do sedaj popisala, sem v pričujočem članku citirala kot gradivo Gozdnega urada Snežnik, ker je do sedaj kot neurejeno to oznako tudi nosilo. Veliko gradiva je še nepopisanega in neurejenega, po že pregledanem pa se lahko nadajamo, da bo bogastvo virov ponudilo še obilo presenečenj.

² Vinko Sterle, Fant, to pa so čakani in pol!, Sežana, Žbrinca, 1994, str. 9 in str. 13.

³ Prav tam, str. 7.

Leta 1880 je bila zgrajena tretja gozdarska postojanka na Gomanjcih. Njen prvi prebivalec je postal gozdar Jože Novak. Četrto gozdarsko hišo so postavili v Jurjevi dolini. O divjadi v snežniških gozdovih je nekaj skopih podatkov napisal že Valvasor, precej kasneje pa je gozdar Sattran večkrat sporočal, da je divjad v hudih zimah v snežniških revirjih zelo trpela. Zaradi velikega števila jo je pomanjkanje hrane često prignalo tudi v dolino.⁴

Novi lastniki so bili na Saškem veliki industrialci, zato v začetku niso ne pričakovali, niti potrebovali velikega dohodka od posestva. Glavna gospodarska moč posestva je bil les. Skoraj 80 % posestva je bilo namreč poraščenih s strnjenimi gozdovi, zaradi večje nadmorske višine pretežno iglastimi. Posestvo je bilo zaradi upravljanja z gozdovi razdeljeno v več revirjev, glavno upravo pa so vodili na gradu. Zaradi leta 1848 razglašene zemljiške odveze so bili snežniški gozdovi v času, ko je posestvo kupil Schönburg - Waldenburg, močno obremenjeni s služnostnimi pravicami različnih oblik. Služnosti so pripadale skoraj štiridesetim naseljem. Reševanje spornih zadev je zaposlilo upravo in lastnika posestva za nadaljnjih nekaj desetletij, da so razrešili vse spore oz. zahteve nosilcev servitutnih pravic in je zemljišče veleposestva postalo prosto servitutov.

Za razrešitev služnostnih pravic je knez Schönburg - Waldenburg žrtvoval približno eno tretjino posestva.⁵ Šele takrat so pravzaprav lahko začeli z načrtnim gozdarjenjem. Za izdelavo in nato prodajo polizdelkov ali celo nekaterih izdelkov (tavoletti, gajbice za izvoz sadja in zelenjave v Ameriko) so na Marofu v Loški dolini zgradili žago, ki je konec 70. let pogorela. Tudi tovarna metilnega alkohola v Leskovi dolini nikakor ni mogla delovati rentabilno. Po propadu jo je poizkusil ponovno usposobiti Francoz Bertrand, vendar spet neuspešno. Edini zanesljivi denar je tedaj pritekal od pridobivanja pepelike, pašnine in izdajanja dovoljenj za nabiranje drevesnih gob. Ker so bili vsi drugi poizkusi neuspešni, se je Jurij Schönburg - Waldenburg odločil za uvajanje urejenega gospodarjenja z gozdom in organizacijo dobičkonosne prodaje surovega lesa. Njegova prizadevanja je nadalje-

val sin Herman, ki je postal lastnik posestva po Jurjevi smrti 29. oktobra 1900.

Veliko pozornosti so Snežniški namenjali tudi divjadi in lovu. Lov je v preteklosti služil za preživetje ljudi (meso za hrano, kože za oblačila), kasneje pa se je začel spreminjati v razvedrilno in športno dejavnost. Lastniki lovišč in zemljiških posesti pri nas so bili večinoma tujci, domači prebivalci pa so jim morali služiti in med drugim opravljati tudi lovsko tlako kot gonjači, nosači ali rejci lovskih psov. Divjadi je bilo včasih dovolj po vsej Kranjski, ne le na Snežniku. Domači jeleni so takrat nosili izredna rogovja, ki so bila neredko težka preko 12 kg, po teži teles pa je bila takratna jelenjad daleč pod današnjim povprečjem. Na rogovje je brez dvoma vplivala bujna in raznovrstna paša, saj solnic in napajališč niso poznali, mogočno rogovje pa je jelen potreboval pri dnevni borbi za obstanek med številno divjadjo.⁶

Verjetno je bilo zaradi naravnih danosti na Notranjskem med ljudstvom največ lovske krvi, ki se je sprostila po revolucionarnem letu 1848. Ljudje so tako ali drugače prišli do orožja, gospodarjev ni bilo in začeli so se množični lovski pogromi, v katerih so včasih sodelovale cele vasi. Plen je bil velik, zato so veliko mesa, ki ga niso mogli sproti uporabiti sami, prodali. Zaradi zasičenosti trga je cena divjačini takrat zelo padla. Kljub poskusom države z izdajo lovskega patenta 1852 in graščinskih fevdalcev, da bi ponovno uvedli red, se je uničevanje nadaljevalo.

Po letu 1849, ko je lov dobil obliko zakupništva, je za gospodarje lastnih lovišč ponovno postala mikavna gospodarska korist, ki jo je dajala odstrelina.

Schönburg - Waldenburgi so bili veliki ljubitelji narave, večkrat so na Snežnik prihajali divjad le opazovat in občudovat. Vsako leto znova so opazovali jelenji ruk, včasih pa jih je premotil kakšen drug dogodek. 15. maja 1910 sta na primer, za spremembo, mladi gospodar Herman in njegov gost na lovu upravnik Henrik Schollmayer - Lichtenberg "zanemarila" prvotni namen in namesto tega ob 2. uri zjutraj opazovala, kako je čez nebo potoval Halleyev komet.⁷

⁴ Ivan Fabjan, *Snežniška jelenjad*, Lovec, XXXIX, 1956/57, št. 6, str. 162.

⁵ *Dnevnik princa Hermana pl. Schönburg - Waldenburga*, v tipkopisu, prevod, str. 7, objava v pripravi.

⁶ I. Fabjan, n.d., str. 162.

⁷ A.(rhiv) S(lovenije), Gr.(aščinski) A.(rhiv) XVII, *Snežnik*, knj. 7, *Schneeberg und die Dynasten von Schönburg. Geschichte der Herrschaft Schneeberg in Krain, II. Band*, str. 62

*Henrik Schollmayer - Lichtenberg
s hčerko Margareto*

Moški člani družine so zelo radi lovili divjad, zato so si zelo prizadevali za dvig staleža divjadi v svojih gozdovih. Na posestvu Snežnik so lovili različne vrste divjadi, po takratni klasifikaciji nizko in visoko divjad. Posebej pomembni so bili jeleni, ki so spadali med visoko divjad, globoki in temni gozdovi na Snežniku pa so bili dom tudi drugim vrstam zveri, volkovom, risom, divjim mačkam in medvedom. Zadnjega risa so ustrelili leta 1869, nato pa so jih le še redko srečali v tamkajšnjih gozdovih, volkovi pa so bili kar stalni prebivalci snežniških gozdov. Kljub vnetemu zasledovanju in odstrelu je bilo njihovo število ves čas približno enako, saj so se vedno znova priseljevali na Snežnik iz hrvaških in bosanskih gozdov.

Medvede so na Snežniku posebej ščitili. Lov na rjavega medveda je bil pridržan le lastniku posestva. Upleniti tako trofejo je bil dogodek za vsakega, še tako starega in izkušenega lovca. Ko se je res zgodilo, da je Herman Schönburg - Waldenburg 26. aprila 1893 z visoke preže uplenil

prvega medveda v Leskovem grmu pod hribom Grajšovka, ga je to tako prevzelo, da tega še nekaj let ni mogel pozabiti. Medved je bil moškega spola, dolg 2,3 m, tehtal pa je 220 kg. Leta 1905 je zato knez naročil kamnoseku Janezu Lekanu iz Starega trga, naj mu izdela spominski kamen z napisom "Seine Durchlaucht Prinz Hermann von Schönburg - Waldenburg erlegten hier sehr starken Hauptbären am 26. April 1893" (Njegova visokost princ Herman von Schönburg - Waldenburg je tukaj 26. aprila 1893 položil kapitalnega medveda) in mu zanj plačal 33 kron in 12 helerjev.⁸ Po besedah današnjega oskrbnika gradu Snežnik spominski kamen še danes stoji v gozdu in označuje kraj ustrelitve. Majhen spominski kamen so postavili tudi v spomin na srečanje rednega gosta na Snežniku, Henrika Meklenburškega, kasnejšega princa Nizozemske, z medvedko, ki je s seboj vodila dva mladička, v Leskovem grmu 23. julija 1900. Posebej so bili namreč veseli dejstva, da je princ kljub napadu medvedke, ki se je bala za mladiče, ostal nepoškodovan.⁹

Zaradi prevelikega odstrela živali v preteklosti, posledično pa pomanjkanja divjadi v gozdovih, so si nekateri posestniki v svojih gozdovih omislili obore oz. ograjena gojišča za divjad, kjer so nato načrtno gojili določene živalske vrste za kasnejši odstrel. Po ministerialovem ukazu iz leta 1852 je bil lov v divjelih oz. oborah dovoljen le lastnikom. Pri nas je iz tega časa najbolj znana obora kozorogov, ki jo je v 90. letih 19. stoletja v okolici sv. Ane nad Tržičem osnoval dr. Julius Born. Leta 1891 je začel obnavljati tudi kolonijo jelenov v Jelendolu. Ena takih obor je bila še v Kokri, kjer je jelene ponovno naselil Gilbert Fuchs, lastnik gradu in posestva Hrib v Preddvoru. Graščina Planina je imela leta 1887 oboro z jeleni pri Planini in leta 1899 še eno na Javorniku. V letih 1891 -1894 je znana obora pri Puterhofu, knez Windischgrätz pa je svojo oboro za jelene osnoval leta 1912 na Pohorju.¹⁰

Znano oboro za gojenje jelenov so imeli od leta 1899 tudi na posestvu Snežnik v Leskovi do-

⁸ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 29, št. 444, Blagajna posestva Snežnik, računske priloge za leto 1905 z izdatki, rubrika XXVII, lovski zakup, stroški in zaslužki pri odstrelu, B. 70.

⁹ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten..., str. 12.

¹⁰ Ema Umek, Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek, Ljubljana 1970, str. 472-473.

lini, imenovali so jo Zverinjak.¹¹ Graščina Snežnik je imenovala posebno komisijo, ki je 19. januarja 1899 odbrala primeren prostor za njeno izgradnjo. Graditi so jo pričeli takoj, narejena je bila 4. marca 1899. Sprva je zavzemala površino približno 10 hektarov.¹² Število jelenov se je v divjeku povečalo zaradi nakupov živali, zaradi tega, ker so se zatekale vanjo živali iz ostalega gozda, nekaj mladičev pa se je v obori že skotilo. Zato so površino obore povečali, zaradi sistematičnega in natančnega strokovnega dela pa je obora z jeleni odlično uspevala. Leta 1900 so v višje ležečih predelih snežniškega posestva poizkusili naseliti še gamse, ki pa se niso vživeli v novem okolju.¹³

O ustanovitvi obore za jelene zelo izčrpno pričajo zapiski Henrika Schölmayerja - Lichtenberga. Bil je gozdar in gospodarstvenik, posebej priznan na področju razvoja in negovanja prebiralnih gozdov. Rojen je bil 23. novembra 1860 v Althofnu na Koroškem kot Henrik Etbin Schölmayer kmetijskemu strokovnjaku Francu in Korneliji, rojeni Costa, hčerki znanega domoznanca dr. Henrika Coste in sestri še bolj znanega slovenskega politika dr. Etbina Henrika Coste, po katerem je prvorojenec tudi dobil ime.¹⁴ Po šolanju v Ljubljani, na Češkem in Saškem, kjer je obiskoval gozdarsko akademijo, ter po opravljenem izpitu za samostojno gozdno gospodarstvo je bil sprva zaposlen na področju Gmundenske državne gozdne direkcije, nato kot vodja parne žage Karla Novaka v Slatini (današnja Romunija). Od 15. marca 1884 je bil v službi na veleposestvu kneza Schönburg - Waldenburga na Snežniku, sprva kot višji gozdar in oskrbnik gozdne revirja Mašun. Na Mašunu je bil 19. avgusta 1891 pri eksploziji dinamita poškodovan. Nesrečo je sicer preživel, ker je knez Jurij Schönburg - Waldenburg organiziral prevoz bolnika v ljubljansko bolnišnico.¹⁵ Izgubil pa je desno oko in od takrat nosil trak preko njega. Leta 1903 je kot upravitelj celotnega snežniškega posestva nasledil svojega tasta Jožefa Obereignerja. Leta 1904 ga je posvojila Vi-

ljemina Lichtenberg, starejša grofica iz sosednjega gradu Koča vas, ki ni imela svojih otrok. V adoptivni listini se je Schölmayer obvezal, da bo skrbel za njo do smrti, potem pa bo podedoval njeno posestvo. Prevzel je tudi njen plemiški naslov in priimek, zato se je od takrat podpisoval Schölmayer Lichtenberg. Čezdajalno pogodbo sta grofica in Schölmayer sklenila leta 1906.¹⁶ Leta 1909 je Henrik Schölmayer - Lichtenberg postal direktor celotnega snežniškega posestva.¹⁷ Pri gospodarju in med delavci na posestvu je slovel po svoji natančnosti.¹⁸ S svojim delodajalcem se je zelo dobro razumel, celo tako, da mu je bil priča pri poroki z Marijo von Obereigner 21. julija 1887 lastnik veleposestva princ Jurij von Schönburg - Waldenburg, princesa Luisa in princesa Anna, žena in hči princa Jurija, pa sta bili krstni botri njunim otrokom.¹⁹

Schölmayerja so zanimala mnoga različna področja in tematike, ne le tista, ki so se strogo dotikala gospodarjenja na Snežniku. Trudil se je, da bi veleposestvo čim bolj povezal z ostalo državo in omogočil lažje in predvsem cenejše izkoriščanje njegovih bogastev, v prvi vrsti velikih, do takrat še neizkoriščenih količin lesa. Tako se je 3. junija 1903 udeležil sestanka v Trgovski zbornici v Ljubljani kot zastopnik posestva Snežnik,²⁰ ki je bilo kot možni veliki uporabnik zelo zainteresirano za izgradnjo načrtovane železniške proge od Rakeka do kranjske meje s Hrvaško. Po dogovorih s sestanka je nato pripravil podatke za izdelavo načrtov za izgradnjo železnice,²¹ ki naj bi potekala od priključka na južno železnico pri Rakeku do Prezida na hrvaški strani meje in bi pripomogla, da boj v konkurenci s pridelovalci mnogo cenejšega lesa v Bosni še ne bi bil izgubljen. Največji strošek pri prodaji rezanega lesa je bil namreč transport iz gozdov do porabnika, saj je bilo ponekod treba spraviti hlode tudi do 40 km daleč do najbližje železnice. Zaradi zmanjšanja zaslužka so se začeli prebivalci Loške doline in njene hribovite okolice izseljevati v tujino.

¹¹ Tudi danes se to področje v gozdu pri Leskovi dolini imenuje Zverinjak. Atlas Slovenije, Ljubljana 1992, karta 183, B 3.

¹² I. Fabjan, n.d., str. 161-167.

¹³ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten..., str. 14.

¹⁴ Stane Granda, Zadnji lastniki gradiča Koča vas in njihov družinski arhiv, Notranjski listi II, Cerknica 1981, str. 278-283.

¹⁵ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten..., str. 40.

¹⁶ AS, 744, Graščinski arhiv Koča vas, fasc. 2, Dominicalia.

¹⁷ Več glej Slovenski biografski leksikon, str. 236.

¹⁸ V. Sierle, n.d., str. 81.

¹⁹ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten..., str. 31.

²⁰ Ivan Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, Slovenska matica, Ljubljana 1968, str. 285; višji gozdar snežniškega veleposestva je tam napačno naveden kot Henrik Golmajer.

²¹ Slovenski biografski leksikon, deveti zvezek, priloga k SBL III, str. 236, geslo Schölmayer-Lichtenberg Henrik.

Terenske razmere za gradnjo železnice so bile ugodne, saj na trasi niso bili predvideni gradbeno posebno zahtevni objekti. Načrt je izdelal ing. Emanuel Rindl z Dunaja februarja 1904. Rindl je načrtoval normalnotirno progo, dolgo 34,427 km, s postajami v Rakeku, Cerknici, Grahovem, Bloški Polici, Starem trgu in Ložu, Poljanah in v Babnem Polju. Imela bi značaj izvozne železnice za snežniške gozdove, za gozdove čabrskega veleposestva in zahodnega dela Auerspergovih gozdov, ki so gravitirali na Bloško planoto. Železniško ministrstvo je potrdilo načrte in izdalo koncesijo. Med tistimi, ki so pri-

tevala znatna denarna in materialna sredstva, vendar je z njimi postala dostopnost gozdov bistveno lažja, s tem pa so tudi v gospodarskem smislu dosti lažje in temeljiteje vzdrževali in izkoriščali gozd. Samo v letu 1913 je blagajna posestva Snežnik za delo na različnih cestah na posestvu izplačala več kot 300 računov.²³

Novozgrajene ceste so poimenovali ali po kraju, kamor je cesta vodila, ali pa z imenom določene osebe iz vrst lastnikov. Tako je Jurjeva cesta, ki so jo gradili med leti 1872 do 1896,²⁴ vodila od gradu Snežnik mimo lovske koč

Snežniški graščaki se peljejo na lov

dobili koncesijo za železnico, je bil tudi lastnik veleposestva Snežnik, knez Schönburg - Waldenburg, vendar ideje o izgradnji železniške proge zaradi več različnih vzrokov vseeno niso uresničili.²²

Pri iskanju boljših transportnih povezav s svetom se je Schollmayer, prav tako kot že njegov predhodnik na delovnem mestu, Jožef von Obereigner, veliko ukvarjal z gradnjo gozdnih cest na področju Snežnika, saj se je zavedal velikega pomena dostopnosti snežniških gozdnih bogastev. V času njegovega direktorovanja so redno vzdrževali že obstoječe ceste, jih utrjevali ter zgradili več novih. Gradnja cest je sicer zah-

Klanska polica nedaleč od tromeje med avstrijskim Primorjem, Hrvaško in Kranjsko, do Gomanjcev. Dolga je bila 30,8 km in je bila najpomembnejša cesta v snežniških gozdovih. Priključila se je na deželno cesto proti Ložu in Rakeku, kjer je snežniške gozdove povezala z južno železnico. Za izvoz lesa proti notranjosti države in proti morju je bilo to dejstvo ključnega pomena. Gradnja Jurjeve ceste je v tehničnem in gospodarskem smislu predstavljala vzorčni model za nadaljne načrte in delo. Snežniška cesta je Snežnik povezala s Pivško dolino. Luisina cesta

je v dolžini 14,1 km pri t.i. Cipi povezala novi Jurjevo in Snežniško cesto. Hermanova cesta je povezala Snežniško cesto z gozdno naselbino Škorje v revirju Mašun, leta 1921 pa so imeli v načrtu, da jo podaljšajo do meje revirja pri Svinščakih in naprej skozi revir Gomanjce do Jurjeve ceste. Poleg teh glavnih so zgradili še stranske ceste na Beli Vrh, Anino cesto v dolžini 4,6 km od Jurjeve ceste preko Biških lazov do Snežniške ceste, cesto v Lepi dol, Ulrikovo cesto v dolžini 3 km od Snežniške ceste preko sedla Kalvarija do Mezelišča in Hrvojevače do Jurjeve ceste, cesto v Peklo, cesto Pogled - Pleče, cesto v Kobilji Dol in cesto v Ognice. Leta 1921 je

²² I. Mohorič, n.d., *Načrti železnice Rakek - Lož - Prezid*, str. 284.

²³ AS, *Gozdni urad Snežnik*, šk. 27, št. 431, *Blagajniška nakazila za leto 1913, popravila cest na Snežniku*.

²⁴ *Slovenski krajevni leksikon*, I, str. 46.

mreža stranskih cest na Snežniku merila skupno 37 km.²⁵

Henrika Schollmayer - Lichtenberga so zanimali tudi kraški pojavi, zato se je z njimi precej ukvarjal. Večkrat je organiziral izlete, poleg drugih znamenitosti pa si je ogledal že takrat doma²⁶ in v svetu dobro znano Postojnsko jamo in kobilarno pri Prestranku.²⁷ Opazoval je vreme in vremenske pojave ter pripomogel pri razvijanju mreže vremenskih opazovalnic na posestvu. Leta 1906 je bilo od enajstih opazovalnic vremena na Kranjskem, ki so vremenske podatke pošiljale cesarsko-kraljevemu uradu za meteorologijo in geodinamiko na Dunaj, kar pet opazovalnic na območju posestva Snežnik. To so bile Leskova dolina, Jurjeva dolina, Mašun, Gomanjce in Snežnik.²⁸

Zelo skrbno si je zapisoval vse, tudi manjše potrese. Poleg ostalih je v svoj dnevnik zapisal tudi potresne sunke, ki so 14., 20. in 22. aprila 1895 porušili Ljubljano.²⁹ Spremljal je padavine in vsako izredno količino vestno vpisal v dnevnik, saj je močno deževje skoraj vsako jesen povzročalo poplave v Loški dolini.³⁰

Bogatih spoznanj, ki jih je nabiral na snežniškem posestvu, ni ohranil le zase, temveč jih je posredoval tudi širše zainteresirani strokovni javnosti. Dejavno se je udeleževal pri šolanju in vzgoji mladih slovenskih gozdarjev. Na Snežniku je šest let delovala gozdarska šola, prva svoje vrste na slovenskem ozemlju. Ko je leta 1871 zaključila šolanje prva generacija dveletne goz-

darske šole na Snežniku, so njeni slušatelji opravljali javni preizkus znanja. V komisijo, ki sta jo sestavljala član deželnega odbora in član kmetijske družbe, je bil kot predstavnik druge imenovan prav Schollmayer.³¹

Zapisoval pa je tudi kroniko o lovstvu na Snežniku. Čeprav je živel v slovenskem okolju, je vse strokovne tekste pisal v nemščini, tudi zato, ker je bil po političnem prepričanju orientiran izrazito nemško. Zaradi narave svojega dela, kontaktiranja s svojimi podrejenimi na delovnem mestu in tesnih stikov z okolico pa je dobro obvladal tudi slovenščino, ki se je je bil naučil že kot otrok. Zahtevo znanja slovenščine je verjetno postavil tudi sam delodajalec, ko ga je sprejemal v službo. Mlajši gospodar Herman Schönbürg - Waldenburg se je namreč tudi sam načrtno naučil govoriti slovensko, da je lažje sodeloval z domačini v okolici Snežnika.³²

V snežniškem arhivu je ohranjen Schollmayerjev koncept članka o lovstvu in jelenjadi na posestvu od srede 19. do začetka 20. stoletja. Članek je bil, brez navedbe avtorja, v slovenskem prevodu v treh nadaljevanjih objavljen v reviji Lovec leta 1912.³³ V opombi je navedeno le, da je članek zajet iz arhiva snežniške graščine, pripisan pa je lovski pozdrav snežniškemu gospodarju in njegovemu upravitelju. Na nekaj straneh je opisano, kako je potekala ograditev območja, na katerem so naselili jelene, kje so jih kupili in nato pripeljali v ograjeno oboro ter kako je naselitev in vžijljanje jelenov v novem domu potekalo. Koncept tega zapisa v nemškem originalu hranijo v arhivu gozdnega urada Snežnik.³⁴

Henrik Schollmayer - Lichtenberg je zapis o jelenih zaključil januarja 1911. Za leta 1911, 1912 in 1913 je navajal samo podatke o ruku in odstrelu v revirjih posestva Snežnik. Naslednja leta je rukajoče jelene preglasilo orožje, divjala je prva svetovna vojna. O divjadi v snežniških gozdovih je manj zapisov, vsekakor pa je vojna temu ozemlju prizanesla. Frontna črta ga ni presekala, bobnenje s soške fronte pa se je slišalo skoraj vsak dan, posebej močno 13. oktobra

²⁵ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 1, št. 35, *Inventur und Schätzungselaborat des jugoslawischen Vermögens der Fideikomiss Herrschaft Laas - Schneeberg nach dem Stande vom Jahre 1921*.

²⁶ Herman Schönbürg - Waldenburg se v svojem dnevniku spominja otroštva, ki je delno teklo tudi na Snežniku. Tam navaja, da je imel služabnik Jakob v kleti v stekleni posodi človeško ribico, ki jo je laliko videl, kadar ga je tam obiskal. Človeške ribice pa so doma le v Postojnski jami.

²⁷ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, *Schneeberg und die Dynasten...*, str. 51.

²⁸ *Jahrbücher der k.k. Zentral-Anstalt für Meteorologie und Geodynamik. Offizielle Publikation. 1906, Neue Folge XLIII. Band, Der ganzliche Reihe LI. Band, Wien 1908, Alphabetische Verzeichnis der Beobachtung-Stationen*, str. XV-XXIII.

²⁹ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, *Schneeberg und die Dynasten...*, str. 44.

³⁰ Herman Schönbürg - Waldenburg v svojem dnevniku navaja, da so jih jeseni 1875, ko so prišli na Snežnik, zadnjih 4 do 5 km do gradu zaradi poplav v Loški dolini prepeljali v čolnih.

³¹ Vladimír Vilman, Aleksandra Serše, *Prva slovenska gozdarska šola na Snežniku, Postojna 1989*, str. 15.

³² V. Sterle, n.d., str. 25 in str. 80.

³³ *Jeleni na snežniški graščini*, Lovec, III, 1912, št. 2, str. 21-24, št. 3, str. 41-44, št. 4, str. 63-65.

³⁴ AS, Gozdni urad Snežnik, šk. 2, št. 60, *Schöllmayerjeva kronika o lovu na Snežniku*.

1917.³⁵ Podatki o skrbi za hrano gozdnih živali pozimi in evidence odstrela oz. plačil odstrela živali za posamezna medvojna leta, ki se pojavljajo med ostalimi računi v knjigovodstvu veleposestva Snežnik, pa pričajo, da je lov še vedno ostajal ena pomembnejših postranskih vej za služka snežniškega gospodarstva.³⁶ Vsa leta so tudi zelo skrbno vodili evidenco odstrela divjadi v svojih gozdovih.

Posebno zanimanje je višji gozdar snežniškega veleposestva Schollmayer gojil do zgodovine. Leta 1923, že upokojen v Koči vasi, je sestavil doslej najobsežnejšo razpravo o zgodovini gradu Snežnik. Zanj je uporabil vso do takrat znano literaturo ter originalne listine, urbarje in akte iz grajskega arhiva. Za prilogo je dodal še 63 slik. V arhivu graščine Koča vas je ohranjen koncept razprave, vendar brez vseh prilog.³⁷

Schollmayerjevo zanimanje je vzbudila tudi etnologija. Na novem službenem mestu se je srečal s snegom bogatimi zimami, za premagovanje navadno nad meter debele snežne odeje pa so si prebivalci pomagali s posebnimi "napravami", s krpljami in smučmi. Veliko se je ukvarjal s preučevanjem smuči in njihovega nastanka, posebej pa ga je zanimala njihova uporabnost v sodobnem življenju. Zaradi tega velja še danes za enega od pionirjev modernega smučanja na Slovenskem. Svoje misli in izsledke je objavil leta 1893 v knjižici "Auf Schneeschuhen, Ein Handbuch für Forstleute, Jäger und Touristen" (Na krpljah, priročnik za gozdarje, lovce in turiste), izdani v Celovcu.³⁸ V svojem dnevniku je zapisal, da jih je uporabljal tudi sam, v zimi 1891/92 pa je vpeljal smučke kot pomoč pri delu tudi med gozdarsko in lovsko osebje na Snežniku.³⁹

Henrika Schollmayer - Lichtenberga je 31. maja 1918 v Dresdnu na službenem obisku pri knežji družini zadela kap, po kateri je delno ohromel in se 1. maja 1919 upokojil. Po upokojitvi se je preselil v gradič Koča vas pri Ložu, ki

ga je skupaj s posestvom podedoval po svoji adoptivni materi, grofici Viljemini Lichtenberg. Veleposestvo Snežnik je bilo z njegovim delom očitno zelo zadovoljno, saj so mu po upokojitvi s stalnim naročilom za nakazilo preko Kranjske deželne banke izplačevali redni mesečni denarni obrok.⁴⁰ Še vedno je opravljal nekatera dela za veleposestvo, saj so snežniški arhiv očitno začasno prepeljali v Kočo vas, kjer ga je urejal s pomočjo hčerke Margarete, ki je živela z njim v gradu. Vsi ovoji z gradivom, ki so bili urejeni leta 1923 in 1924, nosijo namreč poleg popisa vsebine tudi naslov Koče vasi, datum in hčerkin podpis, razbiranje datumov na posameznih listinah in opombe na nekaterih pa so pripisane s pisavo človeka, ki je težko obvladoval svojo roko. Hči je po očetovih navodilih prepisala tudi njegov dnevnik, ki nam skupaj z uvodom natančno slika dogodke iz zgodovine in življenje na posestvu in na gradu. V Koči vasi je 21. januarja 1930 tudi umrl, zapustil pa nam je pomembnejše zapise o življenju in dogajanjih na Snežniškem v svojem času.

Zusammenfassung

Heinrich Schollmayer Lichtenberg,
Verwalter des Großgrundbesitzes Snežnik

Heinrich Schollmayer Lichtenberg wurde am 23. November 1860 als Heinrich Etbin Schollmayer geboren. Nach Abschluß seiner Ausbildung legte er die staatliche Prüfung zur Führung einer selbständigen Forstwirtschaft ab. Am 15. März 1884 begann er auf dem Großgrundbesitz Snežnik zu arbeiten, zunächst als Oberförster und Verwalter des Forstreviers Mašun. 1903 übernahm er von seinem Schwager, dem Tschechen Josef von Obereigner, den Posten des Verwalters des gesamten Großgrundbesitzes Snežnik.

Der Eigentümer von Snežnik war damals Georg Schönbürg-Waldenburg, der nach dem Tod seines Vaters den Besitz geerbt hatte, ohne zu wissen, wo er sich befand und in welcher schlechter Verfassung seine Wirtschaft war. Georg und auch sein Nachfolger, sein Sohn Hermann, investierten beträchtliche Summen in die systematische Erneuerung der Wälder, damit diese wieder wirtschaftlichen Nutzen brachten, sowie in die Erneuerung des fast

³⁵ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, *Schneeberg und die Dynasten...*, str. 69.

³⁶ AS, Gozdni urad Snežnik, *Blagajniška nakazila za leto 1915*, šl. 27, št. 430.

³⁷ Božo Otorespec, *Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku*, *Notranjski listi III*, Cerkljica 1986, str. 28.

³⁸ Borut Bagatelj, *O izvoru bloških smučí, Zgodovina za vse*, V, 1998, št. 1, str. 95-96.

³⁹ AS, Gr.A. XVII, Snežnik, knj. 7, *Schneeberg und die Dynasten...*, str. 20.

⁴⁰ AS, Gozdni urad Snežnik, šl. 25 in 26, *Računi, uprava in finance*, 423-429.

ausgerotteten Wildbestandes und der Burg. Sie beschäftigten geschulte Kräfte, insbesondere Forstfachleute. Eine Zeitlang bestand auf Snežnik eine eigene Forstfachschule unter teilweiser Schirmherrschaft Georg Schönburgs - die erste Schule dieser Art auf slowenischem Gebiet.

Schollmayer hatte berufsbedingt mit vielen Fachbereichen zu tun und zahlreiche andere Dinge interessierten ihn hobbymäßig. Jeder Sache nahm er sich sehr genau und systematisch an. Seine Notizen sind heute für die verschiedensten Fachgebiete von Interesse. Unter seinem Vorgänger wie auch unter Schollmayer wurden Straßen in den Wäldern von Snežnik errichtet, um die Gewinnung des Holzes zu erleichtern, das der größte Reichtum und die größte Einkommensquelle des Großgrundbesitzes, aber auch vieler Arbeiter in der Loška dolina war. Schollmayer interessierte sich für die Meteorologie und Karsterscheinungen

und notierte in seinem Tagebuch alle Erdbeben jener Zeit. Er schilderte den von Erfolg gekrönten Versuch der Wiederansiedlung von Hirschen, die im gesamten slowenischen Gebiet in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts fast ausgerottet worden waren. Als Besonderheit beschrieb er jene Skier, die die Bewohner im Gebiet von Bloke schon seit geraumer Zeit zum Gehen durch den Schnee verwendet hatten und die Schollmayer selbst als Arbeitsbehelf seiner Förster und Jäger auf Snežnik einführte.

Einen besonderen Platz unter Schollmayers Interessen nahm die Geschichte ein. Als Hauptverwalter von Snežnik hatte er das gesamte Archiv zur Verfügung, das er durchforstete und mit Hilfe seiner Tochter Margarethe ordnete und inventarisierte. Im Manuskript "Snežnik und die Dynastie Schönburg, Geschichte der Herrschaft Snežnik in Krain" schrieb er seine Erkenntnisse über die Geschichte von Snežnik und Lož nieder.

Dragan Matić

SOKOLSKI EKSCES ALI PRETEP V ŠANTLOVI VEŽI

Pretep v Šantlovi veži¹ je nenavadno pomemben, prelomen dogodek v zgodovini nemško-slovenskih odnosov v Ljubljani in na celem Kranjskem. Pravzaprav je to prvi pravi nemško-slovenski eksces – obračun, v katerem so se dejansko fizično spopadli pripadniki obeh taborov.²

Nekaj tednov po občinskih volitvah – v noči s 23. na 24. julij 1867 – je torej prišlo do dogodka, ki je pospešil preobrat v političnem življenju Ljubljane oz. Slovence spravil ob oblast v mestu.

Predigra

Že v noči z 21. na 22. julij je prišlo do “predigre”, ko so trije turnarji: zlatar Valentin Tambornino, trgovski pomočnik Schwentner in foto-

graf Dornigg prignali rokavičarskega pomočnika Ivana Alta na magistrat. Slednji naj bi jih izzival s petjem za turnarje žaljive pesmi “Hali, halo, želodov več ne bo!” (Želodi na čepicah turnarjev so simbolizirali nemštvo.) Poprej naj bi tudi Emilu Mühleisnu, sinu znanega nemškega trgovca, pljunil v obraz, ravno ob priliki, ko se je Mühleisen skupaj s trgovcem Heinrichom Maurerjem vračal s turnarskega izleta v Rimske Toplice in mirno hodil z železniške postaje proti mestu.

Slovenska stran je potek dogodkov seveda videla drugače. Glavni slovenski junak “predigre” je na zaslišanju vztrajno trdil, da ni nikogar oplojuval.

Ivan Alt je o dogodku pričal na naslednji način: Ko je ob treh zjutraj v družbi treh tovarišev prišel iz čitalnice, so slišali, kako Nemci, zbrani

¹ Schanilova hiša – peta na levi strani od Čevljarskega mosta proti magistratu, današnji Mestni trg 18.

² V slovenskem zgodovinskoopisju o njem poročata – res, da ne posebej izčrpno, bolj se posvečata njegovim posledicam – dve deli, in sicer: France Škerl v svoji knjigi *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860–1869* (izšlo v Ljubljani l. 1938) in Vlado Valenčič v svojem članku *Ljubljanski protinemiški odmevi turnarskih dogodkov, ki je izšel v Kroniki* (leto X–1962, št. 2). Prvi se je opiral na časopisne vire (članke v *Novicah*, *Triglavu*, *Laibacher Zeitungu* in *Slovenskem narodu*) in arhivalitje kranjskega deželnege predsedstva, drugi pa je poleg

teh upošteval še poročila oz. policijske zapisnike iz ljubljanskega mestnega arhiva (*Zgodovinski arhiv Ljubljana*, REG I., fasc 701 in 708). Posebej zanimivi so s tem v zvezi tudi članki Frana Levstika objavljeni v *Slovenskem narodu* in zbrani v deveti knjigi njegovih zbranih del (*Fran Levstik, Zbrano delo, Deveta knjiga – politični spisi II*, DZS 1961) ter komentarji Ivana Prijatelja, s katerimi je slednji na omenjenem mestu osvetlil ozadje Levstikovih tozadevnih člankov.

pred kazinom, na ves glas govorijo o surovem slovanskem ljudstvu. To jih je užalilo in razburilo. Ko so stopali proti železniški postaji, so v bližini Maliča srečali sina trgovca Mühleisna v družbi še enega turnarja. Mühleisen je nenadoma pristopil k Altu, ga vprašal po imenu ter zahteval pojasnilo, zakaj mu je pljunil v obraz. Alt se ga je otrese, zanikal da bi ga pljuval in nadaljeval pot. Mühleisen je nato od v bližini stoječega žandarja zahteval, naj Alta aretira, slednji pa je to odklonil. Alt je tako s tovariši mirno nadaljeval pot proti Zvezdi, prepevajoč pesem "Hali, halo, želodov več ne bo!" Nenadoma se je pred njimi pojavil neznan moški in ga vprašal, ali ne zna peti nobene druge pesmi. Spraševalcu sta se nemudoma pridružila fotograf Dornigg in zlatarski pomočnik Valentin Tambornino. Po krajši izmenjavi besed je Tambornino Alta dvakrat usekal po glavi z bobnarsko palico - Alt je pozneje posebej izpostavil, da ga je to "trpinčenje" zelo bolelo. Prav tako so ga zelo grdo zmerjali, ga imenovali smrkavec, vse skupaj pa "slovanski paglavci". Medtem se je na prizorišču zbrala velika skupina v uniforme oblečenih turnarjev - vsi so prihiteli iz gostilne Schnalle. Mühleisen, ki je bil med njimi, je zaklical: "Aha! Tu imamo tistega, ki mi je pljunil v obraz," nakar se je Altu zazdelo, da bodo vsi planili po njem in ga premikastili. Kljub temu se to ni zgodilo in turnarji so se odločili le, da ga odvedejo na policijo. Alt se je s tem strinjal in tako se je vsa gruča odpravila na magistrat, kjer je v stražnici povedal svoje ime in naslov. Nato je lahko odšel domov. Ko so ga vodili proti magistratu, je rekel Tamborninu, da ga bo zaradi udarcev prijavil, ta pa mu je odvrnil, da mu je vseeno ter da bo raztolkel svojo bobnarsko palico na njegovi glavi. Tambornino je pred stražnikom Perono priznal, da je Alta udaril, vendar "samo" s pestjo, kot da je pretepanje s pestjo dovoljeno. Alt potem ni nič vedel, kdo da je avtor pesmi "Hali, halo ...", ob kakšnih priložnostih, da se poje, ali je tiskana... Razen tistih nekaj besed - ki so ga stale dveh udarcev po glavi in sprehoda na magistrat - mu je bilo besedilo neznano. Zdelo se mu je tudi popolnoma nerazumljivo, kako lahko Mühleisen trdi, da mu je prav on pljunil v obraz.³

Pričevanja Emila Mühleisna, njegovega spremljevalca Heinricha Maurerja in Valentina Tambornina so bila seveda povsem nasprotna. Tako sta Mühleisen in Maurer - poleg ostalega - pri-

segala, da je Alt res pljunil Mühleisnu v obraz in ga žalil. Potem, ko ga je Mühleisen vprašal po imenu, mu je Alt grozil s palico in ga nadrl: "Marš proč, to ni tvoja stvar!" Po Mühleisnovem mnenju ga Alt ni napadel kot osebo - pred tem se nista poznala - ampak ker je hotel žaliti turnarje nasploh.

Tambornino je na zaslišanju povedal, da je bil v gostilni pri Schnallu, ko ga je zmotilo petje žaljive pesmi "Hali, halo..." Ker ga je to jezilo, je pristopil k razgrajanjem in jih nagovoril: "Gospodje pojejte to?" Alt mu je odvrnil: "To je moja najljubša pesem!" Ker je bil Tambornino najprej sam, so bili gospodje pogumni in glasni, Alt je celo žugal s svojo palico. Medtem so iz gostilne prišli še ostali turnarji, med njimi Mühleisen, ki je spoznal tistega, ki ga je opljuval. Ker Alt ni hotel povedati svojega imena, so ga odvedli na magistrat. Ni res, da bi ga udaril z bobnarsko palico - je trdil - res pa je, da ga je nesramno prepevanje in žaljenje celega turnarskega društva razjezilo, tako da je od njega v resnici prejel "einen kleinen Bockenstreich".⁴

Eksces

Opisana "predigra" je ustvarila napeto ozračje, pri sokolih pa vzbudila željo po maščevanju. Po poročilu policijskega komisarja Vidica naj bi se zgodilo naslednje.

24. julija popoldne so pokopali c. kr. poštnega oficijala Grmeko. Na zadnjo pot so ga spremljali tudi sokoli, ki so po pogrebu v več gostilnah pili v njegov spomin. Sokolom je načeloval njihov predstojnik in ljubljanski župan dr. Costa. Ob pol enih zjutraj se je prej omenjeni Valentin Tambornino v družbi s trgovcem Francem Matajcem in finančnim praktikantom Franzem Klopčarjem vračal domov preko Glavnega trga. V bližini prodajalne trgovca Krašovica naj bi jih srečal Jožef Noll na čelu šestih do sedmih sokolov. Noll je po Vidičevem poročilu trojici turnarjev dejal: "Ti niso naše vere," Matajcu pa: "Pridi sem, nemški pes!" Matajc je baje prosil, naj ga pustijo pri miru in skušal iti naprej, vendar so ga obkolili in zrinili v bližino Rimske lekarne. Tam se je po Vidičevih navedbah okoli njega zbralo okrog dvajset "sokolistov", ki so prišli iz različnih kavarn. Med njimi ni manjkal župan dr. Costa. Sokoli so zgrabili Matajca, eden

³ ZAL, REG I, fasc. 701, fol. 411-414.

⁴ Zaslišanja omenjenih udeležencev v ZAL, REG I, fasc. 701, fol. 412-419.

pa mu je z žepnim nožičkom odrezal želod s turnarskega klubučka, pri čemer naj bi Matajca po levem licu porezal. Nato je dobil Matajc tudi nekaj udarcev s pestjo v obraz. Vse to početje je župan dr. Costa mirno opazoval. Tambornino je medtem stal v bližini hiše, kjer je stanoval in gledal, kaj se godi. Tam ga je zapazil "sokolist" Edward Horak, sin znanega rokavičarja Nepomuka Horaka, enega prvakov slovenske stranke. Horak se je "od mrcvarjenja Matajca" ravno vračal v kavarno Gnesda⁵ - "sokolistom", ki so šli za njim, je pokazal Tambornina, rekoč: "Tam je nemški pes, ki je rokavičarskega pomočnika Alta privedel na magistrat!" Tambornino naj bi ostal mirno na mestu, ker se je zanašal, da ga bo branil župan Costa, katerega je videl med sokoli. K njemu je po Vidičevem poročilu pristopil trgovski pomočnik Kajzel in rekel: "Vi ničvredni, palice potrebni paglavec! Zdaj vas imamo v pasti!", nakar so se sokoli vrgli nanj. Ravno tedaj je mimo prišel oficial deželne glavne blagajne Ulčar in Tambornino ga je prosil za zaščito. Ulčar se je obrnil proti v neposredni bližini mirno stoječemu županu in izjavil: "Sramujte se, gospod župan! Fuj! Fuj!", nakar naj bi ga Costa v maniri razbojniškega harambaše "možato" zavrnil: "A! Vse to se te ne tiče! Pojdi dalje!" To kratko medigro, ki je za trenutek pritegnila pozornost "sokolistov", je spretno izkoristil Tambornino, skočil v hišo in skušal za sabo zapahnniti vrata. Vendar je množica s silo vdrla vrata in se pogнала proti njemu s krikom: "Le po nemškem psu, deželnem izdajalcu!" Na to naj bi Tambornino županu hrabro izjavil: "Noben deželni izdajalec nisem! Osem let sem kot vojak služil svojemu cesarju in nikoli nisem pel ruske himne!"⁶ Zatem je začel obupano klicati na pomoč. Iz "štale" mu je prihitel pomagat hišni hlapec Kalan, oborožen z vilami. Hlapec se je hrabro zoperstavil prodirajočim Sokolom, prekanjeni Tambornino pa je zopet spretno izkoristil ugodni trenutek in švignil po stopnišču v svojo sobo ter

se tam zaklenil. Vsiljivi nasilneži so planili za njim in razbijali po več vratih v prvem in celo drugem nadstropju ter strašili stanovalce Schantlove hiše, kot tudi stanovalce obeh sosednjih hiš. Že prej so se zaradi ekscesa na ulici vznemirili prebivalci bližnjih in nasproti stoječih hiš - iztrgani iz spanca so prestrašeno tekli gledat na okna, kaj da se godi.

Potem ko se je Tambornino spretno izmuznil rokam razjarjenih sokolov, se je njihov bes izlil nad ubogim hišnim hlapcem. Slednjega so zbili na tla in pošteno pretepli. Mrcvarili so ga tako močno, da so mu zlomili zob in ga celo lažje ranili. Vsiljiva horda si je iz kavarne prinesla časopise, si jih prižigala in s temi improviziranimi baklami preiskovala "štalo", skladišče sena in ostale prostore, ki bi se bili lahko hitro vžgali. Hišni gospodar Šantel je skušal iti po patroljo, vendar ga je sam župan Costa potisnil nazaj v hišo. Sokoli so ob svoji "hišni preiskavi" razbili tri šipe in polomili jasli.

Nato so končno prispeli trije možje mestne straže in hoteli zvezati ter odgnati hudo poškodovanega hišnega hlapca. Temu se je energično zoperstavil njegov gospodar trgovec Šantel in uspelo mu je, da so Kalanu sneli lisice in ga pustili v hiši.

Ker jim je Tambornino ušel, so se sokoli morali zadovoljiti s klavnim plenom - v kavarno so s seboj odnesli vile, ki jih je šele po mnogih zahtevah župan lastnoročno prinesel nazaj.

Vidičevi poudarki ob koncu njegovega poročila so bili:

- Ko so "sokolisti" maltretirali Matajca, je Costa mirno stal poleg, potem ko so ga "obdelali", pa je Matajca ravnodušno pozval, naj nadaljuje svojo pot. Matajc je ob tej priliki izjavil: "Sramota je, če jih trideset napade enega, župan pa je poleg in ne intervenira!"
- Ko so se sokoli začeli zbirati okrog Tambornina, je Costa po nekem pričevanju skočil do kavarne Gnesda, odprl vrata in zaklical: "Sokolci, ven!"
- Priče so videle, kako je Costa z gručo vdrl v Šantlovo hišo, prav tako je dosti prič videlo župana med množico, ki je uprizorila eksces.

Poleg poimenskega seznama prič je Vidic postavil, da je dogodek vzbudil med Ljubljanci skrb za njihovo osebno in imovinsko varnost. Pri tem je bila zaskrbljena predvsem inteligenca

⁵ Kavarna Gnesda je bila v hiši nasproti Schantlove; v njej so se radi zbirali narodnjaki - tako npr. Josip Vošnjak v svojih spominih piše, kako se je v kavarni "Gnesda" seznanil s Karlom Bletwetsom, ki ga je nato čez čas predstavil tudi očetu Janezu. (Josip Vošnjak, *Spomini, Slovenska matca, Ljubljana, 1982, str. 83.*)

⁶ Demonstrativno petje ruske himne je bilo tedaj zelo razširjeno kot protest zoper politiko zatiranja avstrijskih Slovanov. Rusko himno so prepevali sokoli pri svojih prireditvah, peli so jo v čitalnicah, gostilnah in na javnih krajih. Deželni predsednik Conrad je ob razpustitvi Južnega sokola prepovedal tudi petje ruske himne - primerjaj Vlado Valenčič, *Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov, Kronika X-1962, št. 2.*

in višji sloji, tudi med nižjimi krogi je bilo baje čutiti negotovanje.⁷

Vloga župana Coste v tej epizodi po Vidičevem poročilu torej ni bila nič kaj pozitivna. Spominja na slikovite opise "junaštev", ki jih je nekaj let pred tem uprizarjal zloglasni razbojnik Dimeš, strah in trepet kamniške in ljubljanske okolice. V stilu poročila komisarja Vidica so o ekscesu pisali neljubljanski nemški časopisi in izrabljali priliko za blatenje Slovencev.⁸

Novice so pomen pretepa v Šantlovi veži skušale zmanjšati in jo imenovali "nerodnost". Poudarjale so, da je bil župan zraven zgolj po naključju, trdile, da se po mestu razširjajo "neverjetne pravljice" in "abotne trditve, da se je tudi on sam te nerodnosti udeležil." "Kaj neki bi šele govorili, če bi mimo šel in razgrajavec ne bi miril, ter bi tako nastala še večja nesreča?" so se spraševale Novice. Obenem so tudi nasprotovale gonji po nemških časniki, ki so jo ti ob omenjenem dogodku sprožili, ter izpostavljale, da je sam Costa naslednji dan po ekscesu sokolom poslal okrožnico, naj se ogibajo izgrediv.¹⁰

Proces

Sodni proces proti udeležencem sokolskega ekscesa je potekal pred deželnim sodiščem v Ljubljani med 11. in 13. 3. 1868 in je imel uradni

naziv: "Proces proti Edvardu Horaku in tovarišem zaradi zločina javnega nasilstva, težke telesne poškodbe itd."¹¹ Sodišču je predsedoval deželni sodni svetnik Heinricher, sodnika sta bila deželna sodna svetnika Perko in Rechbacher. Javni tožilec je bil dr. vitez von Lehmann, obtožene je branil dr. Razlag. Enajsterica obtoženih je bila katoliške vere, vsi so bili samski; to so bili:

- Jožef Nolli, 26 let, rojen v Ljubljani, živi pri materi, brez premoženja, absolvirani jurist, nekaznovan;
- Henrik Garbeis, 24 let, rojen v Ljubljani, železniški diurnist, brez premoženja, nekaznovan;
- Franc Železnikar, 24 let, rojen v Ljubljani, krojač, brez premoženja, nekaznovan;
- Janez Križaj, 22 let, rojen v Ljubljani, "rezervist", brez poklica, nekaznovan;
- Edvard Horak, 19 let, trgovski pomočnik, absolvent realke, nekaznovan;
- Peregrin Kajzel, 24 let, trgovski pomočnik, absolvirar realke, nekaznovan;
- Janez Križaj, 25 let, jurist, nekaznovan;
- Ludvik Valenta, 21 let, trgovski pomočnik, nekaznovan;
- Karl Sassenberg, 24 let, stavec, stanujoč v Zagrebu, rojen v Ljubljani, nekaznovan;

raj vsred svoje družine obilne Baliove darove leto za letom sam uživa. Saj Kranjca postavne ostrosti pijanosti brani, če v nezmernosti svojega dobrega življenja kaj nerodnega stori. Slovenske sodnije so milostljive kadar presoajo take nerodnosti, zato pa tudi blagodušni Slovenci nimajo posebnega strahu pred njimi ... V kakem stanju se pri teh okoliščinah trezen Nemec nahaja, če se pijanim Slovincem braniti mora, od tega vam zna le on pesem zapeti. Gospodujoča stranka na ktere čelu je več advokatov, skoraj vsi duhopni in le malo grajščakov, sistematično odlučuje deželo materni zemlji; zgodovina se kaže, Nemci s pomočjo pijanega kranjsko-slovensko narečje govorečega ljudstva v strahu drže. Tisti ki vse vodijo je le malo, kerim njilov stan in čas priliko daje, da ljudi puntajo in se jili na svojo korist poslužujejo. In naklepi teh Slovencev, katerim to ime pravzaprav gre, so predrzni: vodniki imajo delo med seboj razdeljeno, to pričajo njili državnemu kancelarju podane tlrjatve."

⁹ Novice so 31. 7. 1867 zapisale: "Pri tepežu pri katerem so bili Sokolci zraven je bil samo en hilapec, ki se je z vilami postavil nekaj poškodovan", potem pa razlagale, da ni bilo preveč hudo, ker je ta hilapec že naslednji dan opravljal svoja vsakdanja dela.

¹⁰ Prav tam. "Lačni dopisniki triesterčini in družih častnikov te baže imajo zdaj zopet priliko marsikateri sold prislužiti si s svojimi prisiljavami in lažmi." Triester Zeitung je med drugim razširjala govorice, da ni varno hoditi neoborožen iz mesta – še celo v mestu, da je priporočljivo hoditi oborožen s pištolo oz. revolverjem. Obenem je pozivala k razpusitvi Čitalnice in Južnega Sokola.

¹¹ Potek sojenja je razviden iz poročil v L. Z. z dne 12., 13., 14., 16., 17., 18., 20. in 21. 3. 1868 in Triglava z dne 21. in 28. 3. 1868.

⁷ ARS, arhiv deželnega predsedstva, fascikel za l. 1867, spis št. 2039.

⁸ Laibacher Zeitung je ob tej priliki nastopala začuda pomirljivo in zagotavljala, da vzrokov za spopad ni iskati v mednacionalnih napetostih, temveč v kranjski nagnjenosti k pretepom; tako člani Turnvereina kot Južnega Sokola pa so Kranjci; L. Z., 31. 7. 1867. Novice z dne 7. 8. 1867 so prevedle del članka iz Neue Freie Presse z dne 30. 7. istega leta (št. 1045), ki Slovencev ni prikazoval v najlepši luči:

"Najnovejše dogodbe ljubljanske obračajo pazljivost na raj in domovino male slovenske stranke v državnem zboru. Na Kranjsko. Nje pravi paradiz je Dolenko. Izobraževanje je tamkaj že tako napredovalo, da znajo od sto ljudi kaki trije brati in pisati. Da se jili znanje ni bolj prijelo imajo ti ljudje, po višjem jeziku Slovenci imenovani, temu se zahvaliti, da jili nliče v šole ne sil. Učenje nemškega jezika je na kmetih, kakor se samo ob sebi razume – prepovedano. Čemu tudi toliko zmešnjave delati v glavah kterih obzorje vinske kleti omejujejo. Kdo ne pozna slovečega kranjskega pridelka, kieri je ravno sred pota od vina k jesliu ostal in kterege le pridelovalec spozna in pije. Za uživanje tega pridelka je Dolenec tako skrbni, da tujcu še izvažanja ne privoščti, za kar mu mora pa človek hvaležen biti. Gruitni pridelek in graščakov gozd pokrivata njegove potreščine: potreba ga tedaj ne sila da bi delal, ne da bi svoje pridelke prodajal. On tedaj sladko lenobo pase in

- Valentin Vidic, 24 let, trgovski pomočnik, ne-kaznovan;
- Janez Kham, 29 let, rojen v Ljubljani, jurist, privatiziral, enkrat sodno obravnavan.

Na mizi so v sodni dvorani kot corpus delicti ležale velike senene vile.

O poteku procesa je poročala Laibacher Zeitung, njo je "dopolnjeval" Triglav. Razprava je osvetlila nekaj dejstev, zdi pa se, da do popolne razjasnitve dogodkov v noči z 23. na 24. julij ni prišlo. Kot osnova za "stvarni opis dogodkov", na katerem je proces slonel, je obveljalo poročilo policijskega komisarja Vidica. Bistveno novi poudarki,¹² ki jih zasledimo v "stvarnem opisu", ni jih pa v poročilu komisarja Vidica, so bili:

- Sokoli so bili zelo razburjeni zaradi tega, ker so turnarji maltretirali Alta; priča Mayer je slišal, kako so isti večer, ko se je zgodil eksces, trije moške v Zvezdi prisegali maščevanje in govorili o tem, da bo tekla kri - v enem je Mayer spoznal Edvarda Horaka; potem ko so sokoli najprej pili pri Konju, kjer so peli rusko himno in je imel Nolli govor, v katerem je izpostavil zasluge Južnega Sokola v primerjavi s Turnverinom, so se preselili v kavarno Gnesda na Glavnem trgu.
- Turnar Matajca je na poziv sokola Nollija šel k njemu prostovoljno; Nolli je vzel Matajca pod roko in skupaj sta hodila del poti, potem pa so Matajca obkolili sokoli - Horak mu je očital, da je sokriv zato, da so aretirali ubogega Alta. Garbeis mu je rekel, da ga nima več za poštenjaka, pač pa za brezznačajneža, Železnikar pa mu je odrezal želode in ga pri tem porezal po licu; udarci s pestjo v obraz se ne omenjajo.
- Župan Costa je na ta prizor slučajno naletel na poti domov, do skupine pa je prišel šele naknadno, ko je bilo že vse končano; ko ga je Matajca zagledal, mu je razočaran vrgel klobuk pred noge in mu oponesel, da je sramota, če

je župan zraven in ne ukrepa, ko množica napade enega; župan je sokole in Matajca pozval, naj gredo domov (ne izpostavlja se več, da bi Costa bil od začetka prisoten in da je ves ta dogodek zgolj "mirno opazoval").

- Eksces s Tamborninom naj bi začel Horak, ki ga je porinil v prsa in pri tem vpil: "Sokolci, Tambornino je tukaj!", nakar je priskočil trgovski pomočnik Kajzel in ves vznemirjen kričal, da jim je Tambornino vendarle enkrat padel v roke; v nekaj trenutkih je Tambornina obkolilo 16-20 Sokolov, ki so prihiteli iz kavarne Gnesda - vsi so vpili na Tambornina, da je renegat, izdajalec, nemški pes, "pobite ga" ipn. Župan Costa je trdil, da je ljudi pomiril, vendar je Tambornino pričal, da je tudi on nanj vpil. Očividec Avgust Ulčar je pričal, da je Tambornino stal pred županom, ki je imel prekrizane roke ter se povsem mirno in ležerno obnašal; ko je Ulčar Tambornina vprašal, kaj se godi, mu je ta odvrnil, da ga ljudje hudobno obdelujejo. To je Ulčarja tako iztirilo, da je župana glasno ozmerjal, kot je to v svojem poročilu že opisal komisar Vidic.
- Prestrašeni Tambornino je zbežal do Schantlove hiše, odklenil vrata, smuknil skozi in na drugi strani skušal znova zakleniti vrata, medtem pa klical hlapca na pomoč; ker so bili vsiljivci premočni, je zbežal v svoje stanovanje v tretjem nadstropju, pred tem pa je uspel prepoznati vdirajoče: Janeza in Jožefa Križaja, Edvarda Horaka in Peregrina Kajzla, nekaj korakov za njimi pa je videl Costo.
- Hlapca, ki je prihitel z vilami, je zgornja četverica razorožila in začela pretepati, vendar jim je ušel v hlev in se skril za konji v seno; župan je medtem poklical sokole iz kavarne Gnesda. Ti so prišli s svetilkami in baklami (zvitki časopisov), v hlevu našli hlapca, ga dodobra premikastili, nato pa zvlekli v vežo do Coste. Pri županu so bili že mestni stražniki, ki so hlapca takoj uklenili; medtem, ko so sokoli s svetilkami in "baklami" še naprej po hlevu in drugod iskali Tambornina.

V treh dneh, v katerih je potekala obravnava, se je zvrstilo mnogo pričevanj, iz katerih bomo izpostavili le nekatere izmed bolj zanimivih.

Župan Costa je poudarjal, da je na skupino, ki je obkolila Matajca, naletel slučajno, vračajoč se iz čitalniške restavracije domov, in to šele, ko so

¹² Predsednik sodišča je med razpravo izpostavil dogodek, ki so najavljali afero z Altom in pretep v Schantlovi veži - opozoril je na več magistratnih zapisnikov z dne 1., 8. in 16. 4. 1867 v zvezi s pobitimi šipami pri Dežmanu, Maliru, Waldherrju in Hanßlu. Omenil je tudi izjavi dveh dunajskih trgovcev Siegfrida Kulka in Franza Otta, ki sta 21. 7. 1867 bila kot gosta v čitalnici navzoča ob demonstrativnem petju ruske himne, kar je Ott opisal kot "ošabno bejavost, spodbujeno s preobilnim uživanjem vina".

Matajca že "obdelali". Slednji naj bi se županu (kot smo že opisali) potožil, Costa pa ga je – kot je sam povedal – pozval, naj mirno nadaljuje pot ter mu zagotovil, da se mu ne bo nič zgodilo (Matajc je trdil, da mu ni nič kaj pomirjujoče zabrusil: "Glejte, da boste prišli naprej!"). Matajca je spodbujal, naj gre domov, ker se je bal nadaljnega stopnjevanja uličnega škandala.

Pričevanja so pokazala, da so se udeleženci ekscesa bolj ali manj dobro poznali. Jožef Nolli in Franc Matajc sta bila po njunih izjavah prijatelja, tudi ostali udeleženi sokoli so bili Matajčevi znanci¹³. Matajc je pričal, da ni slišal, da bi mu Nolli rekel: "Pojdi sem, nemški pes!", ampak "Francelj, pojd sem!" Potem sta kot stara kamera hodila skupaj kos poti z roko pod roko in Nolli je Matajca z grenkobo vprašal, zakaj se je vpisal k Turnvereinu namesto k Sokolu. Ko sta se zatem ustavila, so ju obkolili še ostali sokoli in pričeli z že opisanimi moralnimi obsodbami ter fizičnim trpinčenjem Matajca. Preden mu je krojaški pomočnik Železnikar odrezal želode in ga pri tem porezal po obrazu, je pripomnil, da ga "kar tako ne morejo pustiti dalje". Kasneje se je Železnikar s svojim plenom (želodi) hvalil v kavarni Gnesda.

Tudi potem, ko se je na drugi strani ceste eksces nadaljeval z obkolitvijo Tambornina, je Costa po lastnih navedbah hotel zaplet pomiriti. Vendar je Tambornino trdil, da je – medtem ko se je razjarjena sokolska množica prerivala okrog njega in ga psovala v slovenščini in nemščini ("nemški pes ... nemškutar ... deželni izdajalec ... renegat ... pobite ga!")¹⁴ – župan mirno stal zraven s prekrizanimi rokami in celo sam vpil: "Izdajalec!" Tudi oficial glavne deželne blagajne Ulčar (ki je slučajno prišel mimo, se zavzel za Tambornina ter zmerjal župana) je izjavil, da je bilo očitno, da ga (Ulčarja) hoče Costa čimprej odstraniti s prizorišča. Naslednji dan se je Costi zdelo potrebno, da se Ulčarju opraviči.

Hlapec Kalan, ki je prihitel s senenimi vilami, jih je nemudoma dobil po grbi, vile pa so mu

vzeli. Sokoli so ga med pretepanjem zafrkljivo spraševali: "Al si prišel pomagat?", hlapec pa jih je rotil, naj mu prizanesejo z besedami: "Pustite me, saj sem tako pijan, da ne vem kaj da je!"¹⁵ Kalan je sicer potem pobegnil nazaj v "štalo" in se skril v seno, sokoli pa so ga od tam spet izbezali, ga še dodatno namlatili ter mu pri tem izbili en zob. Zaradi teme in alkoholiziranosti Kalan ni spoznal nobenega od napadalcev.

Posebej velja izpostaviti Costov opis ekscesa s Tamborninom. Costa je pričal v tem smislu, da je Tambornino sam nalašč sprovciral vdor sokolov v Šantlovo hišo. O samem pretepu v Šantlovi veži je Costa povedal naslednje.

Takoj zatem, ko je prepričal Matajca, naj odide domov in ga nekaj korakov še sam pospremil, se je odpravil proti svojemu stanovanju na magistratu. Sredi Mestnega trga je v višini Šantlove hiše zaslišal hrup in nekdo mu je rekel, da so se spet zbrali nekateri iz prejšnje družbe in obkolili Tambornina. Ker je bilo slišati prepir in zmerjanje, je pohitel nazaj in uspelo mu je, da je ljudi spravil narazen, tako da se je Tambornino napotil proti hiši, ostali pa nazaj proti kavarni. Takrat je mimo prišel Ulčar, uradnik deželne glavne blagajne, sicer županov mladostni prijatelj in tovariš iz otroštva. Ulčar je nagovoril Tambornina in ta mu je tožil o tem, kako grdo so ga

¹⁵ Glede na to Kalanovo izjavo je nato dr. Razlag skušal pomen njegovega pričevanja zaradi pijanosti izničiti. Tožilec se je izmotaval, češ da je hotel Kalan reči, da je pijan, torej omamljen od udarcev. Sicer pa je del Kalanove izpovedi pred sodiščem zvenel takole:

"... Priča Aleksander Kalan, 34 let star, v Cerkljah rojen, neoženjen, je 8 let služil pri toskanskih dragonarjih, zdaj pa že dve leti pri g. Šantelnu.

Prvosednik: Povejte po pravici, kako se je tisto noč vsa ta reč godila.

Kalan: Jaz sem spal v "cimru", kar zaslišim glas: Pomagat! Na glasu sem spoznal da g. Tambornino vpijejo. Za tistinu pa začne zvonec biti. Jaz si mislim: Nekaj mora biti, grem torej gledat, kaj da je, ali so morebiti tatje. Jaz grem ven v samili lilačali in pa v srajci. Zvečer sem deteljo skladal in sem potlej voz s "Sok in Pok-om" k krafi zategnil. Mislim si, prazen pa vendarle ne grem in zagrabim vile z voza. Komaj pa pridem do sredi veže, kar trije name butnejo in –

Prvosednik: Ali ste Tamborninota še videli?

Kalan: Ja, lih so gori po štengah butnili.

Prvosednik: Koliko jih je notri butnilo skozi vrata?

Kalan: Trije so kar na mene padli, zdaj jih več ne poznam.

Prvosednik: Al vam ni nobeden nič rekel?

Kalan: Ja rekli so: "Ali si prišel pomagat?", pa so me začeli po glavi nabijati. Jaz sem rekel: "Pustite me, jaz sem prišel gledat; pustite me, saj sem tako pijan, da ne vem kaj da je."

¹³ Priča Karl Filapitsch je celo navedel, kako mu je Edvard Horak tisto noč v Gnesdi razlagal, da so Matajcu odrezali želode, ker je bil sokol, pa je kljub temu nosil turbarski klobuk.

¹⁴ Tambornino je med svojim pričevanjem priznal, da ga je bilo do tega trenutka sram povedati, da so sokoli kričali tudi: "K ____ mu porežite!" To njegovo priznanje je med občinstvom v dvorani sprožilo val smeha. (Tri glav, 28. 3. 1868)

sokoli zmerjali. Costa je Ulčarju rekel, naj gre mirno domov, saj bi vsako razburjanje lahko dalo nov povod za eksces. Ulčar je nato šel naprej, se čez nekaj korakov obrnil in zakričal, da je sramota, če mnogi planejo nad enega in je med njimi tudi župan. Costa se za te besede ni zmenil, pač pa je Tambornina prosil: "Pojdite vendar mirno domov in zaklenite vrata za sabo, da ne bi prišlo do vnovičnega škandala." Vendar je Tambornino županu ustregel po svoje. Odprl je hišna vrata, potem pa odšel k zvoncu in pozvonil. Šele potem je odšel v hišo, vrata pustil odprta in tam notri zaklical: "Aleksander, pomagat!" V tem trenutku so trije ali štirje izmed mladeničev, ki so stali na drugi strani ceste nasproti Šantlove hiše, planili čez ulico ter se pognali skozi vrata v hišo. Župan je zaslutil, da bo prišlo do pretepa, pri katerem bi Tamborninu trda predla. Posegel je po edinem sredstvu, ki mu je bilo pri roki – skušal je priti do luči in ljudi, ki bi mu pomagali preprečiti pretep. Tako je šel na prag kavarne, ki je bila polna ljudi in poklical na pomoč sokole: "Sokolci vun pomirit!", nato je pred kavarno čakal na luč. Ko jo je slednjič dobil, je v spremstvu šel v Šantlovo vežo, kjer so mu privedli hišnega hlapca. V istem trenutku je opazil, da ob njem že stoji mestna straža, ki jo je pripeljal mestni uradnik Valenta. Na pripombo predsednika sodišča, da ni bilo ravno pametno klicati cel kup razjarjenih gospodov iz kavarne in jih na ta način še bolj iritirati, pač pa da bi bilo veliko lažje pomiriti tri ali štiri sokole, je Costa rekel, da brez luči tja ni hotel iti. V slučaju pretepa bi v temni veži ne mogel ukrepati, ker seveda ne bi nič videl. Kateri so bili tisti, ki so vdrli, ni mogel reči, ker je bilo pretemno, da bi jih spoznal.

Te Costove navedbe so bile v popolnem nasprotju s pričevanjem Tambornina, ki je seveda trdil, da se je na vso moč trudil zapreti vrata. Šele ko njegova moč ni zadostovala in je bilo očitno, da se bodo vsiljivci prerinili noter, je klical na pomoč hlapca.

Obtoženi za vdor v Šantlovo hišo – brata Križaj, Horak in Kajzel – so vsi po vrsti tajili inkriminirano dejanje in prisegali, da so cel čas bili v kavarni Gnesda, k Šantlu pa prišli zgolj iz radovednosti, ko je bilo že vsega konec. Trdili so, da je bilo v veži pretemno, da bi Tambornino kogarkoli spoznal.

Proti Sokolom in v nasprotju s Costo so pričali trgovski pomočnik Alois Walland, stanujoč pri

Šantlu, Dereani – Šantlov vajenec, prav tako stanovalki Šantlove hiše, Josefa Hermann in Uršula Hočev¹⁶, trgovec Hauffen, ki je vse opazoval s svojega okna, oba Šantla starejši¹⁷ in mlajši in še mnogi drugi; posebej sta bili sokolom škodljivi pričevanji Juliusa Wolfa in Franca Klopčarja. Prvi se je nahajal v kavarni Gnesda, potem pa se napotil v Šantlovo hišo in vse opazoval,¹⁸ Klopčar pa je pričal o surovostih nad Matajcem in Tamborninom, ki so izgledala tako grozno, da se je prestrašil in raje zatekel nazaj v kavarno¹⁹. Po navedbah naštetih prič, ki so stanovale v Šantlovi hiši, je Costa mirno gledal, kako mlatijo hlapca, Sokoli pa so med iskanjem Tambornina grozno kričali: "Ga hočemo imeti!, Ga bomo raztrgali!, Le pobite ga!, Vse žile mu bomo porezali!, Tambornino vun, ga hočemo ubiti, čreve iztrgati!"

Sodišče se je odločilo, da verjame Tamborninu in Coste ni zapislego niti kot priče, ker bi njegove navedbe prišle v nasprotje s pričevanji drugih prič in bi se tako zdele "vprašljive". Prav tako tudi ni bilo upoštevano pričevanje magistratnega uslužbenca Valente (= niso ga zaprisegli) in še nekaterih prič. Nekateri od zapriseženih in nezapriseženih očividcev so tudi izjavljali, da je preiskovalni sodnik pri zaslišanju na njih izvajal pritisk, da bi pričali sokolom v škodo.

Ob koncu procesa so bili obsojeni:

1. Zaradi zločina javnega nasilstva IV. vrste (nasilni vdor več združenih oseb):

¹⁶ Hočev¹⁶arjeva, ki sicer ni prepoznala nobenega od obtoženih, je med drugim pričala, kako so se Sokoli dogovarjali, na kakšen način naprej postopati s hlapcem, ki jim je po prvih udarcih zbežal v štalo: "Ti ga derš, jest ga bom z matiko!"

¹⁷ Franz Šantel st. je hotel iti po vojaško patruljo, a ga je Costa zadržal; po tej grožnji hišnega gospodarja je Costa začel sokole poditi iz veže.

¹⁸ Wolf je potrdil Tamborninove navedbe, s tem ko je pričal, da so Tamborninu pred Šantlovo hišo grozili Horak, Kajzel, Sassenberg in Garbeis. Povedal je tudi, da je videl Sassenberga in brata Križaj, kako prihajajo iz veže Šantlove hiše, v hiši pa sta še ostala Kajzel in Horak, ki sta prišla iz hleva. Zdi se, da je bil Wolf sokol ali pa pred bitko vsaj "prijatelj" sokolov, saj je skupaj z njimi šel od Konja proti Gnesdi; sokoli so mu na procesu očitali pristransko pričevanje, saj naj bi jim bil nevoščljiv, ker ima manj sreče v ljubezni kot pa oni (posebej Janez Križaj, enako izjavili Horak, Kajzel in Jožef Križaj).

¹⁹ Klopčar je slišal Matajca, kako prestrašen kliče županu: "Vidite kaj ljudje delajo z mano!", nakar mu je Costa odvrnil: "Per gmah bodite!" Garbeis in Kajzel sta bila po Klopčarjevih navedbah nenehno v bližini Coste, ta pa se je nahajal sredi kakih dvajsetih sokolov.

- Edvard Horak na šest tednov ječe
- Peregrin Kajzel na dvomesečno ječo
- Janez Križaj, zaradi istega zločina, stopnjevanega z zločinom prizadejanja težkih telesnih poškodb in nevarne grožnje na pet mesecev ječe
- Jožef Križaj, zaradi istega zločina, stopnjevanega z zločinom prizadejanja težkih telesnih poškodb na tri mesece

2. Zaradi prestopka zoper javni red in mir:

- Henrik Garbeis na en mesec strogega zapora
- Franc Železnikar, zaradi istega prestopka, stopnjevanega s prestopkom zoper telesno varnost na šest tednov strogega zapora

3. Zaradi zločina prizadejanja težkih telesnih poškodb:

- Valentin Vidic na dvomesečno ječo

Obtoženi Jožef Nolli, Karl Sassenberg, Ludvik Valenta in Janez Kham so bili spoznani za nedolžne. Proti Nolliju (obtožen prestopka proti javnemu redu in miru), Valenti (javno nasilje) in Khamu (uporaba odprtega ognja v prostorih, kjer je nevarnost, da izbruhne požar) je tožilec sam umaknil obtožbe, Sassenberga (zločin javnega nasilstva) je sodišče spoznalo za nedolžnega.

Sodišče je pri izreku sodbe kot olajševalno okoliščino štelo nekaznovanost in mladost, posebej pomenljiva olajševalna okoliščina pa je bila: " ... da je ves dogodek potekal pred očmi sokolskega predstojnika dr. Coste, ne da bi on odločneje posegel vmes ..."

V zaključnem nagovoru je predsednik sodišča poudaril pomembnost procesa, ki ga je spremljalo tako veliko število meščanov in na katerem so bili obtoženi mladeniči, ki imajo pred seboj še prihodnost ter so člani uglednih ljubljanskih družin. Izpostavil je, da je njemu in prisodnikom bila dolžnost izpolniti to nalogo, čeravno bi jim bilo ljubše, ko to ne bi bila prav njihova dolžnost. Če bi šlo za navadno surovost, potem sploh ne bi imel tega nagovora, zanj da se je odločil samo zato, ker verjame, da je do ekscesa prišlo iz nacionalnih razlogov. Gospode, ki so bili obravnavani, spodbuja, naj sledijo idejam o skrbi za duševni in materialni razvoj naroda, ki jih je v svojem govoru izpostavil branilec Razlag, vendar naj pri tem upoštevajo, da se tega ne sme izvajati tako da se škodi sočloveku. Ker sta v Ljubljani dve telovadni društvi in ker so med

zaslišanjem posamezne priče povedale, da so v kavarni pri Konju potekali govori, ki so zadevali združitev obeh telovadnih društev, je predsednik sodišča izjavil, da mu bo v posebno zadovoljstvo, če bo s svojim govorom prispeval k tej združitvi. Slednja bi bila tudi v interesu mestne občine same. Človek se vendar lahko uči telovaditi tudi brez ozira na nacionalnost in ta lep cilj (telovadba) je dosegljiv tudi v enotnem društvu, je optimistično in dobrohotno zaključil predsednik sodišča Heinricher. V imenu nekaterih obravnavanih se mu je za human, korekten in očetovski odnos med procesom zahvalil Janez Kham.²⁰

Če se odpovemo ambiciji, da bi se prikopali do čisto prave slike o poteku dogodka (zdi se, da so bile izjave prič z obeh strani precej "sfrizirane", razen Tambornina in Wolfa pa zaradi teme nobena od prič ni z gotovostjo prepoznala tistih, ki so vdrli, pač pa so jih prepoznali kasneje, ko so prihajali iz Schantlove veže), pa lahko vendar mirno zaključimo, da sta se obe strani medsebojno provocirali. Zdi se, da je nekaj resnice v tem, kar je v svoji obrambi skušal dokazati dr. Razlag (enako Costa pri svojem pričevanju), t.j. da so sokoli nasedli provokaciji Tambornina, ki jih je dokazano že prej sovražil.

Po drugi strani pričevanja kažejo na neko čudno situacijo, znotraj katere se t. i. Nemci in Slovenci konfrontirajo. Sokoli so tako npr. psovali Tambornina v slovenščini in nemščini. Med njimi sta dva (Garbeis in Sassenberg) z nemškim priimkom, medtem ko je turnar, ki jo je najslabše odnesel, Slovenec Matajca. Za tega ni jasno, zakaj je bil ravno pri Turnvereinu in ne Južnem Sokolu, iz pričevanja pa je razvidno, da so mu prijatelji oz. znanci zamerili, ker ni član Sokola. Na nemški strani se je (po naključju?) znašel hlapec Kalan, ki je pred sodiščem pričal v slovenščini, ravno tako ga je tudi Tambornino klical na pomoč v slovenščini. Ko so na sodišču Tambornina vprašali, kaj je po nacionalnosti, je

²⁰ *Obsojence v tem procesu je oblast julija istega leta izpustila. Govorilo se je celo o reviziji celotne pravde, vendar je višje sodišče v Gradcu kazni samo nekoliko znižalo. Tambornino se je preselil v Novo mesto, kjer so ga kasneje obsodili zaradi goljufije in Novice so se ob tem z zadovoljstvom spominjale, kako so Tambornina v L. Z. označevali kot "ehrenwerte deutsche Bürger", Novice 27. 7. 1868; Levstikovo zbrano delo, IX. knjiga, komentarji, DZS 1961, str. 463.*

odvrnil, da je Kranjec, Ljubljčan in član Deutscher Turnvereina. Ko je predsednik sodišča nato pripomnil, da v Ljubljani ne pozna društva s tem imenom, se je popravil, da je član Laibacher Turnvereina, pridevnik deutscher pa da jim je baje pritaknila nasprotna stran. Državni pravdnik Lehmann je na začetku procesa hotel celo izpeljati tezo, da so sokoli s tem, ko so sramotili Slovence Matajca in Kranjca Tambornina izvršili napad na nemštvo. Uradnik deželne blagajne je imel slovenski priimek Ulčar, kljub temu pa so njegove simpatije očitno veljale nasprotnemu taboru, o Nemcu Costi, ki je bil slovenski voditelj, pa smo že zadosti povedali. Do prestopanja z ene na drugo stran je torej prihajalo tako v krogih političnih prvakov kot tudi med bolj navadnimi ljudmi. Večkrat ni bilo popolnoma jasno, kam kdo spada in s kom bo potegnil. Značilen je primer nekega Rozmana²¹, ki je med procesom navedel, kako so ga Regalli in še neki drugi spraševali, h kateri stranki se čuti pripadnega in ali bo pričal v korist sokolov, on pa jim je – da bi imel mir pred njimi – odgovarjal pritrdilno.

Iz nekoliko ekscentričnega zaključnega govora predsednika deželnega sodišča tudi izvemo, da se je pri Konju debatiralo o možnosti združitve obeh telovadnih društev, kar kaže na to, da so na obeh straneh obstajali telovadci, ki se niso ravno na smrt sovražili. Zdi se, da so bile relacije od prijateljstva do sovraštva in od sožitja do popolne nezmožnosti prenašanja politično in na-

cionalno drugače opredeljenih, v tem času precej kratke.

Epilog

Vsi poskusi slovenske strani, da bi se "pomen" in s tem tudi posledice pretepa v Schantlovi veži zmanjšale, niso preprečili reakcije vlade. Deželni predsednik Conrad je ukrepal skladno s poročilom policijskega komisarja Vidica. Storil je vse, kar je bilo v njegovi moči, da bi Slovencem škodil. Najprej je ustavil delovanje Južnega Sokola, kmalu zatem ga tudi razpustil, obenem pa še prepovedal petje ruske himne. Že 25. julija je Conrad pisal notranjemu ministru Taafeju na Dunaj tudi o tem, da hoče suspendirati župana in postaviti policijo v izjemen položaj. Vendar je Taafe te namere zavrnil, češ da ne vidi nobenega razloga, da bi krajevno policijo mestu odvzeli in izročili kakemu deželnemu organu, saj se občinski zastopniki konflikta niso udeležili, župan sam je imel le neljub delež, poleg tega pa se je konflikta udeležilo le malo število občanov. Kljub temu pa je Conrad kasneje pri Taafeju le uspel prodreti z utemeljitvijo, da bo suspenz župana le provizorična odredba in da se bo dokončno odločilo o vsej stvari po končani preiskavi. Ljubljanski Nemci so gotovo prišli na idejo, da bi bilo dobro sodno preiskavo in njen izid čim bolj zavleči in si na tak način ustvariti manevrski prostor. Taafe je tako 16. avgusta 1867 pristal na izredne odredbe. Vendar pa je pretekel še en mesec, da so se pokazale konkretne, vsem vidne posledice. Conradu je bila očitno za dodatno utemeljitev potrebna še sodna preiskava o sokolskem ekscesu. 25. septembra je deželno predsedstvo suspendiralo župana Costo, vodstvo mestne policije pa izročilo okrožnemu komisarju Pajku. Utemeljitev je bila ta, da je bil Costa vpleten v kazensko preiskavo, ki je dokazala, kako je opravljanje varnostne službe v mestu takšno, da v vseh okoliščinah ne služi interesu vlade in miru željnega prebivalstva. Suspenz Coste je pri Ljubljčanom izrazil reakcijo. Najprej so Costovi simpatizerji izrekli suspendiranemu županu zaupnico, ki jo je podpisalo 400 najuglednejših meščanov, mestnih župnikov, odbornikov Trgovske zbornice, mestnih okrajnih zastopnikov in 250 hišnih gospodarjev. Razburili so se tudi Slovenci z dežele, Novice so poudarjale, da se suspenza ne da utemeljiti z nobenim členom mestnega statuta. Nemški "trinajsteri" člani občinskega sveta so na Dunaj poslali protestno adresno, s katero so nasprotovali zgoraj omenjeni zaupnici Costi,

²¹ Priči Regalli in znani slovenski pisatelj ter publicist Fran Levstik sta navedli, da jima je vojak na dopustu Rozman v silvestrski noči 1867/68 povedal, kako je Tambornino njemu in njegovemu prijatelju Dobovšku plačal, da bi pretepla neke sokole; Rozman je ob drugi priloiki Regalliju tudi povedal, da je bil Dobovšek tisti, ki je lilepcu Kalanu izbil zob; obenem je izjavil, da se bo – v primeru, da bo sokolom pri končni obravnavi slabo kazalo – sam prijavil kot storilec. Rozman in Dobovšek sta te trditve zanikala. Hlapec Kalan je na sodišču povedal, kako mu je znani mestni lump Dobovšek pravil, da od njega zaltevajo, naj postane grešni kozel in prevzame "stvar" (t.j. krivdo za telesne poškodbe, prizadejane Kalanu) nase.

Grešnega kozla je branilec Razlag poskusil najti še v zadnjem trenutku; v svojem zaključnem govoru je izpostavil, da obtoženim ni bila dokazana krivda za težke poškodbe, ki jih je utrpel Kalan – samo dejstvo, da so se znašli na inkriminiranem prostoru še ne pove nič. Po njegovih besedah so na delu morali biti razburjeni ljudje, ki so se preiskavi odtegnili – bilo bi vredno truda, raziskati, če pri tej stvari niso bili udeleženi klatež Mavec, imenovan Maus (priča Uršula Hočevar se je naknadno spomnila, da je potepuh Mavec bil eden od tistih, ki so Kalana vlekli iz "štale") ter njegova kolega Rozman in Dobovšek.

posebej zato, ker jo je ta sprejel, ne da bi se prej posvetoval z mestnim zastopstvom, katerega ugled je – po njihovem mnenju – tako zelo oblatil. Kakorkoli, kljub intervencijam (župan Costa in deželni predsednik Conrad sta osebno šla na Dunaj) je suspenz obveljal. Po daljšem zavlačevanju ga je obravnaval tudi mestni svet na seji 12. 10. 1867. V tem trenutku je Nemcem uspel zviti manever. Bleiweis je namreč hotel, da bi predmet izročili samo pravnemu odseku, z obrazložitvijo, da gre za pravni konflikt. V bistvu je šlo bolj zato, da so imeli Slovenci v pravnem odseku večino 3:2. Dežman je na drugi strani predlagal, naj zadevo odstopijo policijskemu odseku, kjer so imeli Nemci večino 4:1. "Vmesno" varianto – da naj primer predložijo obema odsekoma – je predlagal dr. Suppan, sprejela sta jo oba predlagatelja. Ni povsem jasno, kako da je očetu naroda odpovedalo znanje elementarne matematike, toda razmerje med Nemci in Slovenci je bilo po njegovi privolitvi 6:4 in Nemci so lahko rešitev zavlačevali, kolikor se jim je zdelo. Čas je delal za njih.²²

Po pretepu v Šantlovi veži je nemški trinajsterici v občinskem svetu uspelo doseči, da je pretepu sledila suspenzija župana, da se je predmet, kolikor je zadeval občinski odbor, izročil združenemu pravnemu in policijskemu odboru, kjer so imeli večino Nemci in da je to telo zadevo nenavadno dolgo obravnavalo. Temu so sledili neverjetni preobrati. Združeni odbor je občinskemu svetu na seji 6. 2. 1868 enoglasno predstavil sklepe, da pretep ni nudil nobenega povoda za suspenz oz. kakršno koli kazensko preiskavo proti županu, saj ni bil izpolnjen noben pogoj iz 46. člena občinskega statuta, ki določa, kako se lahko suspendira župan ali svetnik. Odbor je prav tako označil odvzem mestne policije za nezakonit, saj vlada občinskega sveta ni prej opomnila, tako da le-ta ni mogel ukrepati. Prav tako odbor ni menil, da je nujno, da suspenzu župana sledi odvzem mestne policije. Vladne ukrepe je označil kot udarec po mestni avtonomiji. V tem trenutku je nastopil kdo drug kot Dežman. Nasprotoval je sklepom odbora, ker ta ni upošteval, da se župan po burni noči ni posvetoval z občinskim svetom. Odbor tudi ni raziskal, kako je župan pri tem ekscesu postopal kot šef lokalne policije. Ni popolnoma jasno, zakaj je Dežman edini nasprotoval tem sklepom in napadel lastne somišljenike. Morda

je prevladalo osebno sovraštvo do Coste, ali pa se je zbal, da bo županska kriza premalu rešena. Kakorkoli, občinski svet je šel mimo njegovih predlogov. Predloga združenega odbora sta bila:

- naj sklenejo, da je vladni postopek v zvezi z županom in lokalno policijo neupravičen;
- naj občinski svet prosi deželno vlado, naj vzpostavi avtonomni delokrog mestne občine v polnem obsegu.

Občinski svet je oba predloga sprejel soglasno; edini, ki je bil proti, je bil seveda Dežman. Kmalu pa se je izkazalo, da je bila sloga med obema strankama le navidezna. Ko je podžupan Orel sklepe z občinske seje izročil deželnemu predsedstvu, je logično pristavil prošnjo za postavitev župana na njegove prejšnje funkcije. Nemška stranka tega ni razumela tako. Tri dni po seji so verjetno sami proti sebi inscenirali napade v *Triester Zeitungu* in *Neue Freie Presse*. Ti članki so kritizirali 12 nemških svetnikov, ki so poročilo združenega odbora podprli. Kakorkoli – prišlo je do razlik v interpretaciji občinskih sklepov. Po pojmovanju nemške stranke poročilo in sklepi niso imeli osebnega pečata. Sprejeli da so jih samo načelno, razpravljali in sklepali da so samo o principu, na to da kaže že to, da združeni odbor ni sprejel sklepa o rehabilitaciji Coste. Vzpostavitev mestne avtonomije in nastavitev Coste sta dve različni stvari. Deželno predsedstvo je predloge vrnilo občinskemu svetu v ponovno obravnavo. Izoblikovali sta se dve stališči, nemško in slovensko, ki smo ju že predstavili. Na seji 7. 3. 1867 je bil z 12:10 izglasovan slovenski predlog o vnovični vzpostavitvi mestne avtonomije in ponovni umestitvi Coste na vse njegove funkcije. Deželni predsednik Conrad je te sklepe sistiral in poslal na Dunaj.²³

Tako je po najrazličnejših pravnih sofizmih na sodišču (po končani sokolski pravdi, kjer ni bil obtožen, saj ni bilo kaznivega dejanja, so proti Costi uvedli še posebno preiskavo) in spretnih manevrih trinajsterice v ljubljanskem občinskem svetu Costa spet zasedel županski stolček šele julija 1868. Takrat pa je bila slovenska večina v mestnem svetu – po porazu na nadomestnih občinskih volitvah spomladi 1868 – že izgubljena. Costo so Nemci vrgli v nekaj mesecih, nakar je užaljeni bivši župan Slovence prepričal v bojkot občinskih volitev. To je seveda praktično pomenilo popolno prepustitev slovenske

²² *Primerjaj Škerl, Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860–1869, str. 47–49.*

²³ *Škerl, str. 51–53.*

prestolnice nemški stranki, ki je nato Ljubljani vladala skoraj 14 let.

Posledice

Spopad v Šantlovi veži je bil za slovensko stran katastrofa. Pretepeni hlapec, zaplenjene vile, prestrašeni meščani ter pobegli provokator so bili – v primerjavi z vsem, kar je z ekscesom pridobila nemška stranka – bolj klavrní rezultati. Pokazalo se je, da so ocene policijskega komisarja Bezdeka²⁴ glede naglosti in zaletavosti Costove narave povsem opravičene. Noben moder župan si ne bi privoščil, da ga osumijo aktivne udeležbe v izgrelih v lastnem mestu in da na ta način nasprotniki dobijo dovolj snovi za uničujočo propagandno vojno. Ko Škerl in Valenčič v svojih razpravah govorita o dogodkih v Šantlovi veži, poudarjata nenaklonjenost (napihovanje delikta, pretirana strogost ipn.), katero so do Slovencev izpričale deželna vlada in njene policijske oblasti. Seveda imata, kar se tega tiče, prav. Res pa je tudi, da županovo obnašanje pri ekscesu ne kaže na njegovo nepristranost, ki bi se je kot vrhovni poveljnik mestne policije moral držati. Nemcem naklonjeni deželni uradniki so seveda bili v resnici pri svojem delovanju vsaj toliko pristranski kot Costa. Znali pa so vse svoje ukrepe v večji meri prikazati kot čuvanje reda in miru, kar bi navsezadnje lahko storil tudi nesrečni župan, samo če bi namesto sokolov na pomoč poklical svojo mestno policijo. Meščani, ki so se imeli za Nemce, so tako lahko upravičeno dvomili v svojo osebno in premožensko varnost, kolikor jo je zagotavljala mestna policija in so z nezaupanjem pričakovali novih “dogodivščin”.

Ljubljanski nemški tabor je dosegel predvsem dvoje. Z odvzemom mestne policije, suspenzom župana in sodnim procesom so na mestni ravni paralizirali vsako aktivnejšo politiko slovenske stranke, po drugi strani pa so volilcem, odvisnim od vlade, jasno pokazali, komu je slednja nenaklonjena. Pri zmernih in “preudarnih” ljubljanskih meščanih so župana in Slovence uspeli prikazati kot prenapete skrajneže, ki mestu ne prinašajo miru in blaginje.²⁵ Ta je bila seveda tudi precej odvisna od dobrih odnosov

mestnih oblastnikov z Dunajem. Precejšen del političnega kapitala, ki si ga je v preteklem mandatu s svojimi pridobitvami za mestno občino prislužil Costa in z njim slovenska stranka, je bil izgubljen.

Kljub temu bi bilo kratkovidno, če bi za izgubo slovenske oblasti v Ljubljani krivili v prvi vrsti in samo Costo, njegove napake za časa županovanja in politiko abstinence, ki jo je po odhodu z županske funkcije vsilil na ljubljanski občinski ravni. Vse tja do Taafejeve dobe so namreč vsakokratne vlade (oz. politična usmeritev aktualnih oblastnikov na Dunaju) v zelo veliki meri in dokaj neposredno vplivale na lokalna razmerja moči nasproti stoječih si strank. Po porazu na nadomestnih občinskih volitvah 1868 bi slovenska stranka tudi v naslednjih letih komaj imela možnost, da si povrne večino v občinskem svetu, saj so do Taafeja vse vlade (z izjemo Hohenwartove) bile nemško-liberalno usmerjene.²⁶

Zusammenfassung

Die Prügelei im Flur des Šantl-Hauses

Im Juli 1867 kam es zur ersten echten deutsch-slowenischen physischen Auseinandersetzung in Laibach - einer Abrechnung am Mestni trg und einer Schlägerei im Flur des Šantl-Hauses. Kleine Provokationen hatten zuvor die Spannungen zwischen Mitgliedern des deutschen Turnvereins und Mitgliedern des slowenischen Turnvereins Južni Sokol [Südlicher Falke] verschärft. Mitglieder dieser Turnvereine waren die Hauptakteure der aufregenden nächtlichen Episode, aber auch andere Personen waren beteiligt. Am schicksalhaftesten war die Verstrickung des Laibacher Bürgermeisters Costa, der - obwohl Deutscher - eine

²⁴ ARS, Deželno predsedstvo, za l. 1864 spis št. 1065, poročilo policijskega komisarja Bezdeka policijskemu ministru z dne 13. 6. 1864 v zvezi z novoizvoljenim županom Costo – primerjaj Škerl, omenjeno delo, str. 135 – 136.

²⁵ Škerl na straneh 54–55 poudarja, da so se potem, ko je državni pravdnik Lehmann proti Costi uvedel posebno preiskavo, po mestu hitro raznesle govorice, katerih namen je bil pred bližajočimi se volitvami v občinski svet Ljubljančane držati v napetosti, da je Costa kriv. Preiskavo so res inscentrali, vendar so potem od tožbe proti županu odstopili.

²⁶ Teoretične možnosti za ponovno osvojitve občinskega sveta bi morda bile – v primeru, da bi Slovenci v občinskem svetu do takrat zadržali zelo številčno manjšino – edino za časa vlade Hohenwarta (februar 1871 – oktober 1871), ki je bila federalistično razpoložena. Slovenci pa so, iz ne povsem jasnih razlogov, svoj bojkot ljubljanskih občinskih volitev prvič opustili ravno v najhujšem času – leta 1875, ko je bila nemška Ustavoverna stranka na Kranjskem ob vladni podpori na višku moči.

der führenden Persönlichkeiten der slowenischen Partei und Vorsteher des Južni Sokol [Südlicher Falke] war. Als einige Sokoli mitten in der Nacht in den Flur des Šantl-Hauses stürmten, um den Turner Tambornin, einen verhassten Provokateur, zu fangen, handelte Costa, wie sich bald herausstellte, völlig falsch. Anstatt zur Wiederherstellung der öffentlichen Ordnung aus dem nahen Rathaus die Polizei zu holen, rief er die Sokoli aus dem Kaffeehaus Gnesda zu Hilfe. Durch die lärmende "Hausdurchsuchung" der Sokoli, während der sie auch den bereits zuvor malträtiierten Hausknecht verprügelten und die ganze Gasse aufweckten, erreichte der Skandal seinen Höhepunkt.

Dieses an und für sich nicht so bedeutende Ereignis zog schwerwiegende Konsequenzen nach sich: auf Anforderung der deutschen Bürger kamen zusätzliche Heeresseinheiten nach Laibach, der Bürgermeister Costa wurde suspendiert, der slowenische Turnverein Ju ni Sokol [Südlicher Falke] aufgelöst und bei einem Prozeß sieben Slowenen zu Haftstrafen verurteilt. Langfristig hatte das Laibacher deutsche Lager damit zweierlei erreicht: durch die Übernahme der Stadtpolizei, die Suspendierung des Bürgermeisters und den Gerichts-

prozeß paralyisierte es jegliche aktive Politik der slowenischen Partei auf städtischer Ebene; andererseits zeigte es den von der Regierung abhängigen Wählern klar, wem diese nicht geneigt war. Es gelang ihm, den Bürgermeister und die Slowenen bei den gemäßigten und "besonnenen" Laibacher Bürgern als überspannte Extremisten darzustellen, die dem Frieden und Wohlstand der Stadt schaden. Nach juristischen Spitzfindigkeiten - nach dem Verfahren gegen die Sokoli, in dem der Bürgermeister wegen des Fehlens einer Straftat nicht angeklagt werden konnte, leitete man gegen ihn eine gesonderte Untersuchung ein - und geschickten Manövern der dreizehn deutschen Vertreter im Stadtrat gelang es Costa erst im Juli 1868, wieder den Bürgermeistersessel zu erklimmen. Zu dieser Zeit aber war die slowenische Mehrheit im Stadtrat nach der Niederlage bei den Ersatzwahlen zum Gemeinderat im Frühjahr 1868 bereits verloren. Die Deutschen setzten Costa nach einigen Monaten ab, worauf der beleidigte Ex-Bürgermeister die Slowenen zum Boykott der Gemeinderatswahlen überredete. Das allerdings bedeutete die völlige Überlassung der slowenischen Hauptstadt an die deutsche Partei, die dann fast vierzehn Jahre lang in Laibach herrschte.

Taja Kramberger

O MEŠČANSKI MORALI IN PRAVILIH OBNAŠANJA V DRUŽINSKEM KROGU

Šablone in vzorci obnašanja

*"Vsakomur pa bo v prid, če goji bon ton. Od tega ima lahko samo uspehe in koristi, ki nimajo le namišljene vrednosti, temveč so docela praktični. Kakor vidimo na primeru velikih narodov ni to nikaka gospodarska prednost; z rastočo omiko se tudi od preprostega človeka zahtevajo čedalje večje družabne lastnosti."*¹

Kot bi mogli sklepati iz gornjega zapisa, se je dobro desetletje po prvi svetovni vojni utilitar- ni, pragmatično-socialni vidik bontona že neka- ko prijel, splaval na površje, predvsem pa so po- stali opazni njegovi učinki in posledice: stereo- tipizacija kodov obnašanja je očitno že postala olajševalna okoliščina socializacije in obenem tisti pomembni določujoči in razlikujoči ele- ment pri razvrščanju vertikalne pripadnosti. Da pa bi se človek znal pravilno "sukati" v izbrani družbi, da bi ga mogli imenovati "*družabno ru- tiniranega*"², je moral poznati etiketna pravila, ki so zadevala "*temeljna pravila medsebojnega občevanja*": tako vedenje pri mizi, kot na cesti, v družbi, na obisku, ob sprejemu, v gledališču, ki-

nu, gostilni ali kavarni, na poroki ali na pogre- bu, znati je moral pošiljati povabila in naznani- la, z izbranim okusom spremljati kulturo in modne trende oblačenja, vedeti za tajno govori- co snemanja pokrival, prodreti v skrivnosti "*pi- smenega občevanja, da je to brez napak in čr- tanj in čedno*" itn. Omika se tako razodeva kot natančno prepletena mreža medsebojnih raz- merij, kot strategija kodificiranih pravil. S poz- navanjem in ustalitvijo teh pravil, obrazcev, t.j. šele ko so "*najelementarnejša načela omike in olike ... prešla vsakomur že v kri in meso*"³, se je vzpostavila formalizacija komunikacije. O čem takem v času pred prvo svetovno vojno le težko govorimo.

V popularnem in verjetno enem najbolj pe- dantno sestavljenih priročnikov (posebno še v zadnji izdaji), v katerem je najti mnogokateri nasvet prefinjene olike, izpod peresa Urbanusa (t.j. Franca Terseglava) z naslovom *Knjiga o le- pem vedenju*, ki je pri nas doživela tri ponatise (1910, 1918 in 1932), je prav zanimivo opazova- ti drobne oblikovne in vsebinske spremembe, premike v ideološki orientaciji, ki jih zaznamo v

¹ Breda, Nekaj nasvetov o dostojnem življenju, Življenje in svet, leto II, št. 3, 1928, str. 95.

² Ibidem.

³ Urbanus (Franc Terseglav), Knjiga o lepem vedenju (Tretja zelo pomnožena in izpopolnjena izdaja), 1932, v Uvodu (neoštevilčena - prva stran).

vsaki od izdaj. Tako v uvodu *“tretje, zelo pomnožene in izpopolnjene izdaje”* (iz leta 1932) naletimo na povsem transparentno ideološko naglašeno utemeljitev izbora nekaterih novih poudarkov v sestavi pravil lepega vedenja, ki pravi takole: *“Živimo v novi državi in novem času, ki pomenja v mnogočem prelom s preteklostjo, nove orientacije in nove forme življenja. Do čim so bila preje pravila našega družabnega življenja narekovana od odvisnosti od kulturnih stikov nemštva, smo danes prišli v živahnejši stik z drugimi narodi Evrope in je zato popolnoma naravno, da smo se pri redakciji tretje izdaje pričujoče knjige ozirali zlasti na tisti bonton, ki je doma v francoskem narodu, tradicionalnem učitelju dobrega okusa, finih manir in dovršene kulture. Vendar pa nismo v nobenem oziru ničesar suženjsko posnemali, ampak ohranili vse, kar je glede lepih zunanjih nravi v resnici dobrega v našem narodu odnekadaj ukoreninjeno, tako da je pametno prilagojeno naši biti, zgodovini in dosedanjem razvoju.”*⁴

Preusmeritev poudarka poleg osnovnega obrata k francoskim maniram predstavlja tudi izrecna uvodna podčrtanost o *“prežetosti knjige s slovenskim krščanskim etosom”*⁵ (kakorkoli je že to v letu punktacij, ki je obenem leto izdaje knjige, lahko širše odzvanjalo) in nekatere vsebinske spremembe, pri katerih je opazno povečan obseg napotkov glede zakonskega stanu in družinskih razmerij, kot pravi naš avtor *“bodisi v načelnem etičnem pogledu, bodisi, kar se tiče družabnih zahtev, ki se stavijo na poročenca”*⁶. V tem 380 strani obsegajočem ponatisu (mimogrede - za primerjavo: izdaja iz leta 1918 jih obsega 228), ki nagovarja, kakor smo videli, razširjeno publiko, pri kateri vertikalna pripadnost ni več v prvem planu, je najti še novosti k poglavjem o družabni konverzaciji, potovanjih, letoviščih in sprejemanju gostov na dom, kar posredno kaže na izboljšavo, večjo pretočnost

prometnih zvez in novo, drugačno organizacijo (predvsem prostega) časa. Čisto na novo pa je dodano poglavje (na 35 straneh) o *Pravilih pismenega občevanja*, ki se začneja z nespodbudno avtorjevo opazko, da *“Slovenci nismo posebni prijatelji pisanja”* in bralca poučuje o slogu, formatu, obliki in vsebini intimnih in poslovnih pisem, pomembnejših intitulacijah in *drugih neobhodnih formalnostih*.

Toda vrnimo se zdaj od neizogibnih formalnosti 20. stoletja k tistim iz druge polovice 19. stoletja. Kako naj se prikupno in plemenito vede *“olikani Slovenec”*, je dobra štiri desetletja pred Urbanusom popisal Ivan Vesel. V uvodu, prežetim s kriterijem zunanje všečnosti in ljubeznivosti, beremo: *“Če ne razume človek umetnosti pokazati se pred drugimi pristojno in priljudno, če se ne zná v vsaki priliki tako vesti, kakor narav te prilike zahteva, če se ne vé pokazati s tiste strani, ki je vseh ogledovalčevemu očesu, in če mu vsega gibanja in ravnanja obraznih črt, jezika, postave, pogleda, hoje, splohi vsega djanja in nehanja ne prešinja neka prijetnost, ki je primerna njegovemu značaju in značaju tistega, s katerim govori in ima opraviti, tak človek ne bo nikoli prijeten ličnemu svetu, naj bode sam na sebi še tako popoln, čednosten, učen, spreten... Kdor hoče imeti srečo na svetu, mora vseh biti svetu; imeti mora nekaj, kar je po splošnji misli pametnih ljudi ljubeznjivo, priporočevalno.”*⁷

Vedenjski ideali in moralne konvencije v privatnem življenju

S prodorom meščanske kulture bidermajerja so bile jasno načrtane temeljne vrednote zavesti novega meščanstva. Te so: družina kot osnovna, varovalna celica in obenem zvočni zid (mnogokrat potuhnjeno in neopazno prebit pod zunanjim pritiskom ali nevzdržno radovednostjo, ki se je tihotapila med intimne štiri stene)⁸ dogajanja, poslovni uspeh ter občutje in narava. Kako pomembna je bila zaščitniška funkcija družine, je razvidno iz strogih sankcij, ki jih Jožef Valenčič predvideva za primer miniranja njenih temeljev. Takole pravi: *“Tistega, ki bi skušal ali se*

⁴ Ibidem. Nenavadna, morda bi smeli reči celo ignorant-ska, je formulacija živahnejši stik z drugimi narodi Evrope, če pomislimo, da gre v prvi vrsti za stik in realno politično vez z južnoslovanskimi narodi, katerih omike in kulturni, vedenjski posebnosti isti avtor niti ne omenja. Ne pozabimo, da se je leta 1931 zgodila velika rošada dveh najpomembnejših slovenskih političnih strank (JNS- režim) - liberalcev in klerikalcev, na škodo slednjih, ki so organizirali velike protirežimske demonstracije. Tako je v duhu slovenskega krščanskega etosa, ki ga Urbanus omenja, kot tudi ideološko-politične nravi omenjeno zamolčanje več kot zgolj naključje.

⁵ Ibidem (neoštevilčena-druga stran).

⁶ Ibidem.

⁷ Ivan Vesel, *Olikani Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 3-4.

⁸ “... da sem za vso to ljubezen dobil le obrekovanje, katero ne zasluži še sovražnik ne”, piše dr. Ivan Murnik svoji ženi Mariji Murnik (leta 1871). Glej Alenka Ravnikar, *Meščanski vsakdan konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja*, diplomska naloga, tiskopis, Ljubljana, 1996, str. 25.

predrznil družinski časti ali koristi škodovati, naj nihče ne zakriva in mu ne prizanaša, temuč naj izvesta gospodar in gospodinja vsako nespodobnost in jo pri nastanku odpravita in zatreta."⁹

Da je meščanska masa, "ki nikoli ni bila enotna"¹⁰, ohranila koherenco, je morala vzpostaviti vrsto vljudnostnih fraz in obrazcev obnašanja. Tako je "pri vsaki majheni reči"¹¹ pokazala na razliko in jo jasno umestila nasproti nemeščanstvu. Razvila je kompleks razpoznavnih simbolov oz. govorico simbolnih oblik, ki se je kazala v načinih polaganja klobuka, v poljubljanju roke dami, v tisočernih modnih podrobnostih itn. Takšna simbolna komunikacija seveda ni nevtralna (ni arbitrarna kakor npr. znakovni sistem), temveč motivirana, ima globlji konotativni pomen in ta je v varnosti in zagotovitvi trdnih notranjih vezi "amorfne meščanske kepe". Poučanje in poveljevanje meščanske držbe med vrsticami seveda sporoča tisto, kar je družba prikrivala. To pa je bila vrsta neizrečenih fantazem (natančno to, kar je opazil že Stefan Zweig), ki so služile kot "podmena ideološkega (meščanskega) diskurza."¹²

Značilnosti provincialnega (malo)meščanstva¹³: "občudovanje cesarske liče in njenega prestolnega mesta, pozo distance in narodne radikalizacije" lahko na številnih slovenskih primerih prav dobro opazujemo.¹⁴ Kot zgovoren primer razpoznavne simbolne komunikacije

oz. igre označevanja naj navedem kratek opis slovenskega popotnika Josipa Lavtižarja, ki je sredi Bosne (v Lavši) po "govorici obleke" razpoznal kranjskega fanta. "Po slikoviti noši soditi so bili popotniki večinoma Bošnjaki. Med njimi opazim po obrazu sicer neznanega, pač pa po obleki označenega kranjskega fanta kakih petindvajsetih let. Kratek rokavnik temne barve, zelenkast telovnik z običajno srebrno verižico pri uri in ob verižici visečim velikim srebrnjakom, dolge sivkaste hlače: - vse to mi potrjuje, da se ne motim. Izdajal ga je tudi klobuček s pripetimi rdečimi šopkom, ki je tičalo poleg njega za trakom par račjih krivcev. Fant je grizel lešnike, ponosno hodil med Turčini ter se videl med njimi kot izgubljenec, ki na noben način ne spada v tako družbo."¹⁵

Če smo družino omenili kot privatno in samozadostno skupnost, ki jo "odlikujejo tesne čustvene vezi in hkrati jasna in določna delitev družinskih vlog,"¹⁶ kot zavetje, ki vrača in ohranja intimnost, ki je pribežališče pred zunanjo nevarnostjo, molčeči trezor sporov in skrivnosti ter osrednji nosilni steber družbe, si sedaj pogledajmo kaj o odnosih med družinskimi člani in družinskih vezeh, pravijo naši sestavljalci bontonov. Najprej nekaj besed o zgovorni postavitvi sten, "zidov molka", ki so varovale intimo družine: o arhitekturi.

Arhitektonska zasnova intimnosti

Pozornost, usmerjena v spoštovanje zasebnosti meščanskega stanovanja, t.i. "kvintesence meščanskega sveta,"¹⁷ "varnega pribežališča, okrepljujočega počivališča, obenem pa rodilnice družinskih čednosti in shajališča s tujimi osebam,"¹⁸ se je izražala tudi v arhitekturi interiera; najprej: v razporeditvi prostorov. V stanovanju zakonskega para, ki naj bi bil prilagojen stanu, premoženju in dohodkom, bi - po napotkih Valenčiča - morala biti spalnica, in za "štiriletne ali starejše hčere in za dečke od te starosti naprej posebna soba. Vendar naj bi imele hčere vsaj od 12., mladeniči pa od 14. leta naprej od mlajših

⁹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 66.

¹⁰ Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 381.

¹¹ Ivan Vesel nam polaga "na dušo": "Vse kretanje bodi dostojno in plemenito; pri vsaki majheni reči, ko neomikani ljudje, ne mahajmo z rokami, ne pačimo obličja; gledimo naravnost v obraz, pa pohlevno in milo; ne prijemaj ga za gumbe in rokave. Skratka ne pozabimo, kar hoče imeti lična omika in pazljivost do sebe in družil, bodimo s tem vedno enaki, tudi doma, ne samo na tujem." - Ivan Vesel, *Olikani Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 39.

¹² Renata Salecl, *Disciplina kot pogoj svobode*, Ljubljana, 1991, 12ss; prim. Stefan Zweig, *Včerajšnji svet. Spomin na Evropejca*, Ljubljana, 1958, posebno 45ss, 75ss.

¹³ Naj na tem mestu poudarimo, da se (ni) zdi pojem meščanstva aplicirati na slovenske razmere ob koncu preteklega in na začetku 20. stoletja skrajno vprašljiva oz. vsaj diskutabilna zadeva, ki pa je na tem mestu ne morem razrešiti, ker bi vprašanje zahtevalo temeljitejšo analizo postavk, zato v članku uporabljam nekakšen, žal tudi nedorečen, naziv (malo)meščanstvo.

¹⁴ Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 383.

¹⁵ Josip Lavtižar, *Pri Jugoslovanih*, SM, Ljubljana, 1903, str. 56-57.

¹⁶ Peter Vodopivec, *Novejši zgodovinski pogledi na meščanstvo in zgodovino meščanstva*, *Zgodovina v šoli* III, št. 1, 1994, str. 8.

¹⁷ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 129 (naziv Erica Hobsbawma).

¹⁸ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 151.

otrok odločeno svetlobarvane spalnice. Hišna oprava otročij stanovanj naj bodi svetla z belimi ali svetlimi zagrinjali okenj." Na vsako osebo Valenčič odmeri "najmanj 20 m³; za vsakega otroka pa 16 m³ zračnega prostora... postelja bodi postavljena, ako je le mogoče 20 cm od stene... nad vzglavjem vsake postelje naj bi visela podoba krsnega patrona ali patrona tiste osebe, ki spi na dotični postelji. Na nasprotni steni pred vznožjem pa naj bi viselo veliko ogledalo, pod in pred tem postavljena umivalna mizica. Blizu postelje naj bo omara za obleko, za vsako osebo posebej po 1 stol in pri vzglavju vsake postelje naj bo omarica s ponočno posodo; na omarici pa svečnik s svečo in vžigalicami. Vsako okno spalnice naj bi imelo zagrinjalo... Kuhinja naj bi bila jako svetla in v njej naj bi bilo vse potrebno kuhinjsko posodje in orodje, omenjeno v različnih kuharskih bukvah. Blizu kuhinje naj bo obednica v svetli prostornini, oddaljena od vsega smradu..."¹⁹ In tako dalje in dalje; Valenčičeva podoba meščanskega prostornega stanovanja je zelo podrobno izrisana in izpisana, zakaj "kakoršno je stanovanje človeka, tak je tudi njegov ugled pred drugimi ljudmi."²⁰ Za Urbanusa je "snaga... ki še posebno odseva iz stanovanja in pohištva... eden glavnih pogojev za vsakega, ki se hoče ponašati z oliko."²¹ Ob snažni skrbi za stanovanje, ki naj bo "zdravo, suho, zračno in gorko", avtor odmerja več kot polovico prostora protimrčesnemu in protizajedalskemu delovanju. "Principiis obsta", zapiše, "začetek za mrčes je pa nesnaga, ki jo povzroča zanižnost in nemarnost. Kjer je snaga doma, tam nima domovinske pravice ne molj, ne bolha, ne uš, ne posteljna stenica."²²

Enako pomembna je bila skrb za izbrano stanovanjsko opremo in dekorativne dodatke, ki so pogosto vzbujali vtis prenatrpanosti ali slabega okusa.²³ Z uveljavljanjem novih arhitektonskih rešitev, ki so bile izraz vse večje pozornosti do "privatnih svetov" bivajočih in so poudarjale spoštljivo distanco in individualno intimnost posameznih članov družinske skupnosti (npr. prehodni hodniki ipd.), se je na eni strani krepila zavest o vrednosti in tudi pomenu va-

rovanja privatnega prostora, po drugi strani pa so bili nekateri od teh "interierov" odprti navzven; predstavljali so reprezentativne prostore, namenjene izbranim gostom.²⁴ V takšnih salonskih sobanah so se odvijali družabni dogodki - "kultura obiskov," katere izdelano tipologijo najdemo domala v slehernem priročniku o lepem vedenju, ki je "dal kaj nase."²⁵ Dvojna težnja meščanstva: privatnost in reprezentativnost, je bila, kot zapiše A. Studen, "dokončno arhitektonsko realizirana z nastankom meščanskih vil."²⁶

Če je družinski proračun dopuščal (in moral bi dopuščati, saj je to spadalo med osnovne karakteristike pripadnosti k meščanstvu), si je družina omislila "hišno damo" - gospodinjsko pomočnico. V nasprotnem primeru se je žena sama "žrtvovala" in z delom zaslužila denar, potreben za dosego hotenega nivoja.²⁷ Kako zelo reprezentativno in "povnanjeno" je bilo (oz. je postalo) razlikovanje meščanske družine od hišnih poslov, se dobro kaže v arhitekturni zasnovi premožnejših meščanskih vil v Kapucinskem naselju v Ljubljani, kjer posebni vhod v kletna stanovanja poslov lepo simbolizira socialno ločitev med obema slojema.²⁸ Poseben primer negodovanja purističnih zastavljalcev moralnih nauk je predstavljala tiha domena "inicijacije" mladih gospodičev v spolno življenje, ki je nemalokrat "potekala preko služkinje". Veliko (malo)meščanskih mladeničev je namreč v "veliko meseno tajnost" prvič vstopilo kar z domačo guvernanto ali služkinjo, pri čemer sta se mladca navadno "kar vnela drug za drugega," kakor se je to dogodilo Vladimirju Ravnikarju, in je po izbruhu "vroče ljubezni" dekle (navadno) izgubilo službo.²⁹ Mimo takšnega tihega pri-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Urbanus, *Knjiga o lepem vedenju*, Ljubljana, 1918, 15ss.

²² Ibidem, str. 20-24.

²³ Prim. Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, 121ss in Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 386-87.

²⁴ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 140 in v op. 58.

²⁵ Glej Urbanus (*Franc Tersegla*), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, poglavje: Obiski (poseti) in sprejemi; Edvin Rozman, *O dostojnosti*, Ljubljana, 1909, 11ss idr.

²⁶ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 141.

²⁷ Primer med zakoncema Šega. Glej Alenka Ravnikar, *Meščanski vsakdan konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja*, diplomska naloga, tipkopis, Ljubljana, 1996, 30ss.

²⁸ Andrej Studen, *Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno*, *Kronika* 3/42, 1994, str. 44.

²⁹ Cf. po Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 138-139. Da je bil takšen - varen način nabitja prvih spolnih izkušenj pod domačo strelo possem običajen (sporazum brez besed), nam poroča Stefan Zweig, *Včerajnji svet. Spomini Evropejca*, Ljubljana,

Družina je bila ideal meščanstva. Meščansko stanovanje pa je bilo varno zavetje družine.

voljenja, ki si je nadel krinko ogorčenosti, ko je stvar prišla na dan, so gospodarji služkinj *alias* zakupniki (malo)meščanske morale navzven poskrbeli za to, "da je soba služkinje ležala tako, da za njeno nramnost ni bilo nobene nevarnosti," kot je predpisal Bodianus.³⁰ Seveda pa si avtorji moralnih nauk, znotraj tako jasno pokroviteljsko strukturirane patriarhalne družbe, niso drznili jemati v ozir napotkov o ravnanju ali zaščiti dekleta v primeru, če je gospodar prevzel opolzko iniciativo in služkinjo zalezoval ali spolno nadlegoval (in vprašanje pravzaprav je, ali jim je to sploh prišlo na misel).³¹ Interpretacija morale je pač vselej bila v rokah nadrejenih, je torej izhajala s pozicije moči.

Odnosi med zakoncema

Sestavni elementi idealne družine so bili: žena - mati, gospodinja, soproga; mož - glava družine, ki je bila dolžna skrbeti za stalni pritok denarja,

zatorej zadolžena za delo v "pridobitni sferi"³²; in otroci. O odnosih med zakoncema in vlogi otrok v družinskem krogu najdemo v bontonih veliko napotkov. Tako nas Valenčič v dveh krajših odstavkih z naslovoma: *Občenje moža s soprogo* in *Vedenje žene s soprogom* vpeljuje v svet, kjer naj bi se "mož natančno omejil na svoj delokrog ter izpolnjeval samó vse svoje dolžnosti (Vtikanje v ženin delokrog je smešno.)".³³ Da je "ženin delokrog" tista nedorečena in mnogokrat občutljiva točka (samozatajevanja), ki lahko v trenutku pretresa izgubi samoumevnost in nevarno omaje skupnost, v katero - je prepričan Valenčič - "naj bi se žena in mož, že takoj spočetka zakonskega življenja, popolnoma udana v svojo usodo" dokončno zavezala, tega Valenčič noče ali ne utegne niti pomisliti. Kljub temu, da je odnos med zakoncema v knjigi oblikovno in prostorsko korektno (z gornjima naslovoma) razdeljen oz. odmerjen, je v načinu pisanja označevalni odnos vseskozi jasen. Edini označe-

na, 1958, str. 86. Varoval je ugled družine navzven in izključeval nevarnost, da bi fant padel pod roke kakšni "rafinirani osebi".

³⁰ Bodianus, *Lepo vedenje*, Ljubljana, 1921, str. 113.

³¹ Znale so policijske ovadbe o spolnem nadlegovanju služkinj - glej Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*,

Ljubljana, 1995, 156ss in Andrej Studen, *Nekaj drobec iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno*, *Kronika* 3/42, 1994, str. 45.

³² Ibidem, str. 133.

³³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 63.

valec družinskega odnosa je moški in *“žena, ki hoče uživati do smrti pravi mir, soprogovo ljubezen in zvestobo ter v časti in spoštovanju vso zakonsko srečo, naj bi si prizadevala neprenehoma, da si vse to zasluži z najlepšimi čednostmi in najpoštenjšimi sredstvi.”* Ženska naj bo, zatorej, po napotkih Valenčiča, v vedenju pasivna, *“razen tega naj si misli vedno, da mora biti kakor žena svojemu možu prav pokorna in udana... po poroki še bolj pazljivo in neutrudno kakor pred poroko... ako želi, da ostane mož rajši doma kakor bi hodil drugam...”* ³⁴(!) Takšna globoko patriarhalna miselnost na prelomu preteklega stoletja seveda ni bila nikakršna redkost.

Kako pomembna je vloga pisane besede kot medija komunikacije v (semantiki) ljubezni, nas opozarja Niklas Luhmann. Umetnosti zapeljevanja, kot neposredne dediščine tiskanja knjig, njenih gestikulacij in obrazcev, se je bilo (po Luhmannu) mogoče poučiti iz romana, pri čemer se je s poznavanjem koda povečala tudi pozornost sodelujočih v “igri”. Tako so moški lahko *“z gotovostjo domnevali, da jih bodo dame spregledale, hkrati pa so tudi vedeli, da bodo navzlic temu dosegli svoj namen. Kod potemtakem ni le usmerjal vedenja, ampak je na prav istem področju vedenja, ki ga je usmerjal, zajel tudi svojo lastno povratno pojavnost.”* ³⁵ Seveda na podoben način učinkuje tudi semantika kodiranega odnosa med možem in ženo, ki jo lahko opazujemo kot odraz družbene situacije in nadalje - kot odziv na spremembe v družbi in kot poizkus reševanja le-teh. Tako se drobne korekcije nekoliko spremenjenega družbenega odnosa do ženske konec 19. stoletja odražajo v številnih navidezno “pomirjujočih” stavkih, ki so pisani v spravljivem in razumevajočem tonu, a njihov globlji pomen ostaja popolnoma patriarhalen. Večina bontonov sloni prav na takšni podstati.

Vzorna žena *pravega meščana* je bila torej odvisna od moža - *producenta*, ki je skrbel za družinski proračun. Mariborski odvetnik Janko Sernec vidi odnos med zakoncema prav v tej luči: *“Den na den se trudimo možje pridelovati živež in obleko, postavljati poslopja, braniti svoj dom z orožjem, množiti blago v hiši na vse strani... Ve žene pa imate večidel drugo nalogo, ve mo-*

rate skrbeti za uživanje... Kako lepa naloga!... trudnemu priskerbeti mir in pokrepčanje; gladne sititi, žejne napajati; in tako vsako čelo po hiši zvedriti, vsako serce zveseliti...” ³⁶ Če je pri tej “lepi nalogi” prišlo do zapletov, *“je to moglo imeti za posledico znatno omejitev družbenega občevarja in s tem tudi precejšnje zmanjšanje tržne vrednosti gospodarja, k čigar gospodarskim uspehom je seveda sodila tudi mreža družbenih stikov.”* ³⁷ O pomembnosti dobrega gospodarstva kot ene *“izmed najpotrebnejših reči zakonske sreče... brez katere zgine vsaka senca domačega veselja in je dom sam pekel,”* pa ima veliko povedati tudi Ivan Vesel in nadaljuje v istem tonu, kako ima *“redko ktera žena poguma in moči, da stanovitno prenaša nesrečo, ali dober svet daje v sili in tako pomaga nositi butaro, ki je tu, da se prenaša.”* ³⁸

Vzgoja otrok

“Po obnašanju otrok do starejših ljudi, do višjih oseb in do duhovščine,” po Urbanusu, ki pravi: *“...kakršna hiša, kakršni starši, takšni otroci, ... presojamo vso družino,”* ³⁹ zato je na mestu sodelovanje obeh staršev pri vzgajanju otroka. Isti avtor se pritožuje nad pretiranim in gizdavim družabnim življenjem, ki *“zlasti srednji stan gmotno uničuje; mu izpodkopava zdravje in ga duševno hira...”*, ob čemer se zanemarija *“dom, središče in ognjišče vse omike”*. Skrb za otroke pa se, po mnenju Urbanusa, zanemarija tudi zato, ker *“družinski očetje posedajo še tistih par ur, v katerih so prosti, po gostilnah, v mestih pa po restavracijah in kavarnah.”* ⁴⁰

Generalno gledano, se je vzgoja ravnala in odrejala spolu primerno. Meščanski ideal odraslega moškega oz. ženske je vnaprej določal stratigrafijo vzgojnega procesa. Sicer pa so *“otroška srca podobna vosku, iz katerega se lahko naredi vsaka podoba”*, kakor 1895 leta zapiše Jakob Dimnik v napotkih materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem in učiteljem. ⁴¹ Vzgoja, v tem oziru, seveda ni nekaj kreativne-

³⁴ Ibidem, str. 64-65.

³⁵ Niklas Luhmann, *Ljubezen kot strast: li kodiranju intimnosti*, ČKZ 140/141, 1991, str. 68.

³⁶ Janko Sernec, *Nauk o gospodinjstvu*, Ljubljana, 1871, str. 1.

³⁷ Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 386.

³⁸ Ivan Vesel, *Olikant Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 62-63.

³⁹ Urbanus, *Knjiga o lepem vedenju*, Ljubljana, 1918, str. 59-60.

⁴⁰ Ibidem, str. 49.

⁴¹ Jakob Dimnik, *Domača vzgoja*, Ljubljana, 1895, str. 13. Podobno pred tem Slomšek - glej Fr. S. Jamšek, *Solske*

ga, ampak deluje kot reprodukcija obstoječih norm in vedenjskih vzorcev, kakor je tudi celotni mentalni sistem podvržen stalnemu kroženju v smeri: posnemanje, privajanje, ponotranjenje in spet posredovanje.⁴² Odrinjen v pozabo preteklosti je, v takšnem sistemu reproduktivno-avtoritarne vzgoje, moral ostati tudi Montaigne s svojimi umerjenimi napotki o vzgoji otrok, kjer naj bi učitelj poskrbel, "da bo učenec vse pretehtal" in naj mu ne bi v glavo "mašil ničesar, kar sloni na avtoriteti in veri," in kjer naj bi cilj posredovanja vendarle bil smiselno razumevanje in koristna življenjska uporabnost naučenega z natančno izdelano zavestjo (ki jo zaman iščemo v premnogih vzgojnih priročnikih monarhije) o tem, "da je znak slabe kuhinje in slabe prebave, če vrnemo hrano tako, kakršno smo pogoltnili. Želodec ni opravil svojega posla, če ni izpremenil oblike in bistva tistega, kar smo mu dali, naj prebavi."⁴³ Pa ne le Montaigna, tudi Ivana Vesele, ki je odnos med starši in otroci pogojeval z "ljubeznivim zaupanjem", zavračal "resnobo in mrzlo vedenje" in grajal novodobno "odsotnost" prisotnosti staršev v vzgojnem procesu, se v novejših (malo)meščanskih vzgojnih prijemih ni več prav dobro slišalo.⁴⁴ In tako je, zdi se, (malo)meščanska vzgoja otrok vse bolj drsela v kremplje nadzorovanja in nazadnje postala zgolj, za meščanstvo obvezujoč, paragraf "bon-tona".

Deklice je bilo potrebno že zgodaj privaditi na njihovo kasnejšo vlogo, ki jo bodo kot žene imele v družini, jih od malega navaditi na ropot pokrovk, loncev in zajemalk, ki ji bodo, kot zvesti zakonski družici, kasneje krajšale čas v kuhinji. Kako pomembno je natančno izbiranje igrač, vidimo na primeru obdarovanja deklice Ivce, ki je za Miklavža dobila "velik lep, lesen štedilnik, kuhinjsko opravo... Pri mizi pa ji bom napravil še dve steni, kjer bo imela vse pokrovke, krožnike, zajemalke lepo obešene."⁴⁵ Dečke

je bilo potrebno vzgojiti za veliki zunanji svet konkurence, v duhu poslovne tekmovalnosti. V duhu ohranjanja starih, lagodnih patriarhalnih mrež in razmerij, pri katerih je poslušnost žene neomajna in neizpodbitna vrednota.

Vzgoja premožnejših otrok je bila pravcata dresura. Otroka je skušala obdelati z vseh plati, tako duhovno kot telesno. Da "je truplo iz mladega zanemarjeno, da ga gibati, hoditi, delati ne privadiš, za nič je. Tudi duša je borna, ako se od mladih nog pridno ne učiš potrebnih reči spoznavati, hudo opustiti, dobro storiti," je za beležil že Slomšek.⁴⁶ Najeti privatni učitelji so skrbeli za otrokovo "fizično" telo s poučevanjem jahanja, plesa, borilnih veščin ipd. Izborno izražanje, obvladovanje mimike in osebna snažnost so sodili v repertoar (malo)meščanske distinkcije. Za duhovnost so služile glasbene ure, petje, risanje, učenje tujih jezikov... Sistem takšne razvejane mreže nadzorovanja je komaj kdaj dovolil minuto odmora. Še manj je razumel, da bi otrokovemu duševnemu življenju utegnili koristiti nekoliko samote in oddiha (kot pravi Zweig, deklic na Dunaju, zaradi nevarnosti *erotičnih bacilov*, niti za trenutek niso pustili samih). Da s takšno pretenciozno vzgojo ni vse tako, kot bi moralo biti, je zaslutil Schreiner, ki je leta 1910 v Pedagoškem letopisu priobčil naslednje spoznanje: "Bodite enkrat poštene sami proti sebi? Zakaj podite svojo deco iz šole v klavirsko uro, iz klavirske ure v plesalno, iz plesalne ure v slikarsko in iz vseh v neravnost? Ali to storite res iz ljubezni do otrok? Ali ni morda malce samopašnosti roditeljev, ki hočejo imeti na vsak način izobražene, dobro vzgojene ali celo imenitne otroke? Koliko otrok vidimo bledeti, ne vsled bolezni, ampak vsled blaznosti kratkovidne, nečimerne ljubezni staršev."⁴⁷

Tedanja družba je pač hotela imeti "bedasto in nepoučeno, dobro vzgojeno in nevedno, zvedavo in sramežljivo,... predusem pa takšno dekle, ki se bo brez lastne volje prepustila možu in njegovi volji."⁴⁸ Socializacija (malo)meščanskih otrok se je torej že v najrosnejših letih ravnala

drobtinice (v 25. letni spomin smrti A. M. Slomška), Ljubljana, 1887, str. 31, tudi Anton Kržič, Zgledi bogoljubnih otrok iz vsili časov kerščanstva, I. del, Ljubljana, 1882, 1ss: "s plevelom preraščeno serce ne bode nikdar več imelo prvotne lepote, naj se ruje in ruje kakor hoče."

⁴² Albert Mrgole, Iz zgodovine vzgojnih tehnologij 19. in 20. stoletja na Slovenskem, Didakta 3/4, str. 51.

⁴³ Michel de Montaigne, Eseji, Ljubljana, 1960, poglavje O vzgoji otrok, str. 12-52.

⁴⁴ Ivan Vesel, Olikant Slovenec, Ljubljana, 1868, str. 58-59.

⁴⁵ Cf. po Alenka Ravnikar, Meščanski vsakdan konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja, diplomska naloga,

tipkopis, Ljubljana, 1996, str. 32. Vrstice je napisal Ivčin oče, Ignacij Šega.

⁴⁶ Anton Martin Slomšek, Blaže in Nežica v nedeljski šoli, Celovec, 1857, str. 97.

⁴⁷ H. Schreiner, O seksualni vzgoji, Pedagoški letopis, 1910, str. 75.

⁴⁸ Stefan Zweig, Včerašnji svet. Spomini Evropejca, Ljubljana, 1958, str. 84-85.

po spolu, v skladu z vladajočo meščansko ideologijo. Povsem drugače je bilo v svetu revnih, v svetu spodnjih slojev. Lahko si le predstavljamo, kakšen prepad svetov je obstajal med vsebino življenja revežev in bogatih. Življenje revnih je namreč napolnjeval nenehen "boj za živež, obleko, kurjavo in stanovanje," pri čemer razmerje med ženo, možem in otroki ni moglo biti podrejeno drugemu kot "specifični ekonomiji reprodukcije."⁴⁹ "Razkošje brezdelja" so tako občutili le otroci in žene premožnejših (malo)meščanskih družin, kjer je materialna blaginja le-to omogočala, otroci in žene revnih družin pa so se pogosto zaposlovali in prispevali k družinskem proračunu, saj očetov zaslužek ni zadostoval za preživetje.⁵⁰

V (malo)meščanskih krogih se je, za razliko od kmečkih domov, kjer so starše vikali ali onikali,⁵¹ ustalila navada, da so otroci starše tikali. Enako je veljalo med brati in sestrami, sorodniki, sošolci in dobrimi prijatelji; med vsemi tistimi, "ki so si po službenem in socialnem položaju večalimenj enaki."⁵² Vikanje je, "vsaj v mestu", zadevalo še nekaj družbenih skupinic: "Mlade ljudi, ki jih dobro ne poznaš, vikaj, vsaj v mestih, od 10. leta dalje. Vikati je treba tudi tiste, ki so ti podrejeni, npr. posle... pa tudi odličnike in predstojnike."⁵³

Vedenje za pogrnjeno mizo

Temeljna pravila vedenja pri mizi "veljajo vobče, naj bo v družini ali v krogu prijateljev, v javnih lokalih ali pri velikih družbenih prireditvah."⁵⁴ Miza je potemtakem posebno prizorišče strogo definiranega in hierarhično razporejenega obnašanja. Najprej je potrebno pravilno sestiti k mizi. To se stori tiho, naravno, brez ropotanja s stolom - tako, da je "život okoli 5 cm od miznega roba oddaljen"⁵⁵ in po nasvetu Edvina Rozmana: "... ne poprej, dokler se višje osebe družbe niso usedle."⁵⁶ K mizi se vselej sede v izbrani obleki in snažen. "Ne staršem ne otrokom ni dovoljeno sestiti k mizi (niti pri zajtrku) napol opravljenim; ... neumitim in nepočesanim."⁵⁷ Patriarhalnost in hierarhijo družinske strukture nazorno prikazuje razporeditev udeležencev pri obedu v spominih Celjana Fritza Zanggerja, trgovskega sina: "Pri kosilu in večerji so se zbrali vsi hišni člani, razen služinčadi, v majhni obokani jedilnici okoli mize, ki je zavzemala skoraj celoten prostor. Na čelu mize je sedel oče... Poleg očeta so nato sedeli mati, stara mati in stric Viktor, brat naše mame; srednji del mize je bil zaseden s sedmimi otroki.; 'spodnji dom' je bil sestavljen iz štirih ali petih 'gospodov iz trgovine'. Čisto spodaj je sedel trgovski vajenec... Mati je med vsakim obedom pogosto vstala, da bi pregledala pripravljene jedi in nadzorovala prehrano poslov v kuhinji. Ta sem in tja ne bi bil potreben, saj je bila Ančka popolnoma zanesljiva. Vendar prav tako kot je danes v navadi, da gospodinja zasede prvo mesto za mizo in vsaj navidezno za nič ne skrbi, da gostje lahko vidijo, kako se vse v gospodinjstvu odlično ujema, tako je takrat za dobro gospodinjno veljala samo tista ženska, ki se je neprestano premikala in se je zdelo, da vse postori sama."⁵⁸

Pri povabilu na gostijo je - po Valenčičevih napotkih - potrebno "obednico zadnje dni pred gostovanjem zadostno prezračiti in uro pred prihodom gostov, je dobro jo tudi pokaditi s po-

⁴⁹ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 143 in v op. 66 in op. 72; stanovanje revežev je predstavljal tip soba-kuhinja. Včasili je umanjala kuhinja in je soba prevzela nase vse njene funkcije. S tem je oduzela stanovanju bistveno značilnost: da je udoben dom za življenje družine.

⁵⁰ Ibidem, str. 147 in v op. 78; otroci so se zaposlovali npr. v Czapovi tovarni vžigalic, deklince v tobačni tovarni, žene kot likarice, šivilje, gospodinjke ipd. "Motili pa bi se", kot pravi Ingeborg Weber-Kellermann (ibidem, str. 78 in v op. 26), "če bi menili, da jim je lastna zaposlitev prinašala večjo osebno samostojnost. Njihov zaslužek je veliko bolj dopolnjeval družinski proračun, medtem ko so moški del svojega zaslužka namenili za potrebe gospodinjstva, del pa so lahko obdržali za lastne potrebe."

⁵¹ Dr. Josip Šašel (Šašel, Moj prvi nemški stavek, *Svoboda*, 1950, str. 188) iz Rut, "kjer se vidi samo v nebesa, ne pa v širni svet, kjer so ljudje bolj plodni kakor njih skalnata zemlja, katero jim je prepustila gosposka," piše, da je očeta vikali: "Atej - tedaj sem jih še spoštljivo vikali tudi v odsotnosti..." Glej tudi: Anton Dermota, *Tisoč in en večer, Celje*, 1986, str. 12: "Razmerje med otroki in starši je bilo patriarhalno. Očeta in matere nismo tikali, temveč vikali. Ugovarjati nismo smeli, očetov ukaz je bilo treba molče ubogati..."

⁵² Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 72-73.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, 33ss.

⁵⁵ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 222.

⁵⁶ Edvin Rozman, *O dostojnosti*, Ljubljana, 1909, str. 17.

⁵⁷ Tu si komaj predstavljamo Stefana Zweiga (Stefan Zweig, *Včerašnji svet. Spomini Evropejca*, Ljubljana, 1958, str. 68), ki ne pomni, da bi šel zjutraj kdaj v šolo drugačen kot "neprespan, skrajno površno umit in v zadnji minuti s kosom kruha z maslom v roki."

⁵⁸ Fritz Zangger, *Das ewige Feuer im fernen Land, Celje*, 1937, str. 21-22. Cf. po Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 135-136.

*provo ali žlahtno meto, z vijolicami ali z drugimi lepodišavami; vendar ne preveč.*⁵⁹ Prijetne vonjave bodo torej pomagale uravnati razpoloženje in ritem večera. Vonj, ki - po Urbanusu - za domačo mizo sploh ni zaželen ne dopusten, je cigaretni vonj, ki naj bi se ga vzdržal celo gospodar. Kot pravi naš sestavljalec bontona (nekoliko razburjeno), je kajenje, *"ki so se ga kulturni narodi naučili od Indijancev, degenera-*

*Kamniška meščanska družina svečarja in
lectarja Ivana Steleta*

tivno" in zato bi *"v času, ki toliko gleda na zdravje in predvsem zahteva zdravih živcev, bilo pričakovati, da se ga še moški odvadijo, kaj šele da se ga bodo lotile ženske!"*

Prostor poleg gospodinje je veljal za najodličnejšega gosta, medtem ko se je zraven gospodarja smela namestiti najveljavnejša dama. Posedanje za mizo se je začelo, ko je prvi strežaj gospodinji naznanil, da je miza pripravljena. Tedaj gre gospodinja *"tri korake pred najimenitnejšega gospoda, se mu primerno prikloni in mu reče: Gospod I.I., ali Vas smem prositi, da me*

*peljete za mizo? Gospod se ji globoko prikloni in reče: 'Hvala, radostno,' ji obenem ponudi svojo podpazduho, in oba gresta prva v obednico, vsi drugi gostje gredo po svojem dostojanstvu, držéči se za podpazduhe, za njima, a hišni gospodar z najimenitnejšo gospo gre kakor najzadnji par v obednico.*⁶⁰ Takšna predpogostitvena promenade je prispevala k *"privzdignjenosti"* vzdušja in je krepila (malo)meščansko zavest z obredno pripadnostjo. Goste je potrebno *nadalje posaditi oz. jih pomešati tako, da bodo po možnosti sedeli drug poleg drugega taki, ki se radi vidijo in si imajo res kaj povedati, in če je mogoče, naj sedi pri vsaki ženski na njeni levi strani moški, - ki je njen vitez - strežnik.*⁶¹

Če si je Montaigne, pred dobrimi tremi stoletji, pomagal do hrane s prsti (v katere se je *"zaradi prenagljenosti pogosto ugriznil"*)⁶², takšnih navad konec 19. stoletja, vsaj v omikani družbi, ne poznajo več, saj si je jedilni pribor že izbral svoje mesto na mizi. Marsikaj od tega, kar je sredi 17. stoletja - uradnik kranjskih deželnih stanov Adam Sebastian pl. Siezenheim - natrosil (kranjskim) plemičem glede primerne vedenja za mizo, pa na prelomu preteklega stoletja še velja; tako sta zbirčnost in brskanje med kosi na pladnju izraz neomikanega človeka, normirana je drža komolcev in posebej poudarjena zmernost uživanja jedi in pijače.⁶³ Hrana se s pladnja zajema z žlico ali nabode z vilicami, nikoli z rokami (izjema sta sadje in pecivo). Enako velja za oblizovanje jedilnega pribora (če to počneš, potem *"sploh nisi za družbo"*, ugotavlja Urbanus). Med jedjo ni dovoljeno *"preveč slišno srebati, ne hlastati, ne metati jedi takorekoč vase, ne pihati in sopsti ko meh, ne oblizovati žlice ali vilic, ne cmokati, ne škrtati ne hrustati"*, in, kar je zanimivo, *"juhe ne pospraviti do kraja, ker - nagniti krožnik - to je nedopustno"*. Pri mizi je dovoljeno klepetati (kdor je ves čas molčal, je veljal za neotesanega), ampak ne pri juhi. Raz-

⁶⁰ Ibidem, str. 220.

⁶¹ Ibidem, str. 221. Prim. Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, 33ss.

⁶² Fernand Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje, I.del, Ljubljana, 1988, str. 246.*

⁶³ Prim. Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, 215ss; Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, 33ss in 261ss; Marko Štuhar, *Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec*, *Zgodovina za vse*, leto I, št. 1, 1994, 1ss.

⁵⁹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 217.

govor naj se "vname pri pečenki".⁶⁴ Strogi in dosledni Bodianus v skledah in kozarcih za izplakovanje ust vidi "gnusno in nekulturno nava-do". In za konec obeda velja napotek: "prebavljanje je, za razliko od hrane čisto osebna stvar, ki ni primerna za razgovor".⁶⁵

Moralno problematično področje intimnosti

Področje intimnosti in seksualnega življenja je, vsled stroge krščanske morale, v bontonih precej okleščena in z nekaj krščanskimi stereotipi odpravljena tematika, obložena s plastmi nalaganja krivde in pokore ali pa je dodobra cenzurirana. Značilnosti meščanske družbe sta neprestano potlačevanje telesnosti in tabuizacija spolnosti. Govorimo o posvetni radikalizaciji cerkvenega strahu pred telesom, ki se vleče skozi celotno krščansko-katoliško zgodovino.⁶⁶ Ko ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič (leta 1899 - med pobudniki odkupa in sežiga Cankarjeve *Erotike*, dobro desetletje kasneje pa že v prizadevni vnemi za dosledno katoliško vzgojo in omiko na področju seksualnosti) v svoj spolnovzgojni priročnik (*Ženinom in nevestam*, 1910) zapiše vrstice o tem, kako se "pravi namen, da bi se zarodil otrok ne sme nikoli in nikdar onemogočiti", nasprotno: "združitev se mora vselej vršiti tako, da bi žena mogla postati mati,"⁶⁷ moramo imeti pred očmi tisto, čemur Delumeau pravi "kontinuiteta pastirske besede skozi stoletja".⁶⁸ Užitek je, znotraj krščanske "formule" spolnosti, ki naglaša željo, a jo hkrati skuša zatreti, izključen. Delovanje spolnega akta je nevtralizirano do skrajne točke produkcije otroka in s tem izpolnjevanja zakonske dolžnosti. Konstitucija intimnosti oz. telesnosti (kot načina discipliniranja telesa) se tako odvija skozi prizmo oblasti in je nadzorovana. Za Foucaulta je vladavina nad telesom (od 18. stoletja dalje) važnejša od vladavine nad glavo; problem obla-

sti se tako prestavi, kot zapiše avtor, "z umske na fizično raven."⁶⁹

Vzgojno aktivni ljubljanski škof, Anton Bonaventura, v knjižici o verskem pouku majhnih otrok iz leta 1915, kjer pri šesti zapovedi (*Ne prešustvuj!*), poenostavljeno enači pomena besed "nesramnost" in "nečistost", ko z naslednjimi besedami nagovarja otroka:

"Kajne, dragi otrok, da ne boš nesramen in nečist? Ko vstaneš se hitro obleci, da te ne bo nikdo nagega videl; ko greš spat, le v spalni srajci ostani, in ko se preoblačiš, to hitro napravi, da te nikdo ne vidi, kakor sem te učila; svojo potrebo opravi skrivaj in hitro: angel varih je pri tebi, Bog te vidi, zato tudi sebe ne glej in ne tipaj, razen če je potrebno, da se osnažiš; kak hiter pogled iz radovednosti, ali kak majhen dotikljej, tudi le iz radovednosti, bi ne bil smrten greh, toda nevarno bi bilo in prav nespodobno; ako bi se bratcu ali sestri kaj nespodobnega videlo, ne glej, ampak hitro pokrij; kopat se nikoli ne hodi nag, popolnoma brez obleke, to bi bilo nesramno; beži pa od otrok, ki so nesramni in nespodobni! Kajne, saj boš ubogal in ne boš nesramen, ne boš nečist in nespodoben tudi takrat ne, ko te jaz ne vidim: vidi te Bog!"⁷⁰

Nevarnost opazovanja genitalnih organov, v kateri leži kal grehote, je zatorej, po mnenju Bonaventure, potrebno skriti pred pogledom, in sicer na način "hitrostnega prekrivanja," medtem ko iz ozadja celotno dogajanje spremlja omniprezentna podoba Boga.

"Kaj je samoskrumba, o tem ne govorimo, ker večina naših častitih čitateljev gotovo vé, kaj je to, in kdor pa ne vé, naj vpraša zdravnika..."⁷¹ Če smo zgoraj lahko opazovali vzgojni koncept umika pogleda, je v slednjem stavku prisotno vzgojno izmikanje (izgovorjeni) besedi: tu - skratka - vlada zaveza molka. Izhodišče takšnega obnašanja je bilo prepričanje, da je telesno poželenje greh in razvrat, ki ga z besedo ni dobro načenjati. Namesto pogovora se je torej uveljavil "sporazum brez besed,"⁷² po katerem

⁶⁴ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 55.

⁶⁵ Bodianus, *Lepo vedenje*, Ljubljana, 1921, str. 43.

⁶⁶ Prim. Jean Delumeau / v prev. Žan Delimo, *Grehi i strah. Stvaranje osebne krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka*, II. del, Novi Sad, 1986, 667ss.

⁶⁷ Anton Bonaventura Jeglič, *Ženinom in nevestam*, Ljubljana, 1910, str. 25.

⁶⁸ Domala identičnim napotkom vernikom lahko sledimo npr. v nekaterih pridigah zgodnjega 18. stoletja, ki jili omenja Delumeau (v prev. Žan Delimo, *Grehi i strah*, II. del, Novi sad, 1986, str. 514-515); tako oratorijane E.B. Bourée pravi: "Védite, da je glavni namen zakona rojevanje otrok in ne uživanje."

⁶⁹ Michel Foucault, *Vednost - oblast - subjekt*, Ljubljana, 1991, XXVI (spremna beseda Mladena Dolarja) in 134ss.

⁷⁰ Anton Bonaventura, *Kratko navodilo staršem o verskem pouku majhnih otrok*, Ljubljana, 1915, str. 68-69. Kot vidimo so besede položene v (vzgojna) usta matere.

⁷¹ Jakob Dimnik, *Domáča vzgoja*, Ljubljana, 1895, str. 104.

⁷² Stefan Zweig, *Včerašnji svet. Spomini Evropejca*, Ljubljana, 1958, str. 76-77.

se o teh kočljivih vprašanjih ni razpravljalo ne doma ne v šoli, in ki naj bi, s svojo krepostno sramežljivostjo - "zaprto v jako tenkočutni posodi, katera se jako lahko razbije, včasih tudi nehote,"⁷³ otroka (kar sam) privedel do "spoznanj velike tajnosti," kot spolnost imenuje H. Schreiner.⁷⁴ Sam namreč ni dvomil, da je "močno razvita sramežljivost mladini mnogo krepkejše varstvo nego najboljši pouk, in je tudi odločno zavračal neposredni pouk o posameznosti človeške razploditve pred celim razredom."⁷⁵

In vendar se je Schreiner odločil o "seksualni vzgoji" spregovoriti, ne sicer pred razredom, temveč v pisni obliki, ki pravi: "Čas, ko smo smeli o spolnih rečeh naših otrok samo šepetaje govoriti, kakor da bi govorili o čem prepovedanem in zaverženem, mora miniti." Razlogi, ki so Schreinerja navedli k javnemu nastopu, razgrnitvi tabu teme, so verjetno, na eni strani, tičali predvsem v želji, da bi mladina, ki vé ustreči svoji radovednosti, prenehala zajemati svoje znanje, kot sam pravi: - "...žalibog... največkrat iz zelo motnih vicev... kosmatih pesmi... gledališč s svojimi trikoji (!)... in od domačih poslov, ki kaj radi prevzamejo ta pouk in ga včasih izvrše zelo nazorno ter tako oskrunejo čisto otroško dušo s svojim podlim znanjem", na drugi strani pa v spoznanju (in tu avtor citira Försterja), da "molčanje staršev z ozirom na spolna vprašanja ima še drugo opasno stran. Izpodkopava namreč spoštovanje pred vrednostjo vsega duševnega in nramnega vodstva... Ako mi nasveti in pouk dorastlih ljudi vprav tam ničesar ne morejo podati, kjer si sam ne morem svetovati in pomagati in kjer me lastno telo tako vznemirja s svojimi terjatvami in zahtevami - morem li slušati njihove svete v drugih položajih življenja?"⁷⁶ Avtor teh vrstic si je v imenu "resnice" vzel besedo in z njo poskušal predreti zid molka.⁷⁷ "Produkcija resnice" se tako odvija z instance avtoritete - oblasti, ki pa, kot smo videli že zgoraj, "nikoli ne preneha s spraševanjem,

zasliševanjem, registracijo resnice, temveč institucionalizira, profesionalizira in nagrajuje nje-no iskanje."⁷⁸ Schreiner v zabrisu molka kajpak ni dosleden, zakaj nikjer v svojem tekstu se dokončno ne otrese oznake spolnosti kot "zaveržene dejavnosti," še vedno mu spolnost predstavlja malodane ogabo, o kateri pa je treba vseeno govoriti, in sicer "previdno in decentno" - "istotako kakor zdravnik mora preiskovati na korist svoje umetnosti tudi najostudnejše stvari na človeškem telesu." Kakor vsi ostali vzgojitelji, tudi Schreiner govori v službi molka; tudi on se ne spusti v jedro problema otroške seksualnosti, ampak le namiguje na odrešilno smer vzgoje v smislu "prostovoljnih vaj v samozatajevanju." Priporoča torej potlačitve, ki naj se začnejo na polju drugih nagonov, še preden se pri otroku začnejo zbujati spolni nagoni in se njegovi prsti samodejno začnejo pasti po erogenih conah telesa. Tako je zanj poželenje pri jedi "izvrstna prilika za vežbanje k samostojnosti duha... treba je samo pokazati, da s takim samozatajevanjem store nekaj višjega, da je to junaštvo."⁷⁹ Starši naj otroke le napeljujejo v pravo smer, zadnjo besedo "velike tajnosti" pa naj otroci izgovore "sami, v čisti duševni samoti."⁸⁰ Dovolj nazorno je razmerje med vzgojo in oblastjo opazil Foucault, rekoč - da meščanstvo "zanima oblast, sistem kontrole otroške seksualnosti, ne sam ta pojav."⁸¹

Izoblikovanje novega odnosa do smrti

Smrt ni prizanesljiva, slej ko prej se njena kosa dotakne vsakega posameznika. Pogrebni obred zaključuje življenjsko pot, ki jo je bil začel krstni obred. Smrt v tradiciji slovenske ljudske pesmi

⁷³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 32.

⁷⁴ H. Schreiner, *O seksualni vzgoji*, Pedagoški letopis, 1910, str. 71. Avtor se močno opira na dela dr. Fr. W. Försterja o obravnavanih delikatnih temah glede seksualnosti.

⁷⁵ Ibidem, str. 88.

⁷⁶ H. Schreiner, *O seksualni vzgoji*, Pedagoški letopis, 1910, str. 69-70 in 74.

⁷⁷ Za zanimivo razgradnjo molčanja (I. Pravočasno, dopadljivo in koristno molčanje/ II. Sinno in škodljivo molčanje) glej Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, 108ss.

⁷⁸ Michel Foucault, *Vednost - oblast - subjekt*, Ljubljana, 1991, 29ss.

⁷⁹ H. Schreiner, *O seksualni vzgoji*, Pedagoški letopis, 1910, str. 88. Za primerjavo in ilustracijo, dobrih tristo let starejšega, a liberarnjšega in bolj reflektiranega pogleda na podobno tematiko, naj navedem Montaigna (Michel de Montaigne, *Eseji*, Ljubljana, 1960, str. 16), ki pravi: "Mladi medvedje in psi jasno kažejo svoja naravna nagnjenja, ljudje pa se brž izpremenijo, ker zaidejo pod vpliv že ustaljenih navad, mišljenja, zakonov, in prav lahko postanejo nekaj čisto drugega. Prav tako je težko obvladati naravna nagnjenja, zato se dogaja, da se zelo pogosto zaman trudimo in napravimo mnogo časa s tem, da bi otroke naučili stvari, ki se jih nikdar ne morejo naučiti, to pa zaradi tega, ker nismo izbrali prave poti."

⁸⁰ Ibidem, str. 89.

⁸¹ Michel Foucault, *Vednost - oblast - subjekt*, Ljubljana, 1991, str. 35.

ne prekine zvez med ljudmi, npr. med materjo in njenimi otroki; na tožbo zapuščene sirote se odpre zemlja nad mrtvo materjo:

... tako Jerca govorila:
 "Da bi se odprla zemlja,
 črna zemlja, matern grob!"
 se odperla črna zemlja,
 črna zemlja, matern grob.⁸²

Na deželi se je otroška smrtnost nekoliko zmanjšala šele ob koncu 19. stoletja, kar je posredno povezano s prodorom novih vedenjskih shem, ki jih je vzporedno z novimi proizvodnimi sredstvi vsilil kmečkemu okolju mestni svet.⁸³ Vzgojniki, pa tudi zdravniki preteklega stoletja, so na otroško smrt gledali kot na nekakšno "srečo" v nesreči. Malčkova smrt ni pomenila trpljenja. Jakob Dimnik, ki se je ukvarjal z vzgojo in odnosom do otrok, otroka pravzaprav niti ni zares prišteval med čuteča bitja (žive ljudi), zanj je otrokovo življenje "bolj podobno spanju ali sanjam, kakor pa pravemu življenju," zato tolaži roditelje umrlega otroka, naj si smrti ne ženejo k srcu, saj otrok "prve dni ničesar ne čuti in ne ve kaj je bolečina... vse te muke in bolečine so le navidezne, v resnici pa otrok silno malo ali prav nič ne trpi..."⁸⁴

Marta Verginella, na primeru raziskav Doline pri Trstu, opazi, da se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja občutno spremenilo doživljanje smrti pri odraslih. "Smrt ni bila več le božja kazen, neizbežna usodnost"; nekateri kmetje so namreč že začeli iskati pomoč v medicini, zatekali so se v bolnišnice in se odmikali od tradicionalnega poslavljanja v družinskem krogu.⁸⁵ Vendar se je velika večina vseeno še odločala za tradicionalno obredje, da jih ne bi doletela nenadna smrt in jih odtrgala od družine brez slovesa. Strah pred takšno nenajavljeno smrtjo je bil med kmeti zelo velik. Potrebno je torej izbrati pravi trenutek smrti, znati umreti. Spomnimo se na avtorja starega dela *Dottrina del ben morire* (iz 1540), Pietra da Lucca, ki pravi: "Ker mora torej človek umreti, je zaradi svoje prirojene

previdnosti nagnjen k temu, da svojo smrt predvidi, saj je zanj bolj kot vse drugo strašna in pomembna; kdor želi previdno hoditi skozi to bedno življenje, se mora na to strašljivo smrt pripraviti in se zanj urediti, da ga ne preseneti, ko pride do njega, in zavoljo lahkomišelnosti ne izgubi najvišjega dobrega in ni za večno določen v peklenške muke."⁸⁶

V spominih iz svojega detinstva nam Luiza Pesjakova, četudi v precejšnji meri sentimentalne, patriotske in romantično-viharniške manire, opisuje šok oz. bolečino svojega prvega soočenja s smrtjo, ki jo je globoko prizadela in se naselila v otroško dušo: "Necega spomladánjega dné - rože so bile v najlepšem cvetu - spremili smo potrti in žalujoči svojega ljubljenca, máternega rojaka, na pokopališče. Do tistega dné nisem znala, kaj je smrt. Nepričakovano mi je v grozoviti podobi stopila pred oči, vplenila nam je njega, ki nas je objemal s tako gorko udanostjo. Bolečo - prvo - rano usekala je v otroško moje srce. Dan na dan in leto na leto sem molila za pokojnika, Bogá proseč, naj mu dá od gori gledati preljubo deželo, po kateri je do smrti tako željno hrepenel. A spominjajoč se njega, bilo mi je vselej tudi misliti na svojo lepo, milo domovino, katero je on imenoval ubogo. Zakaj li? Zakaj li je bila uboga?"⁸⁷ Tako Luiza. Čisto drugače je prvi stik s smrtjo doživel Ivan Cankar: "Ko sem prvič videl smrt od blizu, se je nisem prestrašil; le motila me je, nekako v nadlego in spotiko mi je bila. Umrl je stari oče. Ležal je na visoki postelji siv in trd, črne muhe so mu sédale na oči, na splahnele ustnice. Nekdo je zaklical s čudnim glasom, v drugi izbi se je ropotoma prevrnil stol, oče je planil k postelji in zajokal. Nikoli do tedaj ga nisem videl, da bi jokal; bilo je samo suho, presekano ihtenje brez solz. Nisem vedel kam in kaj da bi; zunaj je deževalo curkoma; zalotil sem se ob neprijetnem občutku, da mi je zopern tisti tihi človek, ki leži na postelji in je čisto mrtev, pa še zmirom gospodari v hiši, se ga v misli in v sanje same s koščenimi prsti."⁸⁸ Mrtvec je bil malemu Ivanu Cankarju napoti in kljub zanikanju vidimo, da je strah legel v Ivanovo dušo že tedaj, saj se je pred umrlim oz. pred nepreklicnim šokom spoznanja smrti "skril v tesno sosedovo kamrico."

⁸² Karel Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, str. 351. Cf. po Alenka Goljevšček, Kuli mrtvih v slovenski ljudski pesmi, Traditiones 7-9, str. 159.

⁸³ Marta Verginella, Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju, Ljubljana, 1990, str. 28.

⁸⁴ Alenka Puštar, Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju, Zagreb, 1982, str. 184 in Jakob Dimnik, Domača vzgoja, Ljubljana, 1895.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Alberto Tenenti, Občutje smrti in ljubezni do življenja v renesansi, Ljubljana, 1987, 330ss, glej op. 57.

⁸⁷ Luiza Pesjak, Iz mojega detinstva, Ljubljanski zvon, 1886, str. 679.

⁸⁸ Ivan Cankar, Moje življenje, Ljubljana, 1920, str. 30.

Obisk

Videz mrliča je tedaj še sodil v izkustvo vsega prebivalstva; največkrat so ga ljudje videvali na parah. Kot zapiše Alenka Puhar, je bilo "ogledovanje" mrliča obvezen sestavni del "posthumnega" ceremoniala in je veljalo tudi za otroke, če so hoteli ali ne. *"Izogniti se temu dejanju je veljalo za hudo kršitev moralnih norm. Sploh pa so navzočnosti pri umiranju in ogledovanju umirlih pripisovali vzgojen pomen, češ da vceplja 'oni moralni čut', ki da je sestavni del krščanske npravstvenosti, krepi pobožnost, strah božji, ponižnost, pokorščino, hvaležnost."*⁸⁹ (Malo)meščanstvo pa je izoblikovalo novo npravstveno pojmovanje in nov moralni čut; "pogled na mrliča" (malo)meščanom ne vceplja več pobožnosti in pokorščine, temveč mu vzbuja srh in gnus. Mestna gospoda se "pogleda na mrliča" skuša znebiti na podoben način, kakor se skuša otresti nočnega bdenja nad mrtvecem.⁹⁰

V spomin na "spokorni zvršetek devetnajstege, in na pobožni začetek dvajsetega stoletja" je

družba svetega Mohorja izdala knjižico z naslovom *Priprava na smrt ali premišljevanje večnih resnic*, ki jo je spisal sveti Alfonz Marija Liguorski in poslovenil duhovnik ljubljanske škofije, dr. Andrej Karlin. V kratkem predgovoru prevajalec knjigo označuje kot nujno potrebno, kajti naj to *"bode prilika, da se prenovimo v duhu spokornih del, da se poživimo v svetih zakramentih, da se utrdimo v dobrih sklepilih, da krenemo v novem stoletju z novo močjo na pot... in da se naučimo največje umetnosti: srečne smrti."*⁹¹ "Nujna potreba" knjižice predstavlja neke vrste ogledalo časa; je odziv na družbeno stanje, ki je smrt in premišljevanje o njej vse bolj izrinjalo iz ritma vsakdanjika. Vanj so namreč vstopale nove raznolike dejavnosti in kratkočasnosti, ki so misli slehernika približevale prej aktivnemu in razgibanemu uživanju življenja kot kontemplaciji o smrti. Ponovna kodifikacija "bogaboječega" odnosa do smrti je bila v takšnem svetu funkcionalna. Da pa razsipna prevzetnost, omika in duhovitost s stališča smrti izgubijo vsakršno vrednost in je zato investiranje vanje zgrešeno, gornji priročnik razvratnega grešnika seveda ni pozabil opomniti; rekoč:

⁸⁹ Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*, Zagreb, 1982, str. 192.

⁹⁰ Glej Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 159.

⁹¹ Alfonz Marija Liguorski, *Priprava na smrt ali premišljevanje večnih resnic*, Celovec, 1900, 1*.

"Glej, kam je došel oni prevzetnež, oni nečistnik! Prej so ga poslušali in poželeli v družbah, zdaj pa se studi in gabi vsakomur, kdor ga vidi. Zato si prizadevajo sorodniki, da bi ga spravili kar najhitreje od hiše. Plačali so nosače, ki ga odnesó zaprtega v krsto k pogrebu. Poprej je bil na glasu, da je duhovit, omikan, olikan, dovtipen, kmalu po smrti pa se izgubi spomin nanj: 'Izgubil je njih spomin kakor ropot' (Ps. 9, 7.)."⁹²

Upadanje nabožnih volil je (kot potrjujejo številne zgodovinske študije) vsesplošen pojav, ki je potekal vzporedno s procesom modernizacije. Ob prodiranju novega načina in tempa življenja na podeželje, se v kmečkih oporokah s tržaškega podeželja skrb za dušo konec 19. stoletja opazno zmanjšuje. Marsikateri pobožni mož ali žena v oporoki duše nista več priporočala s posebnim obrazcem (*commendatio animae*), kar je bilo v preteklosti običajno. Zmanjša se tudi naročanje in izplačevanje maš zadušnic. Marta Verginella ugotavlja, da oporočitelj in oporočiteljice v tem času v onostranstvu niso več videli področja svoje investicijske dejavnosti; le-to so usmerili v "bolj" tuzemske zadeve in kupčije.⁹³

Če je na kmetih in v izdajah cerkvenih priročnikov priprave na "srečno smrt" še čutiti dolo-

čeno navezanost na tradicionalne predpise umetnosti pravilnega umiranja, nam mesto kaže drugačen obraz. Meščanski vedenjski modeli se obnašajo drugače. Nihče se več tako skrbno ne posveča smrti "znotraj življenja," pripravi najo, zdaj važnejši del postane pogrebno in žalovalno obredje. Po spovedi, ki očisti dušo in srce, je - po skopih napotkih Valenčiča - "treba paziti, da bolnik pove, kje je njegova pismena oporoka, katero je naredil morebiti že pred leti."⁹⁴ Vedenja na smrtni postelji ne spremlja več le družinska žalost ob odhodu družinskega člana, temveč v poslavljanje od tega sveta vstopi tista kolektivna plat, v kateri je prepoznavna pripadnost meščanskim vedenjskim vzorcem. Podeževanje in s tem ohranitev meščanskega stanu (nakopičenega bogastva) je vsekakor najpomembnejša dediščina naslednji generaciji. Urbanus v *Knjigi o lepem vedenju* ne daje napotkov o tem, kako se "ima meščan" vesti na smrtni postelji, pač pa v poglavju *Smrt in žalovanje*, ki obsega natanko pičle tri strani (v 388 strani obsegajoči knjigi) natrosi nekaj odstavkov o tem, kako smrt "drugega" naznaniti pristojnim oblastem in kako se vesti na pogrebu. Naznanilo o smrti, ki ga je (po novem) potrebno priobčiti "vsaj v enem časopisu,"⁹⁵ naj bo "kratko in preprosto brez običajnega zatrjevanja o težkem udarcu, o globoko potrlih srcih, o neutolažljivi žalosti, nenadomestni izgubi itd., saj to je vendar umljivo..."⁹⁶ V (malo)meščanski družbi je bilo torej, tako kakor "neslišna" poučitev otroka o spolnosti, tudi občutje smrti zavezano molku - samo po sebi umljivo. Prijateljem in posebnim znancem se smrt najavi s "tiskanimi mrtvaškimi listi na močnem, okoli 30/24 cm velikem papirju s črnim, 4 cm širokim obrobom. Pisemski papir in zavitek za naznanilo smrti naj ima praviloma 1 cm širok črn obrob; vendar sorodnikom, ki bi se mogli vsled črnega roba prestrašiti, je treba naznaniti smrt varno na belem papirju, v belem zavitku, jako mehkočutnim, slabotnim, bolehnim in obupljivim sorodnikom je treba smrt naznaniti s pismom celó po tretji; prijazni osebi, ki žalujočega sorodnika osebno tolaži in varuje. Z brzojavom se sme javiti samó, ako je za pismo prekesno in le močnosrčnim osebam."⁹⁷ Meščanstvo s podrobno izdelano "logistiko"

⁹² Alfonz Marija Liguorski, *Priprava na smrt ali premišljevanje večnih resnic*, Celovec, 1900, str. 9. Za primerjavo naj navedem bolj "tuzemsko" perspektivo, ki "jo je bil - po praškem grobarju - deležen" naš popotnik Josip Lavtižar (glej: Lavtižar, *Pri severnih Slovanih*, SM, Ljubljana, 1906, str. 168-169) v Pragi in, ki Josipu pojasnjuje, da tudi smrt ni dokončna "izenačevalka"; J. Lavtižar: "Izbrali ste si težaven in ne baš prijeten stan... za žalostno službo grobokopa nima vsak veselja. Imeli ste vedno smrt pred očmi, zato se je menda ne boste bali, kadar pride tudi po vas. Vprašali ste, ali smo si v smrti vsi enaki? Gotovo. Takrat je poravnan vsak razloček, ki prevladuje v življenju." *Praški grobar*: "Nikakor ne ... le pogledite po pokopališču in prepričali se boste, da ostane razloček med bogatinom in revežem še po smrti. To vem najbolje jaz. Ali so vsi grobovi enaki? Najlepši prostori so odbrani za imenitno gospodo, v zapuščenem koncu pokopujejo pa siromake. Nič drugega kakor v življenju. Ubožec, ki je prebival v zadnjem mestnem delu v tesni sobi, prebiva tudi na pokopališču v postranskem oddelku. Na njegovi gomili stoji preprost križ, večkrat pa še nobenega znamenja nima. In bogataš? On, ki je bival v palači, dobi tudi po smrti lepo, včasih celo zidano stanovanje s sijajnim spominkom. Kaj pravite, koliko stane ta-le rakev, nad katero se vzdigujejo kameniti stebri kakor na oltarju? V sredi vidite Kristusa iz belega marmorja. Dvatisoč goldinarjev! Ha, kdo bo postavil nam kaj takega?"

⁹³ Marta Verginella, *Živi pomagajo živim, živi mrtvim, mrtvi živim in mrtvi mrtvim* (Skrb za dušo v kmečkih oporokah s tržaškega podeželja), *Zgodovina za vse*, leto II/št. 1, str. 1-17.

⁹⁴ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 245.

⁹⁵ Ibidem, str. 246.

⁹⁶ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 159.

⁹⁷ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 246.

glede opravil in odnosa do pokojnika in žalujočih, je torej natančno razlikovalo med stopnjami rahločutnosti, ki jih je potrebno pri naznanilu smrti upoštevati. Zgledno pa je bilo upoštevati finančne zmogljivosti sorodnikov (ki so na pogrebu gotovo prišle na dan): *"Treba je pomisliti, da je pokopavati nrliče, oziroma jim izkazovati poslednjo čast, da jih spremljamo do groba, lepo, dobro in bogoljubno delo in da mnogo družin v današnjih razmerah ne zmore še stroškov za naznanila... Sorodniki in dobri prijatelji pošljejo k pogrebu venec ali cvetlični buket, če se to ni v naznanilu izrecno odklonilo, saj se cvetke na krsti kot zadnji pozdrav zelo lepo podajo."*⁹⁸ Izvemo tudi, da se na cesti sožalja ne izreka in da se je pogreba, po možnosti, dobro udeležiti v temni obleki (le perilo sme biti belo) *"s črno ovratnico, klobukom in rokavicami. Glavno pa je, da v resnici žaluješ (!) ali pa se v sprevodu vsaj resno vedeš (!) ter ne govoriš ali pa se ogleduješ okoli."* V nagrobnem govoru, potem ko je duhovnik opravil svoja opravila, naj bi vnaprej določeni govornik stopil k zgledu groba in govoril *"z žalostnim glasom v srca segajoč nagrobni govor, v katerem našteva govornik dobre lastnosti, lepe čednosti, prizadevanja, požrtvovalnost in delovanje, koristi, uspehe in zasluge nrliča ter izraža žalost in sočutje, katero je povzročila njegova prezgodnja smrt... posebno naj pazi govornik, da njegov govor vname in gine vsakogar."*⁹⁹ Pri tem "vnemanju in ginevanju" navzočih je priporočljivo – po istem avtorju – odstraniti slabotne in bolehe ljudi...

Zdi se, da se v kmečkem okolju ohranja bolj pristno in primarno spoštljivo občutje do odhoda s tega sveta. V mitskem razumevanju odnosa med življenjem in smrtjo ni ostre razmejitve med prvim in drugim; svet živih in mrtvih se prepletata. Z napredkom znanosti, izboljšanjem higienskih razmer in pojavom prvih bolnišnic, ki so pogosto reševale človeka iz objema smrti, se je v (malo)meščanskem pogledu (ki se je takšni bolniški oskrbi pač "izročal") življenje začelo ločevati ("odlepljati") od smrti. Če je smrt odraslega člana na deželi zaustavila življenje celotne srenje, ki se je bolj ali manj (bogaboječe) spoštljivo poklonila spominu pokojnika, se je v mestu težišče pogrebne slovesnosti nagnilo bolj k promenadi (malo)meščanov, okinčani z zunanjim bliščem in je vse skupaj nemalokrat

predstavljalo prvovrsten družabni shod. Spominimo se samo Cankarjevega pogreba, te enkratne in pompozne priložnosti za srečanje slovenskih umetniških duš, ki jo je mladi, tedaj še neveljavljeni Josip Vidmar, izkoristil za seznanitev z mnogimi pisatelji in umetniki. In na drugi strani tedanjega ljubljanskega župana Ivana Tavčarja, ki je odklonil predlog, da bi priporočil meščanom, naj izobesijo črne zastave, z besedami: *"Ali bomo obešali zastave za vsakim golarjem?"*¹⁰⁰ Meščanski svet se, bolj ali manj, zadovolji s korektnim obnašanjem na pogrebu, notranji odnos (žalovanje) za pokojnikom pa je v vedenjskih kodeksih tedanjega časa omenjen ponekod celo v poglavju o oblačenju. Tako Urbanus glede ženske žalne obleke svetuje najbližjim sorodnicam, da nosijo *"za rajnim ali rajnico pol leta docela žalno obleko, pol leta pa samo napol žalno obleko. Docela žalna obleka zahiteva (seveda samo v meščanskih krogih) črn pajčolan preko obraza, dočim se v drugi polovici leta pajčolan ne nosi... Razume se, da žena za pokojnim možem kakor tudi hiči za očetom ali materjo nosi docela žalno obleko vse leto."* Po Valenčiču je *"čas žalovanja treba razdeliti na dve enaki polovici in v vsaki polovici kazati žalost drugače. V prvi polovici žalovalnega časa je žalost globoka in popolna, v drugi polovici pa mala ali polžalost."*¹⁰¹ Pri moški žalni noši, ki je *"obstojala v črni ovratnici na beli srajci in takozvanem floru na levem rokavu ali na klobuku"*, je zapoved prav tako veljala leto dni, *"izvzemši seveda, če se mož vdrugič poroči že pred pretekom enega leta (kar je vse kaj drugega nego lepo...)"*¹⁰² *"Črne rokavice naj nosijo gospodje samo, kadar žalujejo. In uro na črnem svilnatem ali na lasnatem (žimnatem) traku."*¹⁰³ Generalna usmerjenost časa je, kot vidimo, tudi ob številnih detajlih, podpirala intenzivnost življenja, ne smrti, četudi v času žalovanja ni bilo priporočljivo *"posečati niti javnih zabav, na primer gledališča, niti zabavnih prireditev ali pojedín, na katere si vabljen... in v prvi polovici dobe tudi ne delati žurfiksov."*¹⁰⁴ Ob tem se zdi vredno

¹⁰⁰ Josip Vidmar, *Obrazi, Ljubljana, 1979, str. 37.*

¹⁰¹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899, 251ss.* V opombi Valenčič dodaja zanimivo terminologijo družinskih oz. sorodstvenih vezi in natančneje razdela načine žalovanja za posameznim sorodstvenim članom.

¹⁰² Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 325.*

¹⁰³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899, str. 150-151.*

¹⁰⁴ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 325-326.*

⁹⁸ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 159.*

⁹⁹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899, str. 249.*

omeniti kratko opazko, ki se tiče materialno-nepremičninske kompenzacije za umrlega, ki v oporoki pripade preživelim. A glede na krščansko provenienco nam cinizem, skrit v tem bežnem zaznamku, ki ga preberemo v knjigi *Priprava na smrt*: "Sorodniki pač izpočetka kakšen dan žalujejo, a skoro se utolažijo z onim delom imetja, ki jim pripade, tako da se bodo kmalu veselili tvoje smrti",¹⁰⁵ pač ne more uiti.

Med zadevami, dotikajočimi se "smrti in žalovanja", naletimo na neko "grdo razvado - čuvanje mrliča," za katero si Urbanus želi, da bi "že izginila iz srede slovenskega naroda," saj se ob njej mladina "zbira zvečer ob mrliškem odru ter si morda celo z žgano pijačo razpalja živce in uganja ob mrliču razne nespodobnosti."¹⁰⁶ Gre za staro šego varovanja ("vahtanja") mrliča, ki na kmetih ni zadevala le ožje družine, ampak celo sosesko in je bila prvovrsten družabni dogodek. Josip Ribičič se tega podeželskega dogodka spominja takole:

"S poti je bilo dobro videti, da razsvetljujejo sobo prižgane sveče. Stric se je ustavil in mi pomignil, naj počakam. Pod oknom je ležalo nekaj tnal. Stric je stopil nanje in pogledal skozi okno. Odkril se je, ko da koga pozdravlja, in se vrnil. 'Mrliča imajo v hiši,' je povedal in pokazal z roko, naj nadaljujeva pot. 'Vsa izba je polna sosedov. Prišli so stražiti mrliča. Molijo rožni venec, vmes pa pijejo žganje. Počasi se ga bodo pošteno naluckali. Do jutra bodo ostali, ker si ponoči le malokdo upa iz hiše, kjer leži mrlič.' 'Zakaj?' 'Zato, ker mislijo, da hudič zunaj dušo lovi. Ujel bi jo rad in da je ves divji, če mu uide in je ne more odnesti s seboj. Taka je tod vera v to reč.'"¹⁰⁷

Nič nespodobnega ni bilo, če je bilo, ob jedači in pijači in petju mrliških nabožnih pesmi, slišati tudi šale in smeh, prej nasprotno, kot zapiše Alenka Goljevšček: "Smeh je izraz življenja in radoživosti in zato močna magična obramba pred nevarnimi silami, ki jih sproži smrt."¹⁰⁸ Iz istih razlogov in tesne sorodnosti med "mrtvaško erotiko in morbidnostjo,"¹⁰⁹ so bile zgodbe, igre in šale včasih erotično obarvane (npr. igra "ženitev" pri vahtanju v Trdinovih časih na Do-

lenjskem). Za tiste iz novopečenih (malo)meščanskih logov, od koder je prihajal naš Urbanus, je bilo takšno sproščeno, včasih nekoliko objestno vedenje seveda izraz skrajne nedostojnosti v družbi, kjer je bil skorajda sleherni nasmešek predpisan in ki je bila zaradi tega na nenehni preži pri iskanju nedostojnosti.

Po Renati Salecl je "trik" uspešnega (političnega) diskurza v tem, da oblikuje "simbolni prostor, mesto, s katerega smo samim sebi všeč."¹¹⁰ Pisci bontonov in predpisovalci meščanske morale, ki so konec 19. stoletja ustoličili nove meščanske vrednote oz. meščanski diskurz, so - kot kaže - ta trik zapopadli; s posredovanjem vrste simbolnih podob in gest so strukturirali nov prostor in vanj kot osrednjo kohezivno silo postavili dom in družino. V ta osrednji simbolni prostor so (malo)meščani lahko projecirali podobe svojega idealnega jaza. In pri tem je bistveno, da se je peščici ljudi dejansko uspelo prebiti v novo simbolno sfero; to pa je delovalo "kot majhen košček realnosti, ki daje vsem ostalim upanje, da bo nekega dne morda uspelo tudi njim."¹¹¹ Hkrati z moralno togostjo pravil koeksistira tudi moralna prožnost, ki je natančno usklajena z interesi posameznika, včasih na skrivaj in zaide v svoje nasprotje, a sledovi so skrbno zakriti, kar zopet spada v meščanski moralni kodeks in njegovo zavezanost molku. Sprotno in spretno zakrivanje moralnih kršitev je ravno tako del moralnih vrednot meščanstva, kakor kršene moralne norme same (na primer: prve spolne izkušnje meščanskih dečkov s služkinjami, ki so potekale v tih domeni).

Če skušamo naš kratki oris strniti v povzetek, bi lahko na tem mestu dejali, da se družinska morala razkriva kot notranja ločnica družbe, kot tisti družbeni mehanizem, ki vzdržuje *status quo* v meščanski družbeni poziciji, sloneči na nespremenljivosti (v smislu Braudelovega dolgega trajanja; mnoge niti bi se dalo potegniti precej globlje v preteklost, kakor je to na tem mestu bilo storjeno) ter kopičenju in ohranjanju privilegijev; popolnoma pragmatičnih, vsakdanjih privilegijev in drobnih, banalnih prestižnih koristi, ki se izražajo v statusnih simbolih predmetov, razporeditvi prostorov, ne-

¹⁰⁵ Alfonz Marija Liguorski, *Priprava na smrt ali premišljevanje večni resnic, Celovec, 1900, str. 10.*

¹⁰⁶ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 159.*

¹⁰⁷ Josip Ribičič, *Moja mlada leta, Ljubljana, 1965, str. 109.*

¹⁰⁸ Alenka Goljevšček, *Kult mrtvih v slovenski ljudski pesmi, Traditiones 7-9, str. 166.*

¹⁰⁹ Ariesov izraz; cf. po Alberto Tenenti, *Občutje smrti in ljubezni do življenja v renesansi, Ljubljana, 1987, str. 14.*

¹¹⁰ Renata Salecl, *Disciplina kot pogoj svobode, Ljubljana, 1991, str. 10.*

¹¹¹ *Ibidem, str. 11.*

vidni ideologizaciji otroških igračk ipd. (Malo)meščan ima zelo jasno vizuelno predstavo o sebi, pri kateri igra pomen očesa, kot središčne točke opazovanja, veliko vlogo. Za zunanjšega opazovalca zadostuje pravilna drža žlice pri jedi in dobro "ukročeni" otroci ter razpoložljiva žena-gospodinja, ki možu v javnem-poslovnem svetu zagotavljajo čim višjo kotizacijo... Zakaj, zdi se, da povprečnega človeka-(malo)meščana, denimo Ljubljana, s konca 19. stoletja, dolgoročne ali kakšnim posebnim strateškim ciljem podrejene vizije pravzaprav ne zanimajo (ali bolje rečeno: jih nikoli zares ne uvidijo), ker od njih pač ni nobene neposredne koristi. Kjer se ne vidi daleč v tradicijo (ker je preprosto ni), se tudi v prihodnost nekako ne da ozreti. Kjer ni tradicije, pa ostane le sedanost in borba za prestiž, ki bo nekoč tradicija. Moralo tako, zdi se, poganja oz. pogojuje vzrok, ki se ga ne da reducirati na moralo samo, ampak je, nekje v ozadju, tesneje povezan s širšim vidikom oblasti in nadzorovanja socialnih grupacij.

Zusammenfassung

Moral und Etikette im Kreis der Familie im Licht bürgerlicher Benimmbücher

Die Familienmoral ist eine innere Trennlinie der Gesellschaft und jener gesellschaftliche Mechanismus, der den Status quo der bürgerlichen gesellschaftlichen Stellung aufrecht erhält. Diese Stellung beruht auf der Unveränderlichkeit im Sinne von Braudels langer Dauer - wobei viele Fäden auch tiefer in die Vergangen-

heit verfolgt werden können, wie es im Beitrag versucht wurde - sowie auf der Häufung und Bewahrung von Privilegien. Dazu gehören ganz pragmatische, alltägliche Privilegien und kleine, banale Prestigegewinne, die sich in Statussymbolen, der Verteilung der Räumlichkeiten, der unsichtbaren Ideologisierung von Kinderspielzeug usw. ausdrücken. Der (Klein)Bürger hat eine sehr klare visuelle Vorstellung von sich selbst, wobei die Bedeutung des Auges als Mittelpunkt der Beobachtung eine wesentliche Rolle spielt. Für den äußeren Beobachter genügt die richtige Haltung des Löffels bei Tisch, die gut "gezähmten" Kinder sowie die verfügbare Ehefrau-Hausfrau, um dem Mann im öffentlichen und beruflichen Leben einen hohen Stellenwert zu sichern. Denn es scheint, daß den durchschnittlichen (Klein)Bürger, zum Beispiel einen Laibacher, im ausgehenden 19. Jahrhundert langfristige und besonderen strategischen Zielen untergeordnete Visionen eigentlich nicht interessieren - oder, anders gesagt, er sieht sie nicht ein, weil sie eben keinen direkten Nutzen bringen. Wo man nicht auf eine lange Tradition blicken kann - weil es sie einfach nicht gibt - ist anscheinend auch der Blick in die Zukunft versperrt. Wo es aber keine Tradition gibt, bleibt nur die Gegenwart und der Kampf um das Prestige, das einst zur Tradition werden wird. Die Moral, so scheint es, wird dabei von Ursachen bedingt, die man nicht auf reine Moral reduzieren kann, sondern die, im Hintergrund, eng mit der Frage der Macht und der Kontrolle sozialer Gruppen verbunden sind.

Igor Grdina / Mitja Spreizer

STARA PESEM – MOJSTROVINA VIKTORJA PARME IN ZMAZEK IVANA CANKARJA

V tretji knjigi Zbranega dela Ivana Cankarja je eden največjih poznavalcev njegovega dramskega opusa Dušan Moravec zapisal, da pisateljevega prevoda besedila opere *Stara pesem*, ki sta jo ustvarila skladatelj Viktor Parma in libretist Guido Menasci, "doslej ni bilo mogoče izslediti."¹ Tako je bilo vse do leta 1998 v razvidu naše javnosti le nekaj uvodnih verzov Cankarjeve "ponašitve" teksta omenjene "dramatične romance", ki jih je 12. oktobra 1898 objavil časnik Slovenski narod.² Odslej pa je prevod, ki se je kot tipkopis ohranil v Glasbeni zbirki ljubljanske Narodne in univerzitetne knjižnice, dosegljiv v celoti.³ Čeprav ne gre za posebej imenitno delo kneza naših pisateljev, ob njem ne gre kar odmahniti z roko. Če nič drugega, nam omogoča dovolj zanimiv vpogled v Cankarjevo prevajalsko in verzifikatorsko delavnico. Kot posrednik med različnimi nacionalnimi kulturami in kot kovač rim nam je pisatelj vsekakor še dokaj neznan.

Začetek sezone 1898/99 so v kranjskem Deželnem gledališču zaznamovali Cankarjevi pre-

vodi: 21. septembra 1898 so v tedaj edini profesionalni izpostavi boginje Talije med našimi narodnjaki premierno uprizorili pisateljevo poslovenitev igre Victorja Léona *Gebildete Menschen* (Omikanci), 13. oktobra je prišla na ljubljanski oder *Stara pesem*, 8. novembra pa še Rogerjeva opereta *Les 28 Jours de Clairette* (Klariča na vojaških vajah). Nobeno od teh del ni literarno bogve kako zahtevno. Victor Léon je bil tipičen predstavnik lahkotne dunajske dramatike; slovel je predvsem kot pisec operetnih besedil (delal je za Johanna Strauša Sina, Franza Lehárja, Imreja Kálmána in Lea Falla), ki jim celo legendarni komik prestolnice ob "lepi modri Donavi" Alexander Girardi ni mogel vedno "prijoriti" opaznejšega uspeha pri občinstvu...⁴ Oba libreta sta seveda umetniško še manj ambiciozno zasnovana kot omenjena igra, saj gre za dovolj običajna "fabrikata" tedanje gledališke industrije. Cankar si s temi poslovenitvami ni pridobil slave; le za kratek čas si je finančno nekoliko opomogel. Tudi kakšnih posebnih izkušenj ali pobud za lastno dramsko ustvarjalnost mu ti teksti niso mogli nuditi. Bili so preveč nasprotni njegovim umetnostnim idealom. Seveda pa pisateljev položaj leta 1898 ni bil tak, da bi

¹ I. Cankar, *Zbrano delo*, 3. knjiga, Ljubljana 1967, 262.

² I. Cankar, n. d., 263.

³ I. Grdina, *Narod naš dokaze hrani*, v: Marjan Kozina, *Ekvinokcij, Gledališki list Opere in baleta SNG Ljubljana*, sezona 1998/99, premieri 12. in 14. novembra 1998.

⁴ Prim. R. Traubner, *Operetta. A Theatrical History*, New York-Oxford 1989, 130.

pušchal kdove koliko prostora njegovim željam: treba je bilo zgrabiti praktično za vsako ponujeno delo... V tistem času je bil Cankar med etabliranimi kulturnimi delavci na zelo slabem glasu, kar je mogoče razbrati iz pisma vodilnega slovenskega založnika in naprednjaškega politika na Goriškem Andreja Gabrščka Ivanu Prijatelju z dne 23. maja 1898; ko ugledni rodoljub govori o oholem vedenju Josipa Murna Aleksandrova, zapiše tudi tole: "In ako bi bilo tudi res, da kot otrok svojega časa in specijelnih vplivov velikih duhov minolih časov... ne morem prav umeti marsičesa, kar se danes poraja, li je res potrebno, da me mladi g. Murn tako drzno opsuje kakor nevedn/eg/a pobalinčka, ki se drzne prigo-varjati njemu - zrelemu možu in velikemu geniju! - Malo skromnosti bi pač nič ne škodovalo. Popolnoma enako je znal govoriti g. Cankar, ki je tudi brez dvoma jako nadarjen, - a kaj je ž njim? Izogibljejo se ga vsi, ker domišljija in nadutost pokvarita vse, kar bi sicer lahko ustvarjal talent."⁵ Da, da, šele po letu 1900 je lahko nadebudni g. Cankar v vsakodnevni življenjski pragmatiki brez prevelikih skrbi poudarjal lastno inkompatibilnost s stebri narodnjaške družbe - poprej pa je moral marsikdaj stisniti zobe in se prilagoditi nivoju (oziroma učeno rečeno: obzorju pričakovanja) svoje okolice, saj bi mu sicer pajek lakote utegnil spresti v želodcu prav zoprno mrežo. Povejmo naravnost: prevod Stare pesmi je bil zanj slej ko prej galjotsko delo. Vse drugače pa je bilo z Viktorjem Parmo.

Narodnjak, ki se ni naužil belega kruha

Viktor Parma je singularna prikazen v naši glasbeni in gledališki zgodovini. Rodil se je v Trstu 20. februarja 1858. Njegov glasbeno nadarjeni oče Ivan je bil po poklicu policijski uradnik, po rodu pa Slavonec. Mati Matilda, ki je odlično igrala klavir, je bila Italijanka; njen deklški priimek je bil de Mattei. Kljub temu se je Parma narodnostno opredeljeval kot Slovenec. Maturo je opravil v Trentu, na Dunaju pa je leta 1881 doštudiral pravo. Hkrati je poslušal tudi glasbena predavanja Antona Brucknerja. Po krajši zaposlitvi na policijskem ravnateljstvu v rojstnem mestu je muzikalični jurist postal praktikant pri deželni vladi v Ljubljani. Uradniška kariera ga je vodila iz kraja v kraj (Kočevje, Kranj, Krško, Postojna, Logatec, Kamnik); nazadnje je bil okrajni glavar v Črnomlju in Litiji. Leta 1915 je bil sus-

pendiran, interniran in končno kot vladni svetnik upokojen.

Že od gimnazijskih let dalje je Parma vodil različne ansamble ter zanje komponiral številne koračnice (npr. Jourfix-Marsch) in plesne skladbe (npr. hitra polka Vse rešeno). Toda najbolj ga je zanimal glasbeni oder; občutek za dramatično in lepo melodijo - takšno, ki gre v uho in si jo je mogoče vsak hip zažvižgati - je imel v krvi. Prvi naskok na Talijin hram mu še ni uspel: opereta Princ Lizika je ostala nedokončana. Zato pa mu je otvoritev novega kranjskega Deželnega gledališča dala krila: po letu 1895 se v Ljubljani - pa tudi drugod - vrstijo premiere njegovih opernih (Urh, grof Celjski, Ksenija, Stara pesem, Zlatorog) in operetnih (Caričine amazonke, Nečak ali Premeteni služabnik, Apolonov oz. Venerin hram, Zaročenec v škripcih) uspešnic. Govekarju je napisal glasbo za narodni igri Rokovnjači in Legionarji. Parma je skomponiral še dve kantati (Povodni mož, Sveti Senan) in godalni kvartet. Pri snovanju opere Pavliha mu je smrt - 25. decembra 1925 - iztrgala pero iz rok. Partituro je dokončal zagrebški vojaški kapelnik Ivan Muhvič.⁶

Zanimivo in po svoje pretresljivo poročilo o Parmi najdemo v pismu Frana Govekarja Ivanu Hribarju z dne 23. marca 1922. Skladatelj je tedaj živel v Mariboru, pokrajinski namestnik Hribar pa je vodenje tamkajšnjega gledališča želel poveriti preizkušenemu teatrskega faktotumu Govekarju. Ta je ponujeni angažma zavrnil, pri tem pa je med drugim zapisal tudi sledeče vrstice: "V Mariboru ima slovensko gledališče zelo težko stališče. Kakor veste, se v Mariboru grdo popiva. Slovenske inteligence, ki bi zahajala v gledališče, je še prav malo; predstave so vedno prazne. Zahtevajo le operet in oper. Nemci pa gledališče bojkotirajo././.../ Za stalno gledališče je Maribor danes še nezrelo mesto. Mariborčani imajo dosti denarja za vino in plese, - za gledališče jim ni mar. Če hoče vlada, da se v Mariboru gledališče vzdrži, naj gleda, da bo imelo gledališče repertoar, ki polni hišo! Strindberg, Dostojevskij, Čehov, Cankar in taki avtorji so za mariborsko občinstvo danes še pretežka duševna hrana. Treba je gojiti bolj veseloigro, burko, narodno igro in opereto! Tega ljudje ondi zahtevajo. Čista umetnost pa spravi mariborsko gleda-

⁵ J. Murn, *Zbrano delo*, 2. knjiga, Ljubljana 1954, 427.

⁶ Prtm. SBL II, Ljubljana 1933 - 1953, 262; J. Sivec, *Opera skozi stoletja*, Ljubljana 1976, 319 - 321; A. Rijavec, *Slovenska glasbena dela*, Ljubljana 1979, 221, 222.

lišče na boben. Zakaj se ne misli na Viktorja Parmo, ki živi v Mariboru in ima ljubezen do gledališča? Parmo je avstrijska vlada spočetka svetovne vojne zaprla, suspendirala in penzionirala, ker je dejal v javni litijski družbi, da 'bodo Rusi in Srbi nazadnje vendarle ostali zmagovalci'. Strašno je trpel mož zaradi te svoje poštene izjave! Pravi naš mučenik je! Še danes uživa uprav beraško pokojnino! Nihče se ga ne spomni! Napisal je že celo vrsto oper in operet (Ksenija, Stara pesem, Urh, grof Celjski, Caričine amaconke, Nečak, Zlatorog, Rokovnjače, Legionarje...), celo vrsto pesmi, klavirskih in orkestralnih skladb, plesnih točk i. t. d., a z vsemi skupaj ni zaslužil ničesar. Marsikdo je bogat, ki je narodu le škodoval; Parma je našemu narodu že ogromno koristil, a je danes berač! Marsikdo je prejel red sv. Save brez vsakih zaslug, a na Parmo se ne domisli nihče! A vzorno požrtvovalni starček mučenik bi tak red že davno moral imeti! Res da je bil slab uradnik, a zato tem idealnejši naš kulturni delavec. Danes on in njegova žena živita skoraj v bedi. Pri mariborskem gledališču dirigira kot gost razne operete in majhne opere, da si zasluži par novih podplatov... Gospod minister, vedno ste bili blag mož: predlagajte Parmo za mariborskega intendanta! S tem mu daste zadoščenja za bedo in trpljenje pod avstrijskim režimom ter mu pomorete vsaj za nekaj časa do belega kruha! Še vedno je živahen, agilen in zdrav! Eno ali dve leti bo že vzdržal. In Parma je za Maribor edini pravi intendant. Vedno je tičal za kulisami (v Ljubljani, Zagrebu in Mariboru), prakse ima dovolj in gojil bo pravi repertoar!"⁷

Hribar se nad Govekarjevim predlogom ni navdušil: šef mariborskega gledališča je postal obmejni policijski komisar dr. Radovan Brenčič. Kmalu se je izkazalo, da je bila to izjemno posrečena rešitev.

Išče se libreto

Svojo prvo opero Urh, grof Celjski je Parma skomponiral na Funtkov libreto, ki tematizira erotične dogodivščine lahkoživih fevdalcev s sotočja Voglajne in Savinje. Dejansko je uporabil isto besedilo kot Benjamin Ipavec, čigar Teharski plemiči so doživeli triumfalni odrski krst 10. decembra 1892 v Ljubljani. Premiera Parmovega glasbenoscenskega prvenca je bila v kranjskem Deželnem gledališču leta 1895. Publika je

bila navdušena, skladatelj pa je dobil vzpodbudo za nadaljnje umetniške podvige. Nemudoma je napisal enodejanko Ksenija (1897), ki je bila poleg operete Caričine amazonke njegova največja uspešnica. To pot sta mu tekst kovala in pilila kar dva moža: literarno zeleni študent medicine Fran Goestl je združil moči s prekaljenim veščakom – zapovrh pa še c. kr. profesorjem – Antonom Funtkom. Med njima je prišlo do velikih nesoglasij in tako niti ni posebej čudno, da je najmarkantnejša točka partiture – simfonični intermezzo – sploh brez besed!

Parma, ki je vneto iskal librete tudi preko časopisnih oglasov, se je potem sklenil povezati s profesionalcem iz velikega sveta: menil je, da ga bo sodelovanje z malo prej po celi zemeljski krogli proslavljenim soavtorjem besedila Mascagnijeve *Cavallerie rusticane* Guidom Menascijem tako rekoč obsodilo na uspeh! Vendar se je grdo uračunal: res je Italijanu odšel lep vso to denarja,⁸ dobil pa je tekst, ki je bil vse prej kot neproblematičen. Menasci svojega libreta namerč ni zasnoval v skladu z opernimi konvencijami, ki jih je pri svojem delu upošteval Parma, temveč je iz kratke Heinejeve pesmi o starem kralju, njegovi mladi nevesti in ljubkem pažu pričaral krhko "dramatično romanco". Njegovo besedilo je bilo polno liričnih prizorov in se je izogibalo ostrejšim odrskim poudarkom. To je bilo v soglasju z duhom avantgardnih umetnostnih iskanj tistega časa: v evropsko gledališče je po brutalnem naturalizmu že začel prodirati poetični simbolizem. Velike geste so tu in tam odstopile prostor zabrisanim prizorom iz sanj; prav tako so se značajsko jasno začrtani liki kdaj pa kdaj umaknili silhuetam in sencam... Toda kljub posameznim izrazito liričnodramskim (Debussy, Pelleas in Melisanda; 1902), idiličnim (Mascagni, Prijatelj Fritz; 1891) in pravljničnim (Humperdinck, Janko in Metka, 1893; Dvořák, Rusalka; 1901) operam je glasbenemu teatru okoli leta 1900 še vedno dajala pečat krvava drama: Mascagni je v *Cavallerii rusticani* uprizoril sicilijansko vendetto, v Puccinijevi *Tosci* pa je izprijeni šef rimske policije Scarpia počenjal takšne grozovitosti, da so šli ljudem lasje pokonci... Zato ni čudno, da so kritiki, ki so ocenjevali zagrebško premiero *Stare pesmi* (1898), zmajevali z glavami in Menascijev libreto označili za najslabše delo v svojem žanru.⁹ Na neki

⁷ D. Moravec, *Pisma Frana Govekarja*, 2. knjiga, Ljubljana 1982, 62, 63.

⁸ D. Pokorn, *Libreto v slovenski operi, v: Slovenska opera v evropskem okviru*, Ljubljana 1982, 48.

⁹ D. Pokorn, n. d., 48.

način so imeli prav: za provincialne odre tistega časa je bil ideal verizem s svojimi nebrzdanimi strastmi in slikovito akcijo, medtem ko paradigma rafiniranega liričnega gledališča zaradi svoje skorajda aristokratske zadržanosti ni imela ravno mnogo zagovornikov. Le v velikih glasbenih središčih so znali ceniti njeno drugačnost od prevladujočih – že klišejskih – izrazov duha epohe. Celo bliskanja nožev, procesij, zastrupljanj in podobnih odrskih običajnosti se nekateri ljudje utegnejo naveličati: ni jih veliko, a nekaj jih je le!

Menasci, Heine in Stara pesem

Guido Menasci (1867 – 1925), s katerim se je povezal Parma, je bil priznan italijanski pisatelj in pesnik. Svetovni uspeh je doživel kot soavtor besedila za Cavallerio rusticano. Pietro Mascagni (1863 – 1945), ki se je iz dramatične novele Giovannija Verge (1840 – 1922)¹⁰ o časti sicilijanskih podeželanov odločil pričarati opero, je nagovoril svojega prijatelja in livornskega rojaka Giovannija Targioni-Tozzettija (1863 – 1934), da mu napiše libreto za enodejanko, s katero se bo lahko udeležil natečaja milanskega založnika Edoarda Sonzogna (1836 – 1920). Targioni-Tozzetti je res zavihal rokave in pljunil v dlani, vendar teksta zaradi preobilice drugega dela ni mogel sam končati. Nadaljevanje je zaupal svojemu znancu Menasciju. Mascagni je potem komajda še ujel rok, do katerega je bilo treba oddati partiture za Sonzognov natečaj – vendar so njegove note kljub temu uspele prepričati strogo žirijo. Opera je doživela svoj krst 17. maja 1890 v rimskem Teatro Costanzi; bila je deležna viharnega odobravanja. Vsi trije mladi avtorji so zasloveli čez noč. Hiteli so kovat vroče železo: skupaj so napisali še operi I Rantzau (1892) in Zanetto (1896), medtem ko je Vistilia (1900) obtičala pri dokončanem in izdanem tekstu. S Targioni-Tozzettijem je Menasci napisal tudi libreto za opero Umberta Giordana Regina Diaz (1894), sam pa je predelal dva prizora v francoskem izvirniku besedila Paula Choudensa (1850 – 1925) za Mascagnijevo Amico (1905).¹¹

Menasci, ki je bil literarno razgledan avtor – posebej domač je bil v francoski in angleški književnosti –, je Parmi napisal libreto za Staro

pesem po predlogi Heinricha Heineja. Morebiti se je Italijanu ta nemško-židovski pesnik zdel na glasbenem odru uporaben oz. aktualen tudi zato, ker je njegov nadvse uspešni sodelavec Mascagni prav po Heinejevi drami ustvaril razmero-ma uspešno opero Viljem Ratcliff (Guglielmo Ratcliff, 1895).¹²

Heinejeva pesem, ki je Menasciju služila za izhodišče njegove "dramatične romance" L' antica Canzoncina, se začena z verzom Es war ein alter König.¹³

Es war ein alter König,
Sein Herz war schwer, sein Haupt war grau;
Der arme alte König,
Er nahm eine junge Frau.

Es war ein schöner Page,
Blond war sein Haupt, leicht war sein Sinn;
Er trug die seidne Schleppe
Der jungen Königin.

Kennst du das alte Liedchen?
Es klingt so süß, es klingt so trüb!
Sie mußten beide sterben,
Sie hatten sich viel zu lieb.

V slovenskem prevodu Mileta Klopčiča stvar zveni takole:

Star kralj nekoč je živel,
v srcu z boljo, s sivo glavó;
ta stari kralj ubogi
je mlado vzel ženó.

In bil je paž lepotec,
brezskrben, mlad, pšeničnih las;
kraljici je nosil vlečko,
pripeto na ozki pas.

Poznaš starodavno pesem?
Sladkó zveni, zveni tožeč!
Oba sta morala umreti,
ljubila sta se preveč.¹⁴

Kako je Menasci izpeljal predelavo iz lirične pesmi v operno besedilo, je razvidno iz Cankarjevega prevoda njegovega libreta. Vsekakor na-

¹⁰ Že sam Verga je Cavallerio rusticano predelal v dramo.

¹¹ Menasci in Targioni-Tozzetti sta tudi prevedla v italijanščino libreto Massenetovega Wertherja. Za podatke o Mascagniju in Menasciju glej: D. Stivender, Mascagni, New York-London 1988, 43 in dalje.

¹² Mascagni je svojega Wilhelma Ratcliffa komponiral kar po italijanskem prevodu enako naslovljene Heinejeve drame izpod peresa Andrea Maffetja. Seveda je tekst okrajšal.

¹³ Izšla je v Novih pesmih leta 1844.

¹⁴ H. Heine, Pesmi, Ljubljana 1975, 171.

loga ni bila prav nič lahka! Je pa značilno, da je tudi italijanski literat – prav tako kot Heine – poudaril avtorsko distanco do zgodbe, ki se uprizarja pred recipientovimi očmi. Medtem ko pripovedovalec v pesmi svojo razdaljo do sveta, ki ga "ustvarja" iz besed, izraža z ironijo (poudarjanje nasprotij med ženinom in nevesto; tragična usoda ljubimcev se znajde v "Liedchen"), Menasci podoben učinek dosega z vpeljavo lika Pesnika (pripovedovalec oziroma prikazovalec zgodbe je oseba, ki je zaznamovana z umetnostjo; niti najbolj naiven gledalec torej ne more imeti iluzije o tem, da se pred njim odvija resnična drama).

Parma je imel ob komponiranju Menascijevega libreta *L'antica Canzoncina* dober občutek. Ker je glasbo pisal kar na italijanski izvirnik besedila, si je najbrž obetal uprizoritev na velikih svetovnih odrih. O tem na svoj način pričuje tudi nemški prevod teksta, ki je vnešen v čistopis partiture.¹⁵ Zato ni čudno, da je skladatelj izdelavi te opere namenil še posebno skrb; Staro pesem je celo štel za svoje najboljše delo.¹⁶ Žal pa kritika ne ob zagrebški premieri ne ob njej sledeči ljubljanski uprizoritvi ni soglašala z njegovim mnenjem. Tudi Cankarjeva poslovenitev Menascijevega teksta ne kaže na to, da bi se Parmova "dramatična romanca" v podalpskem prostoru komu zdela vredna posebnega truda. To je pravzaprav nenavadno, saj je bil pisatelj kljub svojemu nerazpoloženju do Židov velik občudovalec poezije Heinricha Heineja.

Zagotovo je Cankarjev prevod Stare pesmi eno njegovih najslabših in najmanj skrbnih del. Čeprav pisatelj ni bil prijatelj šolske učenosti in je govoril, da profesorji, ki ga kritizirajo, znajo slovnico, on pa slovenščino, si običajno ni dovolil tolikšnih odstopanj od knjižnega standarda svoje materinščine, kot ga srečujemo v ponajbolj Menascijevega libreta (npr. žargonski izrazi v didaskalijah, ki ne skrivajo svoje nemške provenience). Pri tem najbrž ni bilo brez pomena dejstvo, da Cankar ni prevajal iz izvirnika, temveč iz hrvaške verzije besedila Parmove opere, ki jo je pripravil pesnik August Harambašić. Pisatelj leta 1898 italijanščine še ni obvladal v zadostni meri, da bi se lahko lotil slovenjenja iz originala. 2. avgusta 1898 je namreč iz Pulja pisal Ani Lušinovi, da bi prevedel Shakespearo-

vega Romea in Julijo, če bi znal angleško, toda: "/Z/daj se tega ne morem učiti, saj niti z italijanščino ne gre tako hitro, kakor bi hotel..."¹⁷

Stara pesem je bila v Cankarjevem prevodu uprizorjena kar precejkrat. Parmova "dramatična romanca" je bila v Ljubljani prvič izvedena v četrtek, 13. oktobra 1898. Režiral je tedaj nepogrešljivi Josip Nolli, dirigiral pa je Hilarij Benišek. Ponovitvi sta sledili 15. in 23. oktobra. Čez dve leti je delo v isti postavitvi prišlo znova na oder kranjskega Deželnega gledališča; predstave so bile 8., 13. in 18. februarja 1900.¹⁸ Zlasti slovesna je bila uprizoritev 13. februarja, ko je Dramatično društvo izvedlo svojo 1000. prireditve.¹⁹ V mariborskem gledališču so Staro pesem v Cankarjevi poslovenitvi predstavili dvakrat: prvič leta 1921 (premiera: 15. marca; dirigent: V. Parma, režiser: J. Povhe; sledile so še 4 ponovitve), drugič pa leta 1926 (premiera: 12. junija; dirigent: L. Hercog, režiser: A. Križ; sledili sta še 2 ponovitvi). Leta 1945, v zadnjih mesecih nemške okupacije, pa so v Ljubljani Parmovo "dramatično romanco" peli že v novem prevodu Vilka Ukmarja.²⁰

Objava prevoda Stare pesmi, ki sledi, skuša kar najbolj verno posneti podobo tega Cankarjevega dela. Žal ni bilo mogoče ugotoviti, kdaj je tipkopiš s pisateljevo poslovenitvijo Menascijeve "dramatične romance" nastal. Toda to navsezadnje ni tako pomembno – najvažnejše je, da je tekst, ki je bil dolgo časa neznan, spet dosegljiv raziskovalcem in zainteresirani javnosti.

Zusammenfassung

Altes Lied - Viktor Parmas Meisterwerk
und Ivan Cankars Machwerk

Der Komponist Viktor Parma (1858 - 1925) stand Ende des 19. Jahrhunderts als eine herausragende Persönlichkeit der slowenischen Opernmusik in ihrem Mittelpunkt. Sein Schaffen wurde stark vom Mangel an adäquaten zu vertonenden Texten beeinträchtigt; des öfteren

¹⁵ Čistopis izvirne partiture Parmove Stare pesmi se hrani v Glasbeni zbirki ljubljanske NUK.

¹⁶ D. Pokorn, n. d., 48.

¹⁷ I. Cankar, *Zbrano delo*, 27. knjiga, Ljubljana 1971, 274.

¹⁸ *Repertoar slovenskih gledališč 1867 - 1967*, Ljubljana 1967, 184.

¹⁹ Glej zadnjo slikovno prilogo (spored 1000. predstave Dramatičnega društva) med str. 344 in 345 v knjigi D. Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III*, Ljubljana 1969.

²⁰ *Repertoar slovenskih gledališč*, 253.

versuchte er es, mittels der Zeitungsanzeigen an Librettis heranzukommen. Für seine dritte Oper, die "dramatische Romanze" in einem Akt (in drei Bildern) *Stara pesem / Altes Lied*, engagierte er den bekannten italienischen Librettisten Guido Menasci (1867 - 1925), der sich einen Namen als Koautor des Textes von *Cavalleria rusticana* von Mascagni machte. Menasci gründete sein Werk auf Heinescher Lyrik und hob darin statt des Dramatischen das Lyrische hervor. Von der Kritik wurde sein Text anlässlich der Premiere von Parmas Oper in Zagreb im Jahr 1898 als der schlechteste, der je von einer Bühne gehört werden konnten, bezeichnet. Auch slowenische Aufführungen des *Alten Liedes* (1898, 1900, 1921, 1926, 1945) änderten nichts an diesem Urteil, obwohl der Operntext von Ivan Cankar übertragen wurde.

Die Cankarsche Übersetzung des *Alten Liedes* entstand 1898. Der Dichter übertrug den Text nicht aus dem italienischen Original, sondern aus der kroatischen Übersetzung, die vom Lyriker August Harambašić besorgt wurde. Lange, bis zum Jahr 1998, galt die Übersetzung von Cankar als verschollen, da wurde sie jedoch in der Musiksammlung der Laibacher National- und Universitätsbibliothek von Mitja Spreizer entdeckt. In der *Zgodovina za vse* wird nun der integrale Text des Typoskripts von Cankars Übersetzung des *Alten Liedes* veröffentlicht, die zwar nicht allzu sorgfältig ist, jedoch einen genügend interessanten Einblick in die Übersetzerische Tätigkeit des Autors gewährleistet.

STARA PESEM

Dramatična romanca v 1 dejanju in 3 podobah.

Spisal Gvido Menasci, uglasbil V. Parma, poslovenil Ivan Cankar. 1898.

UVOD /orkester/

SLIKA 1.

Stopnice pri cerkvi kakor tudi pri kralj. gradu in terasa, posuta s cvetjem. Glavno zagrinjalo se dvigne po predigri na znamenje kapelnika. Pesnik stoji s knjigo v roki pred dvojnim šlajerjem, ki se dvigneta na dvojno znamenje drug za drugim. /Pesnik odstopi./ Glas izza scene.

PESNIK:

Nekdaj je živel kralj,
Po letih starec;
Že sivo glavo imel je
In slabo že dušo -
Ubogi stari kralj! -
Težko mu, težko od jada:
Vzame si mlado ženo kakor rožo,
Mlado kakor nežen cvet,
Vzame si ženo mlado, lepo kot cvet,
Mlado in lepo kot cvet,
Mlado, lepo kot cvet, ubogi stari kralj.

Zagrinjalo se dvigne. Grajski dvor. Na levi kapela, na desni kraljevske sobane. Dame, vitezi in ljudstvo gredoč in odhajajoč. Dva herolda se prikažeta pri vratih kapele in trobijo na trobila.

Kralj in kraljica prideta iz kapele, paž nosi kraljici vlečko, paži sledijo. Velik spreved gre preko odra. Cvetka pade kraljici iz šopka, paž jo pobere, poljubi in skrije v nedrija.

ZBOR:

Oj to so časi krasni,
Veslje vse preveva,
In o ljubezni mladi nam
Sladko povsod odmeva;
Veter mehki diha v rožice
In rožice drhtijo -
In v trepetu tajnem žalostno
Valovi tam šumijo.

In za senco senca čudovito vstaja,
Vstaja v čarobni noči,
Že pozni čas prihaja...

Kralj nastopa in vse spremstvo.

Iz zelenega gozda
Se pesem je izlila,
Ah, sladka tožba slavčeva
Se tam je oglasila.
Razsipljite zdaj lilije
In rože razcvetele,
Duhte bodo v noči,
V rosnem jutru bodo ovenele.
Razsiplji, razsiplji cvetje,
Razsiplji, razsiplji cvetje, cvetje!

Med petjem zbora vstopi svatbeni spreved v kraljevske sobane. Paži pridejo nazaj in se postavijo pri stopnicah terase, na kateri se kralj in kraljica prikažeta. Paž se približa iz vrste in pozdravi. V momentu 'klarinet solo in harfa' pridejo paži nazaj, za njimi spremstvo, kralj in kraljica.

PAŽ:

Odkod si ti nam došla?
Ah, kje pač si dobila
Divne te laske zlate,
Divne te laske zlate?
Kje si našla smehljaj nežni,
Kje si smehljaj svoj našla,
Ki na lici plava,
Mili smehljaj tvoj blagi,
Čaroben, čaroben, ah, kakor solnce,
In oči te kot vijolice?
Smehljaj tvoj blagi, čaroben kakor solnce!
In oči te kot vijolice, kot vijolice!
Odkod si ti nam došla,
Odkod si ti nam došla?
Odkod si ti nam došla -
Nam vsem si dobro došla,
Na tvoji mladi glavi

Stoji kraljeva krona,
Stoji kraljeva krona;
A na tem vedrem čelu
Drhti čarobna senca – ah, sanje –,
Naša dika in slava!

ZBOR IN PAŽ:

Kraljica naša, zdrava!
Kraljica naša, zdrava, zdrava, zdrava!
Kraljica naša, zdrava, zdrava, zdrava!

*Po petju stopi 1. paž h kraljici, ji odvzame
kopreno in krono; tudi kralj da svojo krono pažu,
isti odnese vse v grad in se ne vrne več; nato
odidejo vsi paži, spremstvo in ljudstvo.*

ZBOR:

Zdrava, zdrava, zdrava,
Kraljica naša, zdrava, zdrava, zdrava!

*Paži vstopijo, pozorišče se počasi prazni. Množica
v daljavi. Zahajajoče solnce obseva kraljevsko
palačo s purpurno svetlobo.*

KRALJ:

O, draga, zdaj si moja!
Ah, deni plaho ročico zdaj ti v mojo roko,
Daj jo, daj jo, nihče drugi je ne čuva zvesto,
Kakor jaz zvesto, je ne čuva – znaj – znaj;
Kakor zeleni bršljan
Okrog hrasta se ovija,
Ti, moja draga, ti, moja draga,
Mene okleni se ti, bodo ti moja,
Ti, moja draga, okleni se.

KRALJICA:

Kralj moj, kako je možno,
Da dvignem k vam svoj pogled;
Vse to kot sanje čarobne,
Ah, zdi se mi kot sanje,
Ki naglo odlete, ki naglo odlete.
Kdo sem pač jaz ali kaj sem,
Da se dvignem visoko –
Kaj to zasluga je moja,
Kaj to zasluga je moja,
Da na zlati prestol,
Da na zlati prestol jaz sedem,
Da jaz na zlati prestol – jaz – sedem...

KRALJ:

Tvoja mladost cvetoča, prekrasna
Vedno, vedno, vedno naj se mi smehlja,

In razvedrilo vedno meni bi b'la,
Moji starosti bi b'la, oj, starosti bi b'la.
Bodi ti moje solnce, solnce mi,
Solnce, ki mi srce raztopi,
Besede tvoje so veselje moje,
Vedrine bodo moje misli,
Ti, draga moja, ovij se me!
Ti, draga moja, ovij se mene zdaj,
Ovij se mene zdaj, ovij se mene zdaj!

DVOSPEV

KRALJICA:

Oj te besede presladke
Mlado mi srce težijo,
Plaho zato in boječe
Molim jaz zate, moj kralj,
Molim jaz zate, kralj...

Kraljica poklekne pred kralja, a on jo dvigne.

KRALJ:

Ne, ne tako!
Tu sem, na moje grudi...
Srce ti bije!
Nič ne boj se, draga.
Vsaka beseda moja bo nežna,
Blaga – bo nežna, blaga.
Vsaka naj tvoja misel
Bode vesela, bode vesela.

*Kraljica se prikloni, da poljubi kralju roko; on jo
pridvigne in pritisne na prsi.*

Jasno na nebu večernem
Vstaja tam luna blesteča,
Sence vesele in mile –
Tiho prihaja zdaj...
Tajnostne sence vesele,
Sence vesele se javljajo zdaj!
KRALJ, KRALJICA:
Sladko smehlaj se, ljubezen,
Nad tvojim sladkim življenjem;
Po tebi zahrepenelo
Staro je srce moje,
Moje je srce...
Jasno na nebu večernem
Vstaja tam luna blesteča,
Sence blesteče in mile javljajo se,

Tajnostne sence vesele,
Sence vesele prihajajo zdaj.

Zagrinjalo.

KONEC 1. SLIKE

*Dolga medigra v orkestru. Zagrinjalo se dvigne
na kapelnikovo znamenje. Pesnik pred šlajermem.
Luster in kandelabri gore, tudi ampel v alkovi
gori; zunaj mesečina.*

SLIKA 2.

Glas izza scene.

PESNIK:

Bil paž je mlad, oj, plavolas mladenič,
Glave prelepe, svetle, kot od zlata,
Kraljici mladi on vsaki dan veselo nosil je
Dolga in svileni ji krila.

Prvi šlajer.

Bil paž mlad, oj, plavolas, mladenič plavolasi,
Glave prelepe, svetle kot od zlata,
Kraljici mladi on vsaki dan veselo,
Vsaki dan veselo, ta nežni dečko,
Ta nežni dečko mili,
Kraljici mladi on vsaki dan veselo...

Drugi šlajer.

... Je nosil krila nje.

*Zastor se dvigne. Sobana v kraljevem gradu. Na
levi zadaj alkova. Alkova zastrita. Kraljica, paž,
vilezi, dame, paži. Kralj pride s spremstvom z
desne.*

KRALJ:

Jaz dobro vem, moja draga, mila ženka,
Da ostre sape severnega vetra,
Ki po temnih gozdih piše,
More veseliti se samo starec,
Še samo starec.
Ali mlada žena s svojo nežno dušo,
Ah, tako krasna, prekrasna,
Težko hitela bo po gozdu

In zveri sledila,
In jih lovila na tem lovu.

KRALJICA:

Le pojdi zdaj ti z vernim spremstvom svojim,
Le podaj se na lov ti tja na gozdna pota, oj, na šumni
lov

Po temnem gozdu, in naj te sveti Hubert varno
spremljava!

Jaz slušala bom bajke lepe,
Poslušala pravljice zdaj lepe, mile, oj, pravljice o
hrabrih kavalirjih,
Zaljubljenih devah; poslušam jaz jih rada, rada.
Le pojdi zdaj ti z vernim spremstvom svojim.
Na lov se podaj, in naj te sveti Hubert varno
spremljava!

*Kralj in spremstvo njegovo odidejo. Kraljica
ostane, dá znamenje pažem, kateri vzamejo z
mize in stolov mandoline in stopijo naprej in
zopet sedejo.*

ZBOR PAŽEV:

Sredi krasnih rož in cvetja
Spava lepa mlada deva,
Sanja in sanja, a krog nje so
Lepe rože...
Nad glavo devojke krasne
Mile zvezdice migljajo,
Lesketajo v zlatem žaru...

In okoli in okoli
In okoli nje duhtijo
Cvetke lepe, obledele;
Zbor duhteči, zbor blesteči
Jo pozdravlja, jo pozdravlja,
Zbor duhteči, zbor blesteči
Jo pozdravlja, jo pozdravlja...
Sredi krasnih rož in cvetja
Spava lepa mlada deva,
Sanja in sanja, a krog nje so
Lepe rože...

A nad glavo krasne deve
Milo zvezdice migljajo,
Lesketajo v zlatem žaru...

In okoli in okoli
Zbor duhteči, zbor blesteči jo pozdravlja...
In ob njenem belem licu,
Ob telesu nje prekrasnem
Sanjajo duhteče rože,
Tisoč rdečih rož, tisoč rož,
La, la, la...

Paži odidejo, se poklonijo, dame ostanejo.

KRALJICA (*govori*):

Čitaj po svoji navadi kako povest o ljubezni.

*Paž vzame knjigo in /stopi/ poleg kraljice.
Kraljica leži na divanu z glavo proti občinstvu.*

PAŽ (*čita*):

Do svoje gospe je neki paž v srcu svojem začutil
ljubezen gorko, ki je rodila razkošnost v duši
njegovi, na licih pa vročo sramežljivo rdečico.

Paž gleda poželjivo kraljico.

In ko je nekda videl, da spi ona tiho in mirno na
postelji od svile, poljubil je trepetaje s svojimi
drhtečimi ustnicami njene mile nožice...

*Postajajo dvorne dame nekoliko ogorčene,
kraljica dá pažu znamenje z roko, naj čita dalje.*

Gospa misli, da sanja, a njegova ljubezen jo prebudi,
tedaj ona odpre oči čarobne in vrne mladeniču
poljub na ustnice.

*Dame odidejo, paž ostane. Paž gleda začuden in
bojazljivo kraljico, knjigo položi na mizo. Paž
ogrne kraljico, ki odide v alkovo; paž odgrne
zastor in ga takoj, ko kraljica odide v alkovo,
zopet zastre in ostane pri zastoru. V alkovi gori
ampola (rudeča). Paž gre k oknu, ga odpre in
gleda v mesečino (zadaj drevje).*

PAŽ (*poje*):

Gorje! Jaz dvignil sem pogled, ah, previsoko,
In vso radost, ki jo iščem,
In vso radost, ki jo iščem v tem življenju -
Zaman jaz iščem jo, zaman jaz iščem jo.
Vedno, ah, bom ji blizu
In gledal jo vsaki trenotek,
Obžaloval jo na tihem...

*Gre k oknu, isto odpre, se gladi po svojem vročem
čelu in poje dalje.*

Poljuba, ah, nikdar ne
In ne pogleda nikdar, nikdar!
Pa vendar, ah, ko to pravljico čitam o ljubezni,

Drhti srce ubogo,
Pa vendar, ah, ko to pravljico čitam o ljubezni -
Srce drhti mi tedaj;
Da na skrivaj bi le enkrat,
Ko ona tiho, sladko zdaj počiva...
Poljubiti le enkrat
Krasno njeno čelo -
To želim jaz jedino,
To želim jaz jedino!

Se približa alkovi in pridvigne zagrinjalo. Vneto:

O, kraljica!

KRALJICA (*zbudi se*):

Moj paže!

PAŽ (*poklekne*):

Oprosti mi, oprosti!

KRALJICA (*vstane in objame paža*):

Ne, moj paže, ne boj se ti,
Stran jaz vržem svojo krono,
Ko pred bogom smo v ljubezni
Med seboj si vsi jednaki.

Dvigne paža in ga pelje naprej.

Mlada še sva in lepa,
Mlada še sva in lepa,
Jaz sem željna ljubezni,
Jaz sem željna ljubezni,
Ah, ljubezni!

PAŽ:

Oprosti mi, oprosti!

KRALJICA:

Ah, ti me ne razumeš!

PAŽ:

Oprosti!

KRALJICA:

Ah, ti me ne razumeš,

Zate nisem kraljica,

Smelo mi gleda - glej v obraz!

*Oba gresta naprej na prostor, kjer se je čitalo.
Pelje paža k divanu in sede, paž poklekne, ona
mu boža lase.*

PAŽ:

O, da ti veš, kako pogosto sem že sanjal,
Da lice sem ti čarobno
Poljubil v sladkem snu!

KRALJICA:
Pusti, da gladim mile zlate laske tvoje,
Na vtripljaj tvojeja srca
Odgovarja srce moje...
Paže dragi, le verjemi,
Sen se bode ti vresničil,
Drugo vse je le pravara,
Resnica je ljubezen, resnica je ljubezen.

PAŽ:
O, daj mi, da jo poljubim -
To belo ročico tvojo!
KRALJICA:
Daj na kolena moja
Premilo glavo mi svojo!
PAŽ:
Ah, da življenje moje se konča
Trenotek ta!

KRALJICA:
Ne, zdaj bova blažena
Vso to srečo uživala.
PAŽ:
In vedno boš ti blizu mene.
KRALJICA:
In ti vedno pri meni!
PAŽ:
Tvoje oči sta dve vijolici.
KRALJICA:
A ustna tvoja roža.
PAŽ:
In zlati so ti laski.

*Vstaneta in gresta naprej.
V objemu si gledata v oči.*

OBA:
Ah, življenje bo nama
Polno sladke ljubezni,
Noč in dan te poljubljam,
Noč in dan te poljubljam,
Noč in dan te poljubljam,
Noč in dan!

Zagrinjalo pade počasi.

KONEC 2. SLIKE

*Kratka medigra. Zagrinjalo se zopet dvigne. Ječa
- ozke stopnice, zgubivši se zgoraj v tesnoti.
Vodijo v ječo. Nekateri vojaki z bakljami*

*pripeljejo kraljico in paža. Kralj jim sledi.
Zagrinjalo se dvigne na kapelnikovo znamenje.*

SLIKA 3.

KRALJ (*v temnem kostumu*):
Ker zlobno sta grešila -
Grešila na postavi,
Na kreposti in poštenju -,
Ker ti zvestobo si mojo,
Oj, žena, prelomila,
Ker ti, deček, o, izdal si
Kralja gospodarja - zdaj in za vedno,
Za vedno ime naj, samo ime naj vama bo proketo!
In umreti zdaj morata
Vsled ljubezni pregrešne,
In umreti zdaj morata takoj!

*Kralj odide, za njim vojaki. Se začuje rožljanje s
ključi, ko se vrata zapro.*

KRALJICA:
Morda jokaš, jokaš morda, oj, mladenič
Za življenjem zapalim,
Je li strah te morda smrti?
PAŽ:
Vsled tvoje nesreče jokam
In vsled družih bridkostij,
Ki te še, draga, čakajo,
Ki te še, draga, čakajo...
Ah, tisočkrat bi trpel
Jaz zate, draga mi duša,
Da bila ti bi svobodna
In da prihranim ti bolesti zdaj.

KRALJICA:
Vsaj tukaj v ječi žalostni
Razstavili naju niso.
PAŽ:
Da jaz zreti moram to boleost
Na tvojem ljubljenem obrazu!
KRALJICA:
Spominjaj se sladkosti, spominjaj se,
Spominjaj, ah, sladkosti mlade -
Najine ljubezni.

PAŽ:
Minila bo za vedno
Vsa tvoja zdaj lepota.
KRALJICA:
Koliko trenotkov sladkih

Lahko nama bi cvetelo, bi cvetelo!

SKUPAJ:

Koliko trenutkov sladkih,

Lahko nama bi cvetelo!

KRALJICA:

Reci, ni li te strah, ni li te strah,

Ni strah te večnosti?

PAŽ:

Ne, predraga, v nebesih, v nebesih -

Tam bo vse oproščeno.

KRALJICA:

Ne bojiš se ti, dragi,

Božje sodbe, ti se ne bojiš?

Šlajer, zastor.

PAŽ:

Bog bo nama vse oprostil,

Oprostil ljubezen vročo.

*Šlajer. Po duetu sede kraljica na klop, paž
poklekne poleg nje, glavo položi na njene noge,
ona mu boža lase.*

PESNIK (*glas izza scene*):

Poznaš jo li, to starodavno pesem,

Iz nje otožnost in sladkost odmeva,

Poznaš li jo, poznaš li jo -

To starodavno pesem?

KONEC OPERE

Mojca Šavnik

VLADIMIR LEVSTIK IN IVAN CANKAR: ALI SKRIVNOST JE ŠE VEDNO ŽIVA

Vladimir Levstik se je rodil 19. januarja 1886 v Šmihelu nad Mozirjem in umrl v Celju 25. decembra 1957. Zaradi očetovega učiteljskega poklica, ki je v takratnih časih pomenil predvsem pogoste selitve, je Levstik obiskoval ljudsko šolo v Št. Andražu nad Polzelo, po preselitvi v Celje pa gimnazijo v Celju, Mariboru in Ljubljani. Kot sedmošolec je moral leta 1903 opustiti šolanje in se začeti sam preživljati. Uveljavil se je kot književnik in prevajalec (prevajal je iz ruščine, francoščine in angleščine). Leta 1949 je dobil Prešernovo nagrado.

V Levstikovo generacijo slovenskih literarnih ustvarjalcev sodijo še Izidor Cankar, Pavel Golia, Alojz Gradnik, Stanko Majcen, Anton Novčan, Lili Novy, Ivan Pregelj in Milan Pugelj. Ta generacija je bila v okviru literarne zgodovine lahko bi rekli - zanemarjena. Životarila je nekje vmes med generacijo "sedemdesetletnikov"¹ in ekspresionistov. Njihovo nezanimivost za literarno znanost ne gre pripisati zgolj statusu "vmesne generacije", temveč tudi dejstvu, da je njihova afirmacija v času in prostoru sovpadala z veliko družbeno spremembo oziroma revolucijo. Večina od njih je bila, zaradi svojega delo-

vanja in svojega nazora, nesprejemljiva za novo oblast in njeno ureditev. Redke izjeme so bili Milan Pugelj, Pavel Golia in Lili Novy.

Levstik je bil problematičen predvsem zaradi svojih svetovljanskih razmišljanj in dejanj. Že leta 1906 in 1907 je kot dvajsetleten mladenič odšel v Pariz, kar je bilo za tedanje čase nekaj zelo posebnega in nenavadnega (Ivan Cankar je tedaj živel bohemsko življenje na Dunaju), saj se je vsa slovenska inteligenca bolj orientirala na Dunaj in Prago.

Cankarja in Levstika je seznanil Etbin Kristan² leta 1907 v Ljubljani. Dokaj hitro sta se zblížala in preživela veliko časa skupaj po ljubljanskih lokalih, pri Kristanovih, pri Kesslerjevih in drugod. Pozimi 1909 - 1910 je v hotelu Tivoli (»Švicarija«) redno zasedala krokarska »brumna bratovščina lavretanskih litanij«, katere člana sta bila tudi Levstik in Cankar. Poleg njiju dveh sta bratovščino dopolnjevala Viktor Zalar³ in Miha Čop. Na

¹ Grdina, Igor: *Vladimir Levstik v času in prostoru*. V: *Levstik, Vladimir: Hilarij Pernat, Maribor, 1995*.

² Kristan, Etbin (15. 4. 1867-22. 11. 1953), pisatelj, politik, urednik in publicist. Ob Cankarju in Lojzetu Kraigherju je bil najpomembnejši dramatik pred I. svetovno vojno. Od 1896-1914 je bil član IO JSDS.

³ Viktor Zalar (18. 11. 1882 - 25. 9. 1940), časnikar in prevajalec (predvsem iz češčine). Pridružil se je narodnoradikalnemu gibanju in Svobodni misli (predsede-

zadnji strani fotografije, kjer so portretirani vsi člani bratovščine, je Stane Vrhovec zapisal:

»Brumna bratovščina 1909-1910
Lavretanskih litanij«

Miha Čop iurist in član
Vladimir Levstik pisatelj in podpredsednik
Zalar, žurnalist in pridigar
Ivan Cankar pisatelj in predsednik
Ivanka natakarka in blagajnik
(privatim Femininum, oficijelno Masculinum)
Ivan Kenda restaurater in pokrovitelj se je od-
peljal na Bled in zaradi tega ni navzoč.

Stane Vrhovec

Levstikovo in Cankarjevo prijateljstvo je do-
življalo vzpone in padce. Nekaj časa sta bila srč-
na prijatelja, nato pa sta se "na smrt" skregala in
se kasneje ponovno pobotala. Vsak po svoje sta
se borila za svoj prostor v slovenski literaturi in
zgodovini. Cankar je bil, kot starejši literat, bolj
izkušen, medtem ko je bil Levstik svobodnejši in
bolj svetovljanski. Obisk Pariza v mladih letih je
pri Levstiku pustil neizbrisen pečat. Že pred od-
hodom je - ob pomoči Hinka Smrekarja - zbral
pogum in pisal dopisnico Cankarju na Dunaj.

Leta 1906 si je Levstik že tretje leto sam služil
kruh. V prvem dopisu Ivanu Cankarju je skušal
dobiti dovoljenje za prevod dveh njegovih del v
nemščino. Vsebina dopisa je bila zato strogo
poslovne in vljudnostne narave. Glede na to, da
predlaga tudi ilustrirano izdajo in da je sopod-
pisnik dopisa Smrekar, je velika verjetnost, da
bi bil ilustrator prav Smrekar.

*L. pismo*⁴
Velec. gosp.⁵
Ivan Cankar
Wien XVII.
Lindauergasse 26/19

*Prosim, sporočite mi, če bi Vam bilo povšeči, da
priredim nemški prevod Vaše »Mar. Pomočnice«*

val je prvemu zaupnemu sestanku 7. 9. 1908), bil je
soustavovitelj slovenskega akademskega ferialnega
društva Prosveta (Lj. 1904). Pozimi 1909 - 1910 je bil
član bohemске bratovščine (Zalar, Cankar, Levstik,
Čop) v tivolskem hotelu Švicarija.

⁴ Pisma, ki so oštevilčena s št. od I do XIII se hranijo v
NUK, Ljubljana, Rokopisna zbirka, Cankarjeva zapu-
ščina, Ms 819, ovoj 4.

⁵ Razglednica je bila poslana iz Komende. Levstik je ni
datiral, medtem ko je poštni žig težko berljiv. Predvide-
va se, da je bila poslana leta 1906.

ali »Polikarpa«, ki bi se ga dalo ponuditi kakšne-
mu odličnemu nemšk. založn. z ilustr. koga iz
naše ljublj. umetn. kolonije. Baval sem se že s taki-
mi stvarmi in bi Vam seveda predložil prev. v
odobrenje. Sprejmite mnogo poklonov od

Vladimir Levstik-a
Ljubljana, Stari trg 20.

Vidi! Vse korektno! Henrik van Smeryger⁶

Na poti v Pariz leta 1906 se je Levstik ustavil na
Dunaju. Pisal je Otonu Župančiču (18. X. 1906),
ki je, skupaj s Cankarjem, takrat tam živel: »...Zelo
rad bi se seznanil tudi z g. Cankarjem. To, da va-
ju poiščem, je bil moj glavni, oz. edini namen, ko
sem se napotil čez Dunaj...«. Levstik in Župančič
sta se uspela srečati, medtem ko ni podatkov o
Cankarjevi prisotnosti na tem snidenju.⁷

Do 22. XII. 1908 Levstik ni pisal Cankarju. Za-
to pa ga je večkrat omenjal v pismih drugim na-
slovnikom. Tako je Levstik iz Pariza pisal Franu
Zbašniku 22. II. 1907⁸. Med drugim je pisal:
»...*Slovensko antologijo*« Hrv. Matice sem videl.
Vseeno bi mi bilo, če bi bil Ilešič zvratil mojega
»*Vagabunda*« ali ne; če mu druge niso bolj uga-
jale, bi bil tudi tej lahko prizanesel. Faktum, da
je vzel »*Vagabunda*«, mi priča samo, da ljudje
nimajo zdrave kritike in sotje v svoji plitkosti do-
cela pod vplivom literarne mode, ki jo je zarezal
Ivan Cankar, in ki je mi ne znamo končati...«
Torej je imel Cankarja ves čas v mislih, čeprav se
še nista osebno spoznala.

Med dopisnico iz Komende in pismom z dne
22. XII. 1908, ni ohranjene nobene korespon-
dence. Cankarjeva pisma Levstiku so propadla
med okupacijo v drugi svetovni vojni. Franka
Levstik⁹ je pisala Lojzu Kraigherju¹⁰, da so vsa pi-
sma Ivana Cankarja Vladimirju Levstiku med
drugo svetovno vojno uničili, požgali Nemci. Ni
ji bila znana točna usoda pisem, ne njih vsebina.
Predvidevala je, da je imel Levstik shranjenih
dvanajst Cankarjevih pisem.

⁶ Sopotpisnik je Hinko Smrekar (1883 - 1942), slovenski
grafik in karikaturist; poleg grafike in ilustracije je us-
varjal še dragocene karikature iz umetniškega žvlje-
nja slovenske moderne, tinputistov in vesnanov.

⁷ Grdina, Igor: Vladimir Levstik v času in prostoru. V:
Levstik, Vladimir: Hilarij Pernat, Maribor, 1995.

⁸ Pisma se hranijo v Zapuščini Janka Šlebingerja, NUK,
Ms 1431.

⁹ Franka Levstik je bila žena Vladimirja Levstika in se-
strična Lojza Kraigherja. Pismo je ohranjeno v Zapu-
ščini Lojza Kraigherja, NUK, Inv. št. 14/89.

¹⁰ Lojz (Alojz) Kraigher (22. 4. 1877-25. 2. 1959)

Leta 1907 sta se, po Levstikovi vrnitvi iz Pariza, s posredovanjem Etbina Kristana, tudi uradno, osebno seznanila. Po korespondenci sodeč, sta kmalu ugotovila, da sta "sorodni duši".

Istega leta se je Cankar na kratko vrnil z Dunaja v Ljubljano, saj je kandidiral na volitvah. Po porazu je šel zopet nazaj, vendar je njegovo srce ostalo v Ljubljani. Cankar se je namreč, v času priprav na volitve, ponovno zaljubil v Mici Kesslerjevo. Kakšne srčne težave sta Levstiku in Cankarju v naslednjih letih povzročali sestri Kessler, je razvidno iz Levstikovih pisem Cankarju.

Dokaz, da sta ohranjala stike tudi v obdobju od seznanitve pa do konca leta 1908, je nekaj drobcev iz njunih pisem raznim dopisnikom. Tako je Cankar pisal Mariji Kessler z Dunaja 23. 1. 1908 in med drugim zapisal: »...Kadar pride Levstik k Vam, Vas prosim, da mu sporočite: nikar naj se ne jezi, če mu ne pišem, kajti ne vem mu naslova!...« Prav tako z Dunaja, je pisal 26. marca 1908 Etbinu Kristanu. V pismu je omenil tudi Levstika: »...Individualista pozdravi, če ga srečaš. Mislil sem že pisati, pa sam ne vem, čemu tega nisem storil. In kadar se bo anarhizma naveličal, naj mi sporoči.«¹¹

Vladimir Levstik je pisal Župančiču iz Ljubljane 4. 3. 1908. V pismu se je razburjal zaradi (po njegovem) neupravičenih slabih kritik njegovih pesmi, ki naj bi jih širil Župančič. Omenil je tudi Cankarja: »... Če se Ti ne zdi neizogibno, ne kaži tega pisma Cankarju, da ga ne bo glosiral; veš, on mi v silno očetovskem tonu venomer namigava, da sem sploh šele nekakšno embrionalno bitje. Morda zato, ker sem tak fanatski sovražnik socializma? In meni ta ton ne prija; če pa mu rečem, da ga ne prenašam rad, bi ga morda razžalil, a tega ne maram, ker je drugače tako fest fant...«.¹²

Za časa bivanja v Ljubljani je Cankar, po Levstiku, poslal Franu Veselu¹³ sledeče sporočilo: "Če imate še katero mojo sliko, jo brez skrbi lahko prodaste ali podarite Vl. Levstiku.

S pozdravom
20. V. 908.
Ivan Cankar"

Levstik je v mesecu oktobru 1908 pisal Franu Zbašniku. V pismu je omenil tudi Cankarja.

Velecenjeni!¹⁴

Gospod dr. Fr. Zbašnik

urednik »Ljubljanskega zvona« v Ljubljani

Velecenjeni g. dr.!

Prosim, prihranite mi prvo stran oktobrove številke za času primerno pesem: /ali bo ena, ali bo pa cikelus/: Naslov menda »Svetnikom današnjega septembra«. Stvar bo kolikor mogoče cenurna; računam pa na to, da jo zanesljivo sprejmete, ker upam, da slaba ne bo. Cankar resignira na prvo mesto – če list ni še tiskan; pravi, da pride njegova reč v tem slučaju v novembrovo številko.

Z najodličnejšim poklonom do svidenja jutri!
Levstik

To pomeni, da sta se, v tem obdobju, osebno srečevala, medtem ko korespondence ni bilo. Morebiti ti drobci korespondence pojasnjujejo, zakaj med njima v tem obdobju ni bilo pisnih stikov.

Naslednje pismo je Levstik Cankarju zopet pisal na Dunaj. Poslal ga je tik pred božičem. V njem že razpreda o svojih ljubezenskih težavah in skrbno poroča Cankarju, kaj počne »njegova« Mici. Le začetek pisma je namenjen literarnemu ustvarjanju. Preostali del je predvsem Levstikovo osebno razmišljanje o prazničnih dneh, ki so ga navdajali z melanholijo in o upanju na ljubezen z Ani Kessler.

II. pismo

Monsieur

Ivan Cankar

homme de letter

Vienna XVIème/1

Lindauergasse, 26./II. 19

Ljubljana, dne 22. XII. 1908

Dragi razbojnik!

Predvsem Ti odgovarjam glede tvoje prošnje. Takoj po prejemu lista sem se napotil k vitezu Ivanu¹⁵ ter sem se informiral zaradi rokopisa, ki praviš, da si ga pozabil. Ko sem prišel, se me je Mina zelo razveselila; on je imel opravka z madám, zdi se, da je bilo zopet nekaj hudó okre-

¹¹ Cankar, Ivan: Zbrano delo. Ljubljana, 1967.

¹² Župančič, Oton: Zbrano delo. Ljubljana, 1956.

¹³ Fran Vesel (1884 - 1944) ljubljanski fotograf, strasten zbiralec vsega, kar je bilo v zvezi s slovenskim kulturnim dogajanjem. Dopis se hrani v NUK, Rokopisna zbirka, Zapuščina Frana Vesela.

¹⁴ Datum na poštnem žigu: Ljubljana, 22. X. 1908.

¹⁵ Etbin Kristan je napisal dramo z naslovom Vitez Ivan.

sanega. Ko se je perkazal, sva skupaj preiskala pisalno pismo¹⁶, a nisva našla drugega, kakor tri začete in menda zopet opuščene strani »Novega življenja«. Sledi torej, da zaželjene reči bržčas nisi »pozabil na vrtu Kristanovem«; ali naj pogledam še pri Seidlu¹⁷.

In kar se tiče drugih homatij – potolaži se, tudi v Ljubljani je dolgčas. Zdaj se čutim zelo samega, dasi morda vendarle nisem. Mislim namreč zaradi Ani¹⁸; ali to je problem, ki doslej še nisem mogel do njega. Tisti večer po Tvojem odhodu sem bil pri Kesslerjevih¹⁹. Prinesel sem jim Tvoje pozdrave in sem se obenem poslovil tudi sam, za toliko časa, da napišem svojo povest za Zvon. »Zato«, sem dejal Ani na tistem, »ker vem, da me bo obljava izpodbujala; in če je ne bi povedal Vam, vem, da bi jo prelomil od zgolj - hrepenenja.« Puncčka se je nasmelnila; potem je bila ves večer tako mila z menoj, kakor še nikoli, razen morda prva dva dni na Bledu²⁰. Zdi se mi, nazadnje postanem tako bedast, da pričnem zopet upati. Zdaj sem tudi izvedel, da je tisti večer, ko sem ga »polomil« pritekla vsa bleda k materi v kuhinjo: »Mama, zdaj je pa končano med L. in med menoj.« – Če je res. Ampak, meni se vidi, da ni končano, kar je bilo.

Mici²¹ je fest, kakor vedno; hipno se vidi včasih malo melanholična, o Tebi reva ne govori, kar je lahko umeti. Glede na Tvoje pismo je pa po mojih opazovanjih gotovo tako, da sta z Ani – ali zamenjali addresso, ali pa, da Mici tačas ni utegnila prebrati. Ako opazim kaj gotovejšega, Ti sporočim, fant! Stvar je ta, da sta Ti dve – ako stojte reči za naju ugodno, dve korajžni puncici, in če naju štímata, naju zelo. To pa tako prikri-vati, je znamenje najvišje stopinje, ki sem jo ženski sploh pripravljen dati. Jaz sem skorajda

potolažen. In zdaj, ko so stvari čiste²² in ko ona vé, - ça devient une question de vie et de mort²³. Bolje, da me vzame hudič z lepim, kakor z grdobijo.

Smeryger²⁴ je bil včeraj tu. In Schwentnerju²⁵ kaj piši; videti je razžaljen, ker se nisi nič poslovil. - Krepko Ti stiskam roko

Tvoj

Vladimir Levstik

Naslednji dopis je bil poslan na sam božič. Iz dopisa je razvidno, da sta Levstik in Vrhovec melanholijo božičnega večera utopila v pijači. Razpoloženju in dejanjem primerno sta izbrala tudi ilustracijo na razglednici, ki sta jo poslala Cankarju: ilustracija namreč prikazuje ulico starega mesta, po kateri, pred gostilno, kolovratijo dodobra okajeni moški.

III. pismo

26Gospod

Ivan Cankar

Dunaj/XVI/1

Lindauerstr. 26 II. St. 19

Dragi razbojnik!

Pošiljava Ti ilustriran odmev od najinega praznovanja božične noči. Nemara se pa res radi krstimo²⁷ preden bo ura dvanajst!! Več kmalu! Tvoj vdani M^{ac} de Panna - Tadreq - A...²⁸

Stane Vrhovec²⁹

Levstik je Cankarju istega leta pisal še enkrat. Iz pisma je možno razbrati, da je Levstik »zamočil« kot pismonoša, saj je zamudil s Cankarjevim pismom Mici. V pismu je Cankar prosil Mici za srečanje pred njegovim odhodom na Dunaj³⁰. Levstik se mu je na kratko opravičil, saj Cankarjevo ljubezen do Mici ni štel za resno³¹ in nadaljeval z nekakšnim povzetkom iztekajočega se

¹⁶ Levstik je verjetno mislil, da sta preiskala mizo, ne pismo.

¹⁷ Ferdinand Seidl (10. 3. 1856 - 1. 12. 1942); naravoslovec; študiral je fiziko in matematiko v Gradcu. Kot učitelj je deloval v Krškem, Gorici, Novem mestu. Od 1903 je bil dopisni član JAZU.

¹⁸ Ani Kessler (1891-1967), žena Otona Župančiča (od 1913); sestra Mici Kessler, por. Čop, Vere Kessler, por. Albreht in Slave Kessler.

¹⁹ Kesslerjevi so se leta 1906 preselili iz Novega mesta v Ljubljano. Mati Marija (1859 - 1939, roj. Trenz) se je razvila v narodno zavedno Slovenko. Tako je usmerjala tudi svoje štiri hčere Mici, Ani, Vero in Slavo. Cankarjevi stiki s Kesslerjevimi segajo v leto 1907. Sčasoma je v njihovi domi privabil še druge mlade umetnike (Anton Lajovic, Vladimir Levstik, Etbin in Ada Kristan, Hinko Smrekar idr.).

²⁰ Kesslerjevi so imeli na Bledu vilo Osojnico.

²¹ Mici Kessler por. Čop (1890 - 1962) je bila najstarejša Kesslerjeva hči. Bila je učiteljica v Borovnici, Ljubljani in na Jesenicah. Leta 1919 se je poročila z Milho Čopom.

²² Nezanesljivo branje.

²³ Prevod: To postaja vprašanje življenja ali smrti.

²⁴ Hinko Smrekar.

²⁵ Lavoslav Schwentner (15. 12. 1865 - 30. 12. 1952) je bil založnik in knjigotrtec. 1. julija 1898 je v Ljubljani odprl lastno podjetje na Dvor. trgu 3, v pritličju pod Narodno kavarno. Nato se je leta 1904 preselil v poslopje Mestne hranilnice. Leta 1948 je podjetje prevzela DZS. Imel je stike s Cankarjem, Župančičem, Kristanom in drugimi. Bil je prvi pomemben slovenski založnik.

²⁶ Poštni žig: 25. december 1908.

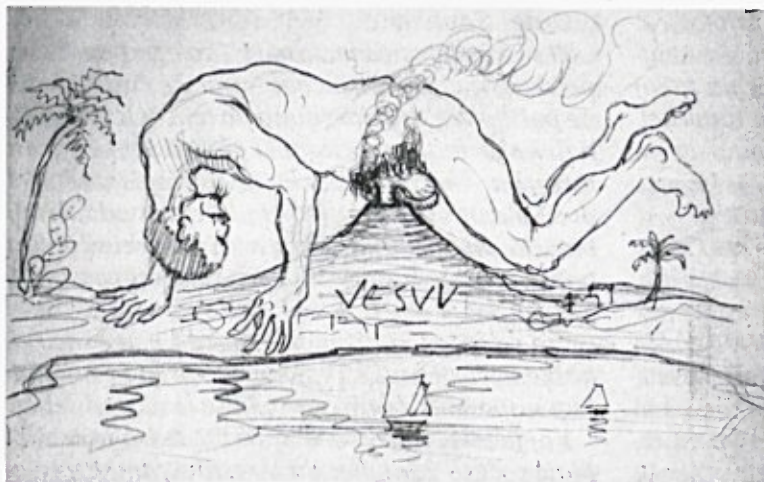
²⁷ Nezanesljivo branje.

²⁸ Nečitljivo pisanje.

²⁹ Sopodpisnik.

³⁰ Glej Levstikovo pismo Kraigherju z dne 9. julija 1954.

³¹ Prav tam.

Levstikova risba, NUK, rokopisna zbirka,
zapuščina Frana Vesela.

leta. Občutek nekoristnosti, nemoči in nezadovoljstva s samim seboj, je v tem pismu dosegel vrhunec. Misli na samomor je spreobrnil na šalo, ki je zvenela sarkastično in cinično. Kljub pomanjkanju denarja, je zapil ves denar, ki ga je dobil za božično darilo... Situacija se mu je zdela brezizhodna.

IV. pismo
32Monsieur
Ivan Cankar
homme de letter
Vienna, XVI

Lindauergasse 26./II., 19.

Dragi Cankar!

Tako je torej tista reč s Tvojim pismom! Mhm! Ampak, oprost, kako sem si mogel misliti? Če je M.³² odlagala branje na čas po mojem odhodu, potem tudi takrat ne bi bil mogel prinesiti odgovora, če bi bil še počakal, kakor Ti praviš, da bi bil moral...

Zdaj nisem bil še nič tam, odkar sem Ti zadnjič pisal. In bržčas še dolgo ne pojdem, kajti moja štorija napreduje s polževo brzino. To je strašno; zdi se mi, vse to kar je bilo letos, mi je pobralo moči do zadnjega ostanka. In s tem dosezi, kar si se namenil! Morda je pa vendar usojeno, da se iztegnem, klavrno, brez enega samega dejanja, kakor psi in kakor kanalja vsakdanjega kalibra. Z maturo v februarju – bržčas ne bo nič; in tako da bi se nadaljevalo, kar me zdaj že pet let uči škripati z zobmi?

Danes mi je prišlo na um, da bi praznoval obletnico. Saj bo tako približno, leto dni... Kaj vse se je zgodilo! Za tri navadna življenja, in več. Kako pa pridem do tega, da mi zdaj kali moja krepka in lepa čustva pred letom dni ta prokleti gnus, tega sam ne vem. Ali pa – mogoče! In če je tisto res, potem bi dvakrat zdiujal namesto edenkrat. Veš, jaz bi rad, da bi bil sam kriv, vsaj z eno pošteno lumparijo, vsega tega; če bi bil takrat imel moč za to lumparijo, bi imel zdaj podlost, da bi se zarežal in izpljunil. Ali jaz vidim, da moja krivda ni lumparija, temveč tista prokleta laž, tista otročja prevara člove-

ka, ki nikdar ni imel žive, po svoje ustvarjene duše na svetu: prišel je, videl je nekaj takšnega, in od samega veselja se ga je lotila takšna beda, optimistovska pobožnost, da je hotel biti naenkrat z vsemi dober in pravičen in kar je še enakih onga³⁴. Zdaj me pa poglej: kar visi na meni, kar me je osmradilo in zastrupilo, je sama slina³⁵ človeška dobrota. Vi drugi ste drugačni in pametnejši: pravičnost imate v besedah, v naturi ste sami svoji in se ne menite za tuje dobro ali zlo; jaz sem bil narobe, in zdaj me je sram. Morda se poboljšam, če se ne obesim. Ampak, vrag vedi, kaj bo. Zdi se mi, da je vse popravljeno, če napišem, da počakam pomladi; morda se takrat vse presodi in obnovi. Ali čakati s tem studom nad vsem svetom in sam nad seboj... Zakaj se ne morem zopet pobarabiti? Vem, ta želja je laž in izdajstvo... Toda poslušaj: prenašati okrog dobroto in lepoto, in to, ne da bi jo smel položiti pred tistega, ki ti jo je potrdil in blagoslovil – ali ni ironija?

Morda pojde vendarle vse po redu in po pravičci: z načinom, ki ga zdaj še ne vidim, k smotru, ki ga ne poznam. Morda! In če v zadnjem aktu moj vrat in konopce ne bosta imela uloge, bogme, potem se zares izpreobrnem, potem bom ves drug in drugačen, potem je bilo vse to potrebno in koristno, ampak – moja cesta pojde še bolj v stran, kakor doslej.

Filozofiram, kajpada. In dolgočasim Te tudi. Ali, tega sem se navadil, da prenašam svoje dušne križe na Tvoja črevesa – pour ainsi dire, parce que ça ne reste pas sans conséquence.³⁶

³² Poslano 28. decembra 1908.

³³ Mici Kessler.

³⁴ Nezanesljivo branje.

³⁵ Levstikova pravopisna napaka; moralo bi biti silna.

³⁶ Prevod: Tako povedano, ker to ne ostane brez posledic.

Z Lajovicem³⁷ sva bila sinoči per fajmoštru. Na sveti večer sem bil strahovito pijan; Manteufel mi je poslal 100K za božič, ki sem jih takoj zapil. Sinoči sem se ga zopet nekoliko navlekel, ampak po krščanski, samo 2 l, toliko pač, da nisem šel trezen spat. Torej – kadar bo res kaj novic, Ti pa zopet pišem. Veselo novo leto!

*Tvoj
V. Levstik*

To obdobje pred novim letom leta 1908 lahko imenujemo obdobje najbolj intenzivne Levstikove korespondence Cankarju. Levstik je pisal Cankarju kar trikrat: 22., 25. in 28. decembra. Praznična melanholija, ki se je lotila Levstika, je iz pisem dobro razvidna. Konec leta so prišli na dan vsi Levstikovi problemi - tako neopravljena matura kot finance in seveda ljubezen do Ani Kesslerjeve.

Cankar se je, kljub Levstikovim pismom, na Dunaju počutil zelo osamljenega. 22. ali 23. 1. 1909 je pisal Mici Kessler: »...V Ljubljani so menda vsi moji prijatelji in znanci storili žalostno smrt. Naj v miru počivajo – nihče se ne oglasi. Za Levstika mi je žal; blag človek je bil...«.³⁸

Levstikov molk je trajal do februarja 1909. Še vedno je bil zelo potr in brez volje, ko je Cankarju - po intervenciji - pisal pismo na Dunaj. Še vedno so ga mučili isti problemi kot pred božičem. Poskušal je pisati za Ljubljanski zvon, toda ni bil zadovoljen s kvaliteto rokopisa. Večni finančni problemi so se še vedno kopičili. Poleg vseh teh težav, je še okusil neizmerno razočaranje nad znanci in prijatelji. Še vedno je bila prisotna misel na samomor. Cankar ga je venomer povpraševal po Kesslerjevih. Po Levstikovem odgovoru sodeč, ga je to nenehno Cankarjevo spraševanje po Mici spravljalo v zelo slabo voljo. Na koncu pa je vendarle dodal, da naj bi v nekaj dneh izšli Obsojenci.

*V. pismo
Gospod
Ivan Cankar
pisatelj
Dunaj, XVI. okrog
Lindauergasse 26, II, 19
Ljubljana, dne 5. II. 09.*

Dragi Cankar!

Ti se – kakor posnemam iz Tvojega pozdrava na dopisnici gdč. Repičeve – pač že čudiš, da Ti ne pošiljam glasu. Pa ravno po tem bi lahko sklepal, kako malo veselega Ti imam poročati; in mizerija – kdo bi jo razkrinkal. Napisal sem Ti dva lista, morda celo tri, ki jih nisem oddal. Saj veš: človeku prihajajo razpoloženja, ki silijo na papir, minute tiste strahopetne klepetavosti; blagor mu, kdor še o pravem času spozna nezmisel in ga raztrga! To pismo Ti morda vendarle odpošljem; če bi prejel Tvoje pismo prej, in na podlagi napačnih domnevanj, bi se jezil nad seboj.

Kaj je torej novega? Nič; in vse staro je ostalo. Moje reči so zdaj menda v resnici tam, kjer človek obupa brez skrbi, da bi ga zadela krivda in sramota. – Ti veš, da sedanji časi že dolgo zahtevajo od mene energije in napornega, smotrnega dela; in da ni v meni³⁹, da ne more biti, niti enega izmed mnogih momentov, ki sestavljajo primarno, čilo, plodovito razpoloženje. Zdaj, ko se mi je posrečilo toliko ogoljufati samega sebe, da sem požrl in zadavil vse tiste strašne reči, ki so me navdale. Ti že veš kdaj, me tlači denar. Ne morem se osvoboditi. Za »Zvon« sem napisal 200 str. rokopisa tako slabe vsebine, da bi se mu čudil sam, če ne bi vedel, kako sem ga delal. Ko – in jedva dobiš denar, že se je nabralo toliko dolga, da pogoltno vse do zadnjega. Iz hotela še zdaj ne morem. In z Gabrom⁴⁰ ter Šorlijem⁴¹ kot porokoma ni šlo niti tam, kjer me je Gaber sam nasvetoval. Z njim se torej ne izplača poizkušati, a drugega ni. Čas teče – jaz ne morem delati. Prišel bo julij, z mojo maturo še vedno ne bo ničesar. In zdaj vse to – in vse drugo – skupaj: o Bog, kako davijo takšne reči. Sam sebi se smejem: ali je vredno čakati? Jaz ne zmorem, čudežev pa ni! Nujno Te prosim, ne delaj mi moralnega zaradi mature; to ne gre, iz teh in onih razlogov. Ti veš, kaj me je najbolj potrl pred jesenskim rokom, že preden je bil 10. avgust, dasi Ti nisem povedal. Takrat je bil še čas, rane še niso tako zijale, izvečine jih niti še ni bilo; in tiste krivde pač ne moreš pripisati meni. Poizkusi razumeti, predstavljaš si sebe z mojo naturo in mene na tvojem mestu – razložil si boš vsaj del vseh reči. Toda dovolj o tem, in za vselej. Če mi leže kakšna neverjetnost pod pazduho, da se vse to gladko izteče, ali tudi če se ne izteče gladko, samo da si ne porinem samokresa med zobe, -

³⁷ Anton Lajovic (19. 12. 1878 - 28. 8. 1960), skladatelj, publicist.

³⁸ Cankar, Ivan: Zbrano delo. Ljubljana, 1967.

³⁹ Nezanesljivo branje.

⁴⁰ Antie Gaber (16. 5. 1883 - 9. 1. 1954), slovenski novinar, um. zbiralec, pisec o likovni umetnosti, filatelist.

⁴¹ Ivo Šorli (19. 4. 1877 - 17. 11. 1954), pisatelj, pesnik.

eno sem si obljubil: v svoji intimnosti, tudi z najboljšimi prijatelji, varovati samega sebe. Prva posledica je že bila, da sem prestrigel dobršno število zvez; Kristan se je pri K^h 42 pritoževal, da se nič ne pokažem; moj Bog, ravno on se ne bi smel zavzemati... Prijatelj bom, tudi v bodoče, kolikokrat se mi bo zljubilo; ampak s tisto rezerviranostjo, ki pušča med dvema človekoma košček prostora in skrbi, da si ne prijateljujeta v...⁴³ škodo. Veš, čudno se mi zdi, kako je mogel včasih Kristan tako hrepeneti po tem, da me vzgoji in napoti k dobremu, ko me pa niti toliko ni poznal, da bi videl v mojem »bedastem aristokratstvu« goło sebeohrano duše, ki malgré tout⁴⁴, ni za na gnoj.

In K^{ev} 45? Saj si v direktni zvezi. Več nego Ti oni pišejo, tudi jaz ne vem. O Tebi govorim zelo malo, ker nimam direktiv; sami ne napelavajo, le tu in tam me vprašajo, če mi kaj pišeš. Zdaj imajo na stanovanju dva študenta, od znancev, in neko devico Kobalovo, z Vrhniko, ki tako lepo igra na klavir, da Mici neprestano jezik kaže. Tudi sicer ji je sv. Duh še dokaj prizanesel. Mica je dobre volje, kakor vedno, posebno zdaj, ko predpust naširoko razsijplje žensko veselje. Vsi ostali ravnatako. N.B. Če imaš kakšno posebno naročilo zame, kakršnega značaja koli, piši mi, dokler sem tu... No, pa čemu dodajam takšen stavek? Saj vem naprej, da ne bi mogel odtod!

Moje novele so pod naslovom »Obsojenci« dotiskane in izidejo te dni. Strašno me jezi, kakor še vse doslej. Ko dobim eksemplarje, Ti pošljem enega, da ga znosiš tja, kamor spada.

Če se Ti bo zdelo, napraskaj mi kaj! Bogu in materi božji Te priporoča

Tvoj
V. Levstik

Levstikovo vztrajanje v pisateljskem poklicu mu je prineslo veliko denarnih težav. Zavedal se je svojega težkega položaja. Cankarju je ponovno pisal o neuspehih »pumpih« in o (ne)smislu življenja, takšnega, kot ga je živel. Prvič je tudi omenil literarne poskuse sester Kessler.

VI. pismo

⁴⁶Gospod

Ivan Cankar

Dunaj

XVI.

Lindauergasse 26./II. 19

Dragi!

Novega – nič. Pri K^h 47 *dátension naturelle après les fatigues de la folle saison*⁴⁸. Posebno gospa; njo je bilo čisto zmedlo, tako da sama sebi ni bila nič podobna. O maturi mi vedno pridiguje, prihodnjič jo naprosim, naj že enkrat nehla. Njeno⁴⁹ pismo si menda dobil? Pravila mi je, da Ti je napisala 8 strani! Mica je dobre volje, Slava in Vera pa pišeta roman. C'est tout⁵⁰. – Schwentner jamra; ljudje mu trumoma vračajo mojo knjigo⁵¹. Eksemplar Ti že pošljem, potrpi. Ko sem jih dobil, no⁵², sem bil ravno sul in sem jih po kronici prodal na starino. Saj ne zameriš?

S pumpi⁵³ ni še vedno nič. Kaj mi lvališ »Mohorjevo«? Za tisto delo treba ravno tako razpoloženja, kakor za vsako drugo. In to je, česar mi manjka v hotelu. Jedva napišeš toliko, da plačuješ za naprej. Za Mohorjevo družbo – pisanje 1 teden, recenzija, ...⁵⁴ etc. recimo 3 tedne, v tem času pa še kakšni posebni troški – in ves denar je pri hudiču. Pa če bi mogel, bi tako. – Zdaj poizkusim še pri par ljudeh z nesnažnim manevrom, češ, da moram drugače sprejeti redakcijo časopisa á la »Štajerc«, ki ga bo izdajala »Kranjska hranilnica«. Morda le dobim žiranta. Če ne, se moram obesiti. Pokaj boš živel takšno pasje življenje? – Gaber je svinja. Potem, ko se pump ni udal, sem ga prosil na slepo srečo, naj mi pre-skrbi polovico sam, vrnem da mu v treh mesecih. – Še odgovoril mi ni!

Z eno besedo, vse smrdi. In čemu? Ali sem se jaz pokidal? Brrr.⁵⁵ Jaz sem bil vselej preveč nobel, preveč pošten in preveč idealist. To je moja lumparija. Ti pojdeš v Sarajevo? Naj Ti tekne anektirana rakija! Piši mi kaj, dokler še

»na skali stojim
in v morje strmim...«
:(da sklenem z ironijo.)

Banzaj⁵⁶
Levstik

⁴⁷ Kesslerjevih.

⁴⁸ Prevod: Naravna sprostitve po naporih norega obdobja.

⁴⁹ Marija Kessler.

⁵⁰ Prevod: To je vse.

⁵¹ Obsojenci.

⁵² Jože Munda je v Zbranih delih Ivana Cankarja prebral to kot no, jaz pa to berem kot številko 10.

⁵³ Negotovo branje.

⁵⁴ Nečliljivo branje.

⁵⁵ Nečliljivo branje.

⁵⁶ Negotovo branje.

⁴² Kesslerjevih.

⁴³ Nečliljivo.

⁴⁴ Prevod: Kljub vsemu.

⁴⁵ Kesslerjevi.

⁴⁶ Datum je pripisan z roko obdelovalca gradiva v Roko-pisni zbirki Nuk – prepisan je s kuverte: 23. II. 09.

Na hrbtni strani kuverte: *VI. Levstik*
Na kuverti je poštni žig iz Ljubljane

Po tem pismu je Levstik »obmolknil« za skoraj polovico leta. Cankar je izgubil še poslednjega korespondenta, ki mu je poročal o stanju doma. Na to kažejo pritožbe v pismu Mariji Kessler, ki ga je napisal 25. 3. 1909: »...*Vaše pismo je bilo skoraj edino, ki mi je po dolgem času kaj sporočilo iz Ljubljane. Dopisujem si samo z Levstikom...*«

V obdobju polletnega premora je Levstik skušal nekako preživeti s pisateljevanjem in prevajanjem. Udinjal se je pri različnih časopisih, kamor je pošiljal svoja dela. Kljub temu se ni uspel rešiti iz objema finančnega brezna brez dna.

Korespondenca med njima je zamrla. Levstik se je med tem časom nekako izkopal iz osebne krize in je pisal Cankarju kratko, vendar dokaj vzpodbudno pismo, ki je kazalo veliko željo po ponovni vzpostavitvi odnosov. In vendar ni mogoče trditi, da je že v tem obdobju prišlo do prvih trenj med njima. Ni namreč znano, zakaj je prišlo do tako dolge prekinitve korespondence.

VII. pismo
57G. Ivan Cankar
pisatelj
Dunaj XVI.
Lindaurengasse, 26

Dragi Cankar! Slišim, da si se pri vitezu Ivanu⁵⁸ informiral za moj naslov. Kaj mi imaš pisati? Daj no, pa kmalu: molčiva že itak predolgo.

Tvoj
Levstik

Ljubljana, Reber, 11.

Kaj je hotel Cankar sporočiti Levstiku, ni znano, saj so bila vsa Cankarjeva pisma izgubljena v vojni vihuri druge svetovne vojne. Tako ni mogoče z gotovostjo trditi, da je Cankar Levstiku sploh poslal pismo. Tudi morebitnega Levstikovega odgovora na (morebitno) Cankarjevo pismo ni.

Vsa dotedanja Levstikova pisma so bila poslana Cankarju na Dunaj. Cankar je jeseni 1909 odšel v Sarajevo k bratu Karlu in tam ostal dva meseca. Levstik mu v Sarajevo ni pisal. Zato pa mu je Cankar iz Sarajeva pisal sredi oktobra in ga

prosil, naj mu najde v Ljubljani sobo (prim. pismo Schwentnerju 19. oktobra 1909, kjer piše: »...*V Ljubljano pridem, ko bo drama dovršena. Levstiku sem že pisal, da naj mi iztakne kje kako skromno mesečno sobo, pa mi ni odgovoril...*«). Zakaj mu Levstik ni odgovoril, ni znano.

Sredi novembra se je Cankar vrnil iz Sarajeva v Ljubljano in se nastanil v ljubljanski »Švicariji«. Levstik je zopet intenzivno praznoval konec leta. V krokariji je zapravil ves denar in polomil očala. Zato je Cankarja prosil za »pump«. Pisal mu je v Švicarijo.

VIII. pismo
⁵⁹Velecenjeni
Ivan Cankar
pisatelj
Švicarija

Dragi Cankar! – Če imaš še kaj denarja, prosim Te, pumpaj mi par kron. Jaz sem snoči vse zapil in zakausal, danes sem pa suh, a morem vzeti ščipalnik pri optiku, ker sem ga snoči potolkel.

Ali me kaj obiščeš, danes popoldne? Jaz bom doma. Torej, če si pumpabel, kar z Vrhovcem mi pošlji.

Pridi na čaj, popoldne. Zvečer bom delal durhmarš pri pisanju. Heil und Sieg.

Čevljarska u. 2. III.

Na hrbtni strani vizitke: Vladimir Levstik
pisatelj

Na hrbtni strani kuverte: Če Ti rabiš 2 K, pa reci!
VI. Levstik

Cankar in Levstik sta se prve dni januarja 1910 prvič sprla. Njuno alkoholizirano stanje je še bolj pripomoglo k prepiru. Levstik je Cankarju poslal opravičilo, v katerem se »posipa s pepelom« in obžaluje svoja dejanja in besedi, ki so bile izrečene v »besnosti, ki me včasih obhaja...« Pismo je iskreno opravičilo in priznanje nenaдомestljivega in pristnega prijateljstva dveh bohemov.

IX. pismo

Dragi Cankar!
Prilagam Ti svoj dolg (Natančnega zneska ni ti sam ne vem.)⁶⁰; če meniš, da je več, pa mi sporoči, boš takoj dobil.

⁵⁷ Datum je pripisan z obdelovalčevo roko: 3. IX. 09.

⁵⁸ Elbin Kristan.

In zdaj pa glavno. Vsebinsko mojega včerajšnjega pisma Ti je Milha⁶¹ menda sporočil; a že sinoči se tisto pismo ni ujemalo niti z mojimi čustvi niti z mojim prepričanjem. Ko se je razkadilo tisto čudno in več nego pijano razpoloženje, sem spoznal, da sem napravil s Teboj takšno grdo svinjarijo, da me je v dno duše sram in da me bo peklo vse življenje, če Te brez pridržka ne prosim popolnega odpušcanja in če se zares ne pobotava.

Glej, bila sva dobra prijatelja, in ves prepričan sem, da mi tudi takrat nisi hotel zlega, ko se je zaradi Tvojih besed iztegnila moja zadnja ljubezen. Na eni strani sem ti bil celo hvaležen za tvojo današnjo dragoceno treznost v takšnih rečeh, ki je bila plod tistega razočaranja; na drugi strani pa me je v minutah, ko natura, fizično zastopana v najbolj eteričnih čustvih, in fizično žaljena v njihovih ranah, ogluši razum, navdajal zavraten, po ekvivalentu težeč nagon, ki ga s pametjo nikdar nisem smatral za resnega, ker sem se vselej zavedal, da si Ti na vsej reči skoraj bolj nedolžen nego ženska sama. In vendar vem, da sem Ti očital, in da sem bil morda baš zaradi te reči v trenutkih slepe jeze proti Tebi drugačen, nego sem po naravi. Da je bilo to povsem patologično, razvidiš že iz tega, da se je godilo baš dandanašnji, ko mi do vse komedije ni malo več ni, in ko je ne bi maral nazaj, pa če bi se imela čez noč vrniti ves bim-bam in aleluja. To je eno, in prisegam Ti, da ne velja, če sem se oni večer izgovarjal na to, obenem pa Ti zagotavljam, da odslej - pa naj se že pobotava ali ne - pri meni ne more biti govora o sprtili mislih, ker sem kriv zdaj jaz napram Tebi: bolje nego bi bil Ti, pa če bi mi namenoma izpelfjal vse babnice, kar sem jih imel v življenju.

In drugič, vidiš, tisto ni bila navadna pijanost; saj nisem toliko pil. Faktum je, da nisem več normalen in da je bila tista divjost izbruh tiste besnosti, ki me včasih obhaja in o kateri sem Ti že pripovedoval. Od kar pijem, sem preveč reči utopil v vinu, in zato me je preveč razjedlo. Prosim te, upoštevaj to kolikor moreš.

Bil si mi najboljši prijatelj, kar sem jih kdaj imel; zaradi svoje lastne, in le iz takšnih nagibov, napol delirija izvirajoče surovosti Te ne maram izgubiti. Ne veš, ne morem ti povedati, kako mi je zdajle težko, če se spominjam, kako čudno si me pogledal v tistem trenutku. Ti si pač

mislil tisto, kar mislim zdaj jaz: počemu, ko pa nisi prišel s slabim namenom!

Ponujam Ti vsako zadoščenje: ali me nabij, kolikar hočeš - jaz bom že zdržal - ali pa Ti storim karkoli, samo prosim Te, odpusti mi, saj vidiš, kako je bilo. To mi pač verjameš, da Te odkritosrčneje ne morem prositi, in da ne morem odkritosrčneje obžalovati. Ako nisva zopet dobra, je to od Tvoje strani hujše maščevanje, kakor če bi me bil na mestu ustrelil.

Ko oddam to pismo v "Tivoli", pojdem v "Narodno kavarno" in bom tamkaj nekaj časa čakal; ako si voljan pozabiti, prosim Te, brž mi telefoniraj, kako in kaj.

Lepo Te pozdravlja

Levstik

7. I. 10.

Po tem pismu sta se pobotala. Vendar njuno premirje ni dolgo trajalo. V pičlih dveh mesecih se je vsa skesanost in prijateljska ljubezen razblinila v nič.

Tako je Levstik že 14. II. 1910 pisal iz Ljubljane Ivanu Prijatelju⁶² pismo, kjer ga je predvsem prosil za denar za pot v Pariz v obliki štipendije, obenem pa mu je sporočal, da sta s Cankarjem ponovno skregana: »...Saj Cankarju si menda tudi že enkrat na ta način pomagal iz govna; pravil mi je, da sedi v neki pisarni naučnega ministrstva neki Slovenec, ki je takrat pripomogel k povoljni rešitvi zadeve... S Cankarjem sva tudi sprta - zdaj sem zopet enkrat prijetno sam. Cankar je menda že ves feritament zapil. V zadnjem »Zvonu« je nas mlajše tako pijansko nafačinil, da sem mu moral odgovoriti - ...«

Naslednje pismo Prijatelju, kjer je omenjal Cankarja, je Levstik pisal 8. marca 1910:

«... S Cankarjem sva se, mislim - hvala Bogu! - definitivno sprla. Že pred dobrim mesecem dni sem ga enkrat treščil po tleh; no, pa takrat sem mu storil krivico, bil sem pijan in silno jezen, ker so ljudje po vsej sili hoteli vedeti razloge zakaj sem se pol ure prej z nožem tepel... In zato sem storil takrat sam prvi korak, da sva se pobotala. Zadnjič sem pa izpil slučajno 1 l žganja, nakar se me je seveda polastil furor, da sem s pestjo razbil mizo in vrata, poscal tla in zrahljal Murnikova⁶³ jajca; seveda me je oča Rado pošteno

⁵⁹ Datum je pripisan z obdelovalčevo roko: konec 1909.

⁶⁰ Stavek v oklepajih je napisan nad tekstom pisma.

⁶¹ Milha Čop je bil član bratovščine. Pismo, ki ga Levstik omenja, na žalost ni ohranjeno, tako da njegova vsebina ni znana.

⁶² Pisma se hranijo v: Ivan Prijatelj: Korespondenca, NUK, Ms 895.

⁶³ Rado Murnik (1870-1932), pisatelj in časnikar.

namikastil, a v šali. Cankar pa - tisti Cankar, ki ga sam predobro poznaš, da se vsak dan opija, ne le vsak mesec kakor jaz, da pofuka vsako dekle, da idealizira vsako Maro Ivanovo, ki ji je slučajno zašel med noge (felicitas!) itd. je mahoma začutil potrebo povzdigniti se do stališča visoke morale in krepostnega obsojanja. Nič ne bi rekel, da sem mu odpustil samo 100 grehov; ker pa vem, da jih je bilo več nego tisoč, sem dejal, da je natanko dovolj. Oj zdaj pa nič več! On, seveda, me je bil že čez par dni spet pripravljen sprejeti na svoje srce - toda jaz menim, da je pasja figa še zmerom dragocenejša od takšnega neodkritosrčnega in sterilnega prijateljstva. Zdi se mi pa, da bova s Cankarjem še plesala. V knjigi "Mojim recenzentom", katere rokopis je Schwentnerju pravkar izročil, se baje zadeva nad Levstikouščino, Golarščino itd. Če je to res, Bog mu bodi milostljiv; jaz poznam pri riporti tem manj pardona, čim impertinentnejši je bil napad. Gre se tudi za to, da se enkrat pokaže lažnivost Cankarjeve stare trditve, da smo izšli vsi mlajši iz njega. Da, Pugelj nemara; Golar nikakor, jaz pa najmanj. Meni je že prav; kdor si hoče streti vrat naj začne, jaz se nikogar ne bojim. Vidiš torej, vse sorte se kuha med nami..."

Ves žolč in vsa tekmovalnost ter politična nesoglasja so prišli na dan. Svoje je seveda odigrala tudi pijača. In pa njun - petelinji - ponos.

V njunem sporu je intenzivno sodelovala gostilniška opravljiva srenja, ki je samo prilivala olja na ogenj. Levstik je Ivanu Prijatelju pisal 20. VIII. 1910 iz Ljubljane sledeče: "...Novic pa ni. S Cankarjem sva skregana že svojih 6 - 7 mesecev..." Dva trmasta značaja sta trčila drug ob drugega. Poleg trme in ponosa so se pojavila še druga nesoglasja. Prvenstveno sta se razšla na literarnem področju, pa tudi v politiki si nista bila enaka.

Rezultat teh neskončnih zbadljivosti in nesramnih opravljanj je bilo naslednje Levstikovo pismo Cankarju, ki je bilo napisano zelo formalno in hladno - nikjer ni več sledu o kakršnem koli prijateljstvu.

X. pismo

Vaše Blagorodje!

Ker sem obveščen od zanesljive strani, da se iz kroga Vaših najožjih občevanj razširja govoriča: Levstik je Cankarju že parkrat pisal, da bi se spravila itd. - se zatekam k Vaši ljubeznivosti s

prošnjo, da jo blagovolite demantirati tam, kjer je nastala. Upam pač, če bi hotel dokazati, da ta bajka ne more biti bolj neutemeljena in izmišljena kakor je, bi se ne mogel sklicevati do zanesljivejših priče kakor ste Vi sami. Takšne izmišljotine so sicer stvarno brez pomena; toda ker se ob njih spotika moje samoljubje in moja še ne docela izkoreninjena slabost do resnice, bi jih moral pač nekoliko odločneje ovreči, ako njih povzročitelj ne najde kmalu boljše in bistrumnejše zabave.

Če mi hočete vstreči in o priliki v tem zmislu informirati neznanega mi iznajdljivca, ga utegneta s pridom iskati v družbi Šlebinger⁶⁴, Molé⁶⁵, neki izvestni Premk⁶⁶ & Co - razume se, ako ste dobro prepričani, da ga z Vašim Blagorodjem ne veže tesno sorodstvo identitete. Preostajalo bi mi, da reagiram na nekatere - baje Vaše - zelo zlobne in nepoklicane opazke o moji osebi ter o mojem početju, kolportirane po Premku - pa ne maram; prvič ne vem, ali so tiste modrosti Vaš, ali kompanijski, ali njegov proizvod, in drugič ne maram s preveliko obširnostjo ustvarjati videza, kakor da bi me žejalo "sprave" z Vašim Blagorodjem, ki mi bo tudi še nadalje prav tako egalno, kakor mi je danes tisto najino ranjko prijateljstvo, ki je šlo, trhlo in nezdravo že v svojem začetku, pred nekaj meseci po vsej božji in človeški pravici natanko ob tričetrt na dva - najst v franže.

Z najboljšo vljudnostjo

Vladimir Levstik

V Ljubljani, dne 30./VIII. 10.

Spor med njima je dosegel vrhunec, ko je Levstik napadel Cankarja v Jutru 17. - 18. novembra 1910. Da bi bila stvar še bolj zapletena, so se vmešali razni »dobronamerni dopisovalci«. Tako je Janko Šlebinger pisal Cankarju 14. decembra 1910, da se je Župančič spoprijateljil z Vladimirom Levstikom, da misli Cankarja javno napasti in da je bil Župančič iniciator Levstikovega napada v »Jutru«. Cankar, ki je bil od 8. novembra 1910 na obisku pri Alojzu Kraigherju v Slovenskih goricah, je takoj zahteval Župančičevo pojasnilo. Ker ni dobil odgovora, je - med drugim - v pismu Lavoslavu Schwentnerju z dne 31. XII. 1910, pisal: »Pisali so mi, da je Župančič v Ljubljani, pa je menda strašno hud name; Bog

⁶⁴ Janko Šlebinger (19. 10. 1876 - 3. 2. 1951), bibliograf, leksikograf, literarni zgodovinar.

⁶⁵ Rudolf Molé (20. 1. 1883 - 20. 1. 1969), prevajalec iz poljščine v slovenščino.

⁶⁶ Josip Premk (13. 2. 1889 - 3. 7. 1913), pripovednik.

večni vedi, zakaj! Celo to sem slišal, da je neki Levstikov napad v »Jutru« inspiriral Župančič. Meni se je zdelo to čudno in popolnoma nerazumljivo. Ali morda je vendar kaj resničnega na teh govorical...» In nadaljeval: »Ako je Tebi kaj znano o teh rečeh, Te uljudno prosim, sporoči mi takoj! Levstikovo sovraštvo mi je muha na nosu, a Župančiča bi mi bilo žal...«

Župančič je odgovoril šele marca naslednje leto: *»Pa še glede Cankarja. Pisal mi je in očital, da podpihujem Levstika proti njemu, da sem inspiriral jaz njegov napad na Cankarja.«* To seveda ni bilo res. Levstik se je branil sam, saj je v Jutru 17. in 18. novembra 1910 odgovoril Cankarju, Zofki Kveder in Josipu Tominšku v članku z naslovom Literarno pismo, na vse Cankarjeve napade in podtikanja, ki si jih je le-ta privoščil na račun mlajše generacije. Župančič je nadaljeval, da je bil Levstikov napad upravičen, saj je Cankar *»...prvi začel z visokega stola govoriti in krcati Levstika radi »Jutra«. Tisti očitki so se mi zdeli in se mi zde še sedaj babji in prebabji za resne možakarje. Cankar moralist ni moj Cankar.«*

Levstikova risba, NUK, rokopisna zbirka, zapuščina Frana Vesela.

Cankar je Župančiču 28. marca 1911 odgovoril: *»...Veseli me prav zares, da je bila vsa tista govorica le neumen klač. Ali meni so tako pisali (J. Šlebinger, op. M.Š.) (tudi Kraigher je pismo bral) in ker nisi odgovoril, sem moral klaču verjeti.*

Zaradi Levstika tole: njegov napad je bil surov in brez duhá. V zamero me gotovo ni spravil pri nobenem pametnem človeku, meni pa je bil še en dokaz, da smatra Levstik uso umetnost za

špas in šport. On se je izgubil v tistih letih, ko sem se jaz komaj dobil...«

Lojz Kraigher je na zadnjo stran pisma pripisal: *»Dragi Oton! Hvala Ti za pojasnilo! Res me veseli, da na vsem skupaj nič ni...«*

Cankar je, po vrnitvi v Ljubljano, pisal 20. maja 1911 Kraigherju pismo, v katerem pomirjen še enkrat ugotavlja, da so bile vse govorice o Župančiču in Levstiku neresnične: *»...Z Župančičem sva veliko klepetala. Vse tiste reči so bile popolnoma zlagane! Krasen fant je, kakor je bil. Res ga je Levstik nekaj omamil, ali zdaj se mu prav tako gnusi kakor meni...«*

Cankar se je trudil ostati neprizadet v vseh sporih in zapletih z Levstikom. Vendar je moč, po korespondenci z drugimi pisci, sklepati, da je bila njegova neprizadetost v celotnem sporu, do neke mere hlinjena, kajti, če bi mu bilo vseeno, ne bi tako čustveno reagiral na vsak Levstikov korak.

Levstik je Kraigherju⁶⁷ napisal, da sta s Cankarjem konec leta 1910 namlatila policijskega svetnika Vračka v Unionski kleti. Predvidevam, da je Levstik, zaradi časovne oddaljenosti dogodkov, pomešal datume, saj vsa druga pričevanja kažejo na to, da sta bila jeseni leta 1910 skregana.

Ne samo, da sta bila jeseni leta 1910 skregana – v pismu Ivanu Prijatelju, ki ga je Levstik pisal 29. marca 1912 iz Ljubljane, je še vedno pisal o tem, da sta s Cankarjem še vedno sprta: *»...Ali te kaj vleče v Ljubljano? Tu se imamo zmerom bolj po starem. Naša literarna kampa se je razbila na vse vetrove; nič več ni tistih časov, ko si našel ob gotovi uri uso umetnijo in literaturo v isti oštariji. Župančič se nekam ločuje od vsega sveta; vrag vedi, kaj mu gre po glavi. Cankar baje pridno pokrokava – midva sva, kajpada, še zmerom zvesta sovražnika. ...«*

Levstik je bil po političnem prepričanju izrazito projugoslovansko usmerjen. Ni pa bil socialist – tako kot Cankar. Zaradi političnega prepričanja so ga avstrijski oblastniki začeli, takoj po sarajevskem atentatu, nadzorovati. Pridružil se je družini sumljivih oseb deželnega stolnega mesta Ljubljane, ki so jo sestavljali: prof. Fran

⁶⁷ Levstikovo pismo Kraigherju z dne, 9. julija 1954.

Ilešič, dr. Ivan Lah, Viktor Zalar, dr. Ivan Oražen, Miha Čop in drugi.

Kljub vsem namigom in odkritim konfrontacijam se Levstikovo politično prepričanje ni spremenilo, zato so ga 22. maja 1915 zaprli. Po nekajdnevnem bivanju na ljubljanskem gradu ga je oblast preselila v Wagno pri Lipnici na Štajerskem, kjer je bilo taborišče za begunce iz Galicije. 13. junija 1915 so ga ponovno premestili v Hainburg ob Donavi; 16. julija 1915 je prišel s transportom internirancev v Sitzendorf pri Oberhollabrunnu. V slabem mesecu dni ga je doletela še ena premestitev. Preselili so ga v Mittergrabern, kjer je ostal vse do 13. aprila 1917. V ujetništvu je bil skupaj z Rastom Pustoslemškom, Viktorjem Zalarjem in Ivanom Lahom⁶⁸.

V času Levstikove internacije se je obnovila korespondenca med njim in Cankarjem. Levstik mu je pisal optimistična pisma. Internacijo je prenašal »s profitom«. Manjkalo mu je denarja, zato je Cankarja prosil za »pumpe«, da bi si lahko kupil obleko, čevlje, svinčnike... To kaže na to, da je internacija, kljub nemogočim pogojem življenja, zelo ustvarjalno vplivala na Levstika. Pestilo ga je denimo to, da so mu dovolili pošiljati domov samo pisma. Vse, kar je napisal, pa je čakalo njegove vrnitve domov.

XI. pismo

Gospod

Ivan Cankar

pisatelj

Laibach, Krain

Zgornji Rožnik

Mittergrabern, 26. 9. 1915

Dragi moj! – Oprosti, da Ti nisem še ničesar sporočil v teh mesecih: tako malo je zanimivega! Dobro volje sem vedno; zdi se, da prenesem vse s profitom. Prav koristno je, da se človek pod križem spet malo pomladi. To so moje novice. Zdaj pa Te prosim tole: ako moreš, nagovori koga, da mi pumpa nekaj denarja. Za tobak itd. dobim namreč vsak mesec malenkostno svotico od sestre; toda z obleko, čevlji, svinčnikom in vsem, kar tvori zunanjšega človeka, sem popolnoma pri kraju, kar me strašno deprimira. Kakih 100 K bi naj dal Schwentner na račun tistih pravljič; naj verjame, da bi ga pustil pri miru, če ne bi

bila sila kol lomila; razen tega bi se našel mogoče še kje kak mecenat za 50 K. To skupaj naj bi zadoščalo. Zormanu ni treba reči, njega pumpam posebej, za knjige, ker marljivo študiram. – Ako pojde, seveda. Odpiši takoj, ker pošta dolgo hodi. Srčno pozdravlj. vse prijatelje, posebno pa Tebe, Tvoj stari

Levstik

V. Levstik

Mittergrabern

bei Oberhollabrunn N. - Ö.

Cankar je Levstiku odgovoril, saj je bil tudi sam nekaj časa zapornik in je vedel, kako pomembni so stiki z zunanjim svetom. Toda polletni zamiki v korespondenci so ostali – skoraj pol leta je Cankar čakal na naslednje Levstikovo pismo. Optimizem in volja do življenja sta prevečala to pismo. Nikjer ni bilo sledu o melanholiji, depresiji in želji po smrti, kot je bilo značilno za pisma pred internacijo. Levstik si je želel vrnitve domov, tja, kjer so doma »dobre, prismojene kranjske babnice...« Želja po ustvarjanju je bila močnejša od internacije...

XII. pismo

Gospod

Ivan Cankar

pisatelj

Zgornji Rožnik

Laibach

Krain

12. III. 1916

Dragi Janez! – Tvoje dolgo pričakovano pismo mi je bilo v teh ne baš veselih mesecih ena najmilejših vesti iz domovine; hvala Ti zanj. Jel sem pomalem upati, da se kmalu vidi in pogrejeva prijateljstvo v obilni cvičkovi omaki. (Mimogrede bodi povedano, da sem ga tudi tu že potegnil, ker mi ga je Rajfenk poslal!) Če nekaj preostane drugega, nego čakati, s krepkim duhom, to se razume samo po sebi! Meni se zdi, da je vsa ta preizkušnja zdrava in potrebna in da bo potem vse lepše in veselejše živeti in delati, živemu med živimi ljudmi. Ta pôst pomladi človeka neverjetno; poboljša in potare pa ga prva gotovo ne. Malo dolgčas mi je včasih, kadar se ozrem čez plot po teh hodnikih, podobnih sitih vampom, in pomislim, da so tam zunaj neke naši gorenjski in dolenjski kraji, da je tam zunaj zrak in veter, svoboda, življenje in tinta in papir in dobre, prismojene kranjske babnice, ki jim Bog daj zdravje, da bi dočakale naše vrnitve... Če si medtem kake buklje izdal, mi jih pošlji

⁶⁸ Ivan Lah (9. 12. 1881 – 18. 5. 1938), pisatelj, dramatik, publicist.

nemudoma. Pozdravi o priliki Otona⁶⁹, Mico, Milho in druge verne duše. Korenito Ti stiska roko Tvoj

Levstik

*Pozdravljam Te!
V. M. Zalar*

Zopet je minilo več kot pol leta do naslednjega pisma. Levstika je preveval bes nad absurdno obtožbo in njegovo internacijo. Cankarja je prosil za pomoč pri vrnitvi domov. Prvotni zagon pri ustvarjanju, ki mu ga je dala internacija, je nadomestilo dolgočasje in – že skoraj notorično – nezadovoljstvo s sojetniki, za katere je menil, da so analfabeti... Vendar ni sledu o melanholiji in apatiji.

*XIII. pismo
Gospod
Ivan Cankar
pisatelj
Latbach
:/Krain/:*

3. XI. 1916

Ljubi Janez!

Prosim Te, bodi tako dober in – če moreš – pošlji koga zame v ogenj, naj pobara na višjih mestih, kako se strinja z zdravo pametjo, imeti tako notorično zagrenjenega nasprotnika Lahov iz previdnosti zaprtega v tujini – v momentu, ko izteza banda polentarska svoje neostrizene nohte po tem, kar smo mi slovenski pisatelji menda izmed vseh vendarle najbolj ljubili. Hudiča, saj se vendar nisem mešal v nobeno politiko. Za to, da je Zupan znorel, ne morem biti odgovoren. Srbe so pregnali v Solun – čeprav sem tudi na to plat popolnoma nedolžen! – zaradi Lahov pa me vendar ne morejo sumičiti; to bi bil že cinizem! Vzemi brez izbire, kogar najdeš; lahko je tudi desetkrat klerikalec, če treba. Novic ni takih, da bi se jih splačalo pisariti. Duši me že v tej zlobni, malenkostni, prismuknjeni družbi najraznovrstnejše, vsak po svoje zabite, inteligentne in analfabetske sodrge, raznonarodnih dolgočasnežev in posebej še jadranskih prešičev. Vsaj sanjalo da bi se mi o Ljubljani!

Srčno Te pozdravlja Tvoj

Levstik

*V. Levstik, Internierter(?)
Mittergrabern
Bei Oberhollabrunn, N. – Ost.*

Aprila 1917 so Levstika izpustili iz konfinacije. Skupaj s prijateljem Zalarjem sta prišla 20. aprila v Prago in od tam 2. maja poslala Cankarju dopisnico (NUK, Ms 819, ovoj 6), kjer je Levstik zapisal:

*“Dragi Janez! Najhujše smo, hvala Bogu, pre-stali. V Pragi se mislim pomuditi, dokler ne realiziram svojega načrta: vrniti se v kolikor možno zdrave gmotne razmere. Okolica mi prija, raz-položenje za delo je imenitno. V kratkem se zo-pet pojavim “v tropu, ki se poti in trudi.” Kaj je s Teboj, duša krščanska? Za druge nič ne prašam, so me čisto pozabili; Ti si mi vsaj enkrat pisal - Oton mi je dvakrat solde poslal; obema sem hval-ležen. Daj, daj, če nisi preobložen z delom, piši mi kaj. Po Kranjski deželi se mi neznansko toži, če tudi slišim, da je cviček drag in klobase redke kakor briljanti. Iskreno te pozdravlja
Tvoj stari*

Levstik”

Levstik se je Cankarju opravičeno pritoževal, da so ga vsi pozabili. Pisal je večini literatov svoje generacije, vendar je dobil malo odgovorov. Večkrat je razne uradne institucije prosil tudi za finančno podporo. Eno takih pisem je ohranjeno v zapuščini Antona Funtka⁷⁰. Priloženo je k poročilu Antona Trstenjaka⁷¹, ki je bil tudi eden izmed članov Pisateljskega podpornega društva.

Poročilo.

Prilagam pismo g. Vlad. Levstika.

Z ozirom na današnje težke čase predlagam kratko na podlagi priloženega pisma, naj se g. Vladimiru Levstiku dovoli podpora K 200.-, a naju se mu izplača, kadar se vrne v Ljubljano.

Ljubljana, 19/1 1916.

Trstenjak

Pismo Vladimirja Levstika, v katerem prosi za pomoč:

Mittergrabern, 9. januarja 1916

Slavno

*»Pisateljsko podp. društvo«
v Ljubljani.*

⁶⁹ Oton Župančič (23. 1. 1878 - 11. 6. 1949), sl. pesnik, mojstrski prevajalec poezije in proze, esejist in dramatik, eden od štirih modernikov.

⁷⁰ Anton Funtek (30. 10. 1862 - 21. 10. 1932), pesnik, dramatik, prevajalec.

⁷¹ Anton Trstenjak (10. 5. 1853 - 17. 12. 1917), pisatelj, gledališki zgodovinar, kulturni organizator.

V prepričanju, da na svojo prošnjo, ki sem jo poslal sl. društvu pred nekaj meseci, le zato nisem dobil nikakega odgovora, ker – tako se mi je pojasnila zadeva z druge strani – društvo tačas ni več razpolagalo z lanskimi obrestmi svoje glavnice, si usojam ponoviti sedaj, ob zaključku leta svojo željo, da mi nakloni sl. »Pisateljsko podporno društvo podporo v znesku 200 K, ki naj se mi izplačajo, ko se urnem iz internata«, ne glede na čas, kedaj se to zgodi.

V utemeljitev te prošnje navajam svoje dosežanje literarno delo kot avtor in prelagatelj, na dejaje se, da najde sl. društvo vsaj v poslednjem opravičen argument; nadalje dejstvo, da so me iz vojne izvirajoče razmere in dogodki, vzlasti pa nezakriviljena usoda internacije, gmotno popolnoma ruinirali. Da se morem takoj, ko dobim zopet prostost, posvetiti obče koristnim načrtom in poslom, kar mi pomore hkrati, da pridem v stanu primerne materialne razmere, pa potrebujem zgoraj navedeno svoto: društvo mi mora pritrditi, da se brez sredstev, v zadregah in skrbah ne da delati, in z druge strani, da bo iskanje zasebne uslužnosti v denarnih zadevah takrat dokaj problematično početje. Mislim, da baš sl. »Pisateljsko podporno društvo« v takem slučaju ne more in ne sme ostati brezbržno, vzlasti, ker gre za osebo, ki nima navade beračiti za podpore, kadar si lahko pomaga drugače.

Ako je torej sl. društvo pripravljeno uvaževati neizogibno nujnost razmer ter mi nakloniti to enkratno pomoč, morem z druge strani jaz zastaviti pošteno besedo, da uporabim ta sredstva plodnoma, edino v to surho, da se potegnem za par mesecev, ki jih hočem posvetiti zgolj literarnemu delu, v samoto, brez najhujših in najponiževalnejših skrbi – in da bom, kakor hitro okrevalo moje finance, skušal pokazati od časa do časa svojo hvaležnost s prostovoljnimi prispevki po svojih skromnih močeh.

Spričo vsega tega si ne morem misliti, da bi sl. »Pisateljsko podporno društvo« zopet odgovorilo z molkom; prosim torej, naj se reši zadeva čimprej, po možnosti »circulando«, in naj se me potem takoj obvesti, do koga se smem obrniti, kadar se urnem v Ljubljano.

Hkrati zagotavljam slavno »Pisateljsko podporno društvo« že naprej večne hvaležnosti ter sem

Z najodličnejšim spoštovanjem

vdani

Vladimir Levstik

Internierter, Mittergrabern
b/Oberhollabrunn, N-Ö.

Levstika oblasti, zaradi bližine Soške fronte, niso pustile domov. Zato je zadnji Levstikov dopis Cankarju dopisnica, ki jo je poslal iz Prage. Dopis se hrani v NUK, Ljubljana, Rokopisna zbirka, Ostalina Milene Rohrmann⁷², Ms 1151 B/6.

Gospod
Ivan Cankar
na Zgor. Rožniku
Lublaň
Krajina

14. 7. 17.

Dragi Cankar,

Že dolgo sem čisto brez vesti o Tebi; mislim pa, da se kmalu vidi, preden mineta dva meseca. Bog, kako težko že čakam vrnitve v domače kraje! Tu v Pragi mi je dolgčas kakor Falstaffu na abstinentnem shodu. Preveč normalni so ti ljudje, tako priskutno pametni in tako neznošno "poučni", kadar jih vrag prinese v družbo "slovanskega brata". - vidim, da me hoče kranjska denarna točnost spet pripraviti v mizerijo; toda prekrižam jim račune in pridem naravnost dol - če se bomo k letu "pasli", se bomo vsaj v domači detelji. Pravijo, da je v Ljublj. velika demoralizacija, ne le v posteljah, marveč tudi v kletih! Bomo poskusili, upam da po starem, s Teboj. Srečno Te pozdravlja ves Tvoj

Levstik

Levstiku so novembra 1917 le dovolili vrnitev v domovino. Naselil se je v Št. Juriju pod Taborom, kjer je bila njegova sestra učiteljica. V Ljubljano se je vrnil šele aprila 1918.

V internaciji se je Levstiku zelo skrhalo zdravje. Kmalu po vrnitvi v Ljubljano se mu je razlil slepič. V tem času sta bila s Cankarjem še vedno prijatelja in pivska tovariša. Cankar je verjetno (prim. Cankarjeva pisma Mileni Rohrmann) preživel poletje in del jeseni leta 1918 na Bledu. V Ljubljano se je vrnil okoli 16. oktobra 1918. Stanovanje je imel na Kongresnem trgu št. 5. Nekega večera med 24. in 27. oktobrom se je vračal domov krepko pijan in padel vznak po stopnicah. Po govoricah sodeč, sta tistega večera skupaj z Levstikom pila in odkrevsala proti domu – kot že tolikokrat poprej.

Lojz Kraigher je skušal dognati, kaj se je dejansko dogajalo med Levstikom in Cankarjem. To-

⁷² Milena Rohrmann (1885 - 1945), učiteljica v Ljubljani in Trst. S Cankarjem sta se seznanila maja 1907, spoznala pa leta 1908. Dolgo je veljala za Cankarjevo nevesto.

Levstikova risba, NUK, rokopisna zbirka, zapuščina Frana Vesela.

vrstni podatki bi mu koristili pri pisanju monografije o Cankarju. Leta 1954 je pisal Vladimirju Levstiku⁷³ in ga prosil za nekaj pojasnil. Levstikovo pismo je pojasnilo marsikatero nejasnost v njunem odnosu s Cankarjem. Ni pa hotel opisovati podrobnosti, saj ni bil »ne stara baba ne literarni historik, da bi brskal po zadevščinah, ki mi niso nič mar.« Pismo je zanimivo, saj po skoraj štiridesetih letih pojasnjuje dogodke, ki so si jih mnogi literarni zgodovinarji razlagali le na podlagi govoric in podtikanj. Seveda je potrebno upoštevati dejstvo, da je tudi Levstiku časovna oddaljenost dogodkov verjetno malce zameglila točen vrstni red dogodkov. Zaradi verodostojnosti, priobčujem celotno pismo.

Celje, 9. julija 1954

Dragi Kraigher!

Ne zameri, da Ti tako pozno pišem. Najprej sem bil, kakor nemara od Franke veš, zmlet po Dostojevskem ("Zločin in kazen"), ki sem ga iz lastne volje na novo prevedel, ker mi prvi, menda 45 let stari prevod ni več ustrezal. Ko sva jo odkurila "letovat" na Ljubno, je tam, kakor po vsej Savinjski dolini, razsajala enteritis, in jaz sem jo seveda neutegoma dobil. V nekaj minutah mi je izruvala čreva in ostanek življenjskih moči, tako da sem se komaj privlekel nazaj v Celje. Poldrugi mesec je že tega, pa še nisem dober. V takem stanju sem ti po drobtinica naklepal 12 strani dolgo pismo. Danes, ko bi ga vendar

⁷³ Pismo je poslal iz Ljubljane, 28. 5. 1954. V pismu sprašuje predvsem o Cankarjevem odnosu z Mici.

že lahko oddal, ga rajši nesem v kuhinjski štedilnik; ne bodi hud!

Veš, kar si človek takole po 35, 40 letih "invita Minerva" izmolze, naraste včasih v cel plaz spominov; ko sem jih nazadnje prebral, sem mahoma sprevidel, da jih ne morem dati iz rok. Prvič so morebiti tu pa tam nezanesljivi - te stvari so pač že tako daleč za menoj - drugič sega marsikaj tega na področja, kjer morda nisva enakih misli, in tretjič nisem ne stara baba ne literarni historik, da bi brskal po zadevščinah, ki mi niso nič mar. Čemu torej? Zastran Tvoje knjige Ti morem samo kratko in odkrito reči, da sem Ti zanj iskreno hvaležen, da je lepa in čudovito zanimiva, temeljita, dasi mogoče kod pa kod nekoliko gostobesedna in kakšenkrat subjektivna, propagandistična - ne vem, kako bi se izrazil? - a da si vsekako nakopičil v nji zaklad vdanosti in, skoraj bi se mi zdelo, mladeniške zavzetosti za pokojnega prijatelja, ki mu na vse načine skušaš še sveljeje zlikati spomin. Največkrat imaš v tem tudi pri meni popoln uspeh, čeprav se kakšenkrat vendarle spomnim, da piše Kastor o Poluksu (ali narobe!) in se torej ne more ne videti ne verjeti nič drugega kakor samo najlepše, najboljše in najugodnejše zanj. Tako se mi na primer zdi, da delaš Löfflericama⁷⁴ nehotno krivico, ko prikazuješ njune gmotne odnose do Cankarja malone tako, kakor da bi jih bil naš Ivan na pol "vzdrževal" in bi bili ti dve nanj "špekulirali". Kdorkoli je tiste dni živel ob mleku slovenske literature, Ti lahko na cigaretne papirčku izračuna, da se s pisateljskimi dohodki onih časov niti ljubljanski prolet ni mogel ohraniti na površini (kvečjemu, ako je šel med prevajalce!!!), nikar pa, da bi ga bila mogla še tako spretna Dunajčanka izkoriščati. Mislim, da postavlja slika Cankarjevih gmotnih razmer, odnosov z založniki, trkanje na Gorupova⁷⁵ vrata itd., ki jo samo podajaš, nad vse take domneve zelo viden vprašaj...

Meni se je zmeraj zdelo, da živi Cankar z Löfflericama v bohemski »komuni«; da sicer obstoji nekakšna družinska blagajna, v katero zaradi spodobnosti seveda časih tudi on kaj spusti, a da njegov prispevek nikakor ne more biti tolikšen, da bi kdorkoli naj špekuliral. Kakopak, Ti si imel bližji pogled na stvari in veš nemara več od mene.

⁷⁴ Mama Albina in hči Štefka Löffler. Pri nji je Cankar živel, ko je bil na Dunaju.

⁷⁵ Josip Gorup je bil mecen in podpornik Simona Gregorčiča. Cankar se je konec leta 1906 odločil, da ga bo, s posredovanjem dr. Frana Zbašnjika (urednik Ljubljanskega Zvona), prosil za pomoč.

Da ne pozabim: zares sijajen si v – na žalost preredkih – zastranitvah, kjer govoriš o bolj splošnih problemih. Levite, ki jih bereš našim kritikom, bodo tudi čez petdeset in čez sto let navajali. Isto velja o tvojih ocenah nekaterih obče poveljčevanih likov tedanje in novejša doba – sploh daješ mnogim obrazom več življenjskosti, nego so je dozdale imeli, če se ne oziramo na bogoskrunsko opravljanja »najožjega kroga«. Užival sem, prav res da!

Predusem pa si, in to v najboljšem smislu, oživil Cankarja samega. Obudil si ga tako, da ga skoraj vidim in čutim; za to evokacijo Ti bo vsa velika občina njegovih častilcev zmeraj hvaležna. Tudi jaz, ki sem si domišljeval, da ga precej dobro poznam, se moram šele Tebi zahvaliti za plastično, zaokroženo podobo Cankarja človeka in pisatelja, ki jo zdaj naposled imam. Za svojih živih dni me je pritezal najbolj kot topla človeška natura, in njegova dela, posebno tista, ki jih odlikuje, kakor »Jerneja«, »Aleša«, »Polikarpa« in še toliko drugih, neka blagoslovljena dognanost, so me fascinirala, bi rekel, izključno kot umetniške storitve. Zveza med temi deli in Cankarjevimi nazorskimi svetom, njih zasidranost v osebnih in najobsežnejših problemih njegovega življenja – vse to me, počasi zorečega 23letnika ali 24letnika, ki sem bil po svojih tedanjih miselnih osnovah še anarhičen individualist, ni bogve kaj vznemirjalo, kakor me vobče nikoli pri nikomer ne. Na moji polici stojé vsi vštric, in »Hlapca Jerneja« bi bil zastrašen mene lahko Hitler napisal (samo kako!), Mussolini na mandolino zaigral ali Stalin govorniško improviziral – meni bi ne bil zaradi avtorjeve »karakteristike« niti za las manj všeč; elementarno že od nekdaj spoštujem pravico do »skritih kamric« in si tako ohranjam gotovost, da bom, čeprav pri Bobojedcih nič drugega več ne dosežem, vsaj mlad umrl.

Niti ne oporekam niti sam pri sebi ne dvomim, da bi bil Cankar danes v bistvu na »liniji« (čeprav bi najbrž kdaj pa kdaj jezik stegoval in delal nezaželeno »pripombe ob robu«); vendar – kaj vse mu je časih ušlo! Ko bi ga bil Izidor Cankar videl in slišal, kako se je nekega zimskega večera pri našem »lauretanskem« cvičku z bridkim križarskim mečem zagnal na mojo brezversko kljunobrušnjo: »Veš, Levstik, tvoje brezbožno govoričenje mi ni prav čisto nič po volji; v moji navzočnosti bi se pač lahko oziral na to, da sem prepričan katoličan!« To je bilo kmalu po njegovem bivanju pri msgr. Karlu Cankarju v Sarajevu. Njegovi nejevolji nad mojim otesanjem jezika bi dandanes sam pritrtil; prepričan sem, da sem klatil traparije, ki niso bile na

višini predmeta. Vendar sem hotel samo reči, da ga je časih zanesel čar besede, hipna učinkovitost replike, ki mu je prišla na misel, da sam ni vedel, od kod. Njegovo katoličanstvo je bilo seveda najbrž od muh; absolutne sodbe o tem si ne lastim, ker v ta zatišja nikoli nikomur ne silim.

Besedica »ušlo«, ki sem jo zgoraj zapisal, me spominja »enurije«, ki ima dandanes v naši kulturni javnosti tolikšen uspeh. Torej, moj dragi Lojz, tu Ti odkrito povem, da pričam in trdim »kontra«. Ne da bi se mi zdela stvar kajsi strahotne, ko bi bila osnovana; kaj bi pa pomenilo nekaj takega proti polni polici Cankarjevih del! Ali, kar jaz vem in pomnim, to kratko malo ne more biti res. Poznal sem Cankarja vrsto let, bil z njim v dovolj zaupnem odnosu, spal z njim v istih hotelih, nekajkrat menda celo v istih izbah, užival, da se tako izrazim, prijateljsko naklonjenost osebja, ki nama je streglo – a nikoli, niti enkrat ne, nisem niti opazil, niti od drugih slišal, niti zaduhal ničesar, kar bi moglo opravičiti takšno domnevo. Pokáj bi se Ti lagal, pokaj tajil, Tebi, ki takó naprej vem, da mi ne boš verjel! Pa morda se Ti bo zdelo bolj zanesljivo pričevanje dr. Arzelina, ki je na žalost že mrtev, a je nekoč, ko je bilo govora o takih podtikanjih, Stanetu Vrhovcu pravil, da je med prvo svetovno vojno ves čas skupaj s Cankarjem »služil« v Judenburgu – tako skupaj, da sta imela celo postelji vštric; v vsem tem času se ni Cankarju niti enkrat nič »pripetilo«! Je to enurija? Mokríl pa je po Tvojem pričevanju na Dunaju in pri sv. Trojici, baje celo tako »udarniško«, da si imel zavoljo tega sitnosti z gospo soprogo. Ali, dragi Lojz, gotovo Ti je vsaj po sluhu znano, kak nesramen vpliv imajo nižjeavstrijska vina na zaklopko sečnega mehurja, in slovenjgoriška vsaj v tem pogledu baje niso dosti boljša. Pri nas gori v Mittergrabenu (hollabrunnski okraj) smo Slovenci nekoč neko zmiago zalivali, in ko sem drugo jutro s presenečenjem začutil, da »sem se«, in iz »znanstvenem« radovednosti pogledal še pod postelje ostalih tovarišev, bi od samih luž skoraj tal ne bil razločil! Skratka, sodil bi, da je Cankarjeva domnevna »enurija« kratkomalo izvirala iz zauživanja alkohola v količinah in kvaliteta, ki jim njegova šibka telesna odpornost ni bila kos (cviček je v tem pogledu po mojih skušnjah neškodljiv!). »Oscava se« je pa nekaj bistveno drugega kakor pravilna ugotovitev: »navlekel se ga je tako izdatno, da je v totalni pijanosti podse napravil«. Le-to se je, misli, kdaj pa kdaj tudi kakemu monsignorju že zgodilo; pa če Karlo Cankar tega ne ve, se mu vendarle čudim, kako more dotorej pozabiti na »posthumno sramežljivi-

vost« svojega pokojnega brata. Misliš, da bi ga bil Ivan zelo vesel, ko bi vedel, in da bi iz srca privoščil slovenski cankarologiji ta »velevažni« prispevek? Blagor se poetom na obalah Konga in Amazonke: ti lahko mokré v posteljo, kolikor jih je volja; pri nas smemo biti tiho, kadar drugi mokré na nas!

Pa še načelno vprašanje: si, dragi Lojz, res prepričan, da bi bila ta dozdevna »enurija« povzročila katastrofo Cankarjevega zakona s Štefko (ali pa s kakšno drugo, njemu drugače prikladno partnerico)? Jaz nisem. To se dogaja, a nobenega razdrtega zakona ne vem, ki bi se bil zaradi tega razdrl. Ženske gledajo na take stvari bolj človeško. Vrh tega je Cankar pri Löfflerici že vrsto let stanoval, in njegova »enurija«, ako je res v posteljo mokril, bi zanj ne bila mogla biti ne skrivnost ne grozno presenečenje, ki bi ji bilo oskrunilo »sveto doživetje poročne noči«.

Kot bister opazovalec, nejeveren Tomaž in grd radovednež bi vrnil tu še nedolžno vprašanje: kdo vam je, ljudimonom, pôrok, da je to, kar imenuješ Cankarjevo »nebogljenost« (odnosno, eno plat te nebogljenosti) za partnerico brezpogojno v vsakem slučaju strašilo? Brezna seksualne patologije so globoka in res se čudim, da nihče ne pomisli na svetle primere Urha Liechtensteinskega, ki je lokal urin svoje »dame« kakor jelen bistro studenčnico, na »nežna bitja«, ki so delala podobne »grdote«, in na vsa druga početja, katerih večni spomin so nam ohranili Krafft-Ebbing in ostali! Skratka, skušnje morda kažejo, da utegne imeti taka stvar kakšenkrat celo povsem nasprotni učinek, ako je namreč seksualno sozvočje dovolj popolno in »transa« dovolj intenzivna. Marsikaterega možakarja je bil tak pripetljajček vsaj nič posebno ne motil, in o naših gospodaricah se drznem domnevati isto. Ako sta torej Löfflerici po letih Ivanovega življenja pri nji še zmeraj reflektirali nanj kot na ženina, je gotovo vsaj toliko, da »enurija« ni mogla biti resen kamen spotike. Človek bi torej pač vendarle pričakoval od njega, da bi bil izzval srečo in – tvegal. Tega ni storil. Vzrok je moral biti potentakem drugje, in prava »nebogljenost« je najbrž obstajala v premalo zanesljivi potenci.

Verjemi mi, dragi Lojz, da vsega tega ne razglabljam zato, ker bi se hotel na Ivanov račun razkvantati; kák smisel bi to imelo o človeku, ki bo že kmalu štirideset let pod zemljo in ki nama je bil vrh tega obema prijatelj!

Vobče se tudi vprašujem, zakaj ni – menda – nikoli resno iskal zdravniške pomoči? Kaj ni bilo tisti čas na Dunaju nobenih specialistov? Ali mu ni nikoli nihče priporočil autosugestije, ki v

takih stiskah baje rapidno pomaga, če je le pravilno in dovolj žilavo izvedena?

Nekoliko drugače utegne biti s problematično potenco. Da se je izogibal telesnim srečanjem z ženskami, sam vem. Torej se najbrž ni zanesel nase. Kaj je bilo krivo negativnemu mnenju, ki ga je imel o sebi? Po mojili mislili edino njegova obča, skoraj otroška telesna slabost, štrapaciranje živcev s čajem, rumom in sploh alkoholom »brez podlage«, predvsem pa znana »sublimacija«, ki rada spremlja izključno v duhovno ustvarjanje usmerjene napore. A s tem prihajam na področje, kjer problem ne mene ne nikogar nič ne briga. To so osebne, zasebne stvari. Zakaj pa Rusi o Puškinu, Švabi o Goetheju, Lahi o Danteju ne razbrskavajo takih in podobnih vprašanj? Zakaj bo ostalo – upajva vsaj! – do konca sveta neznano, ali so imeli Marx, Engels in Lenin tvore na zadnjicah?

O Cankarjevih ženskah – da preidem k zadnji točki – Ti pa ne vem prav nič bogve kaj povedati. Za te stvari že takorekoč iz dedne obremenjenosti nimam spomina, tudi kadar ne gre za to, da bi kaj »znamenitega« prikril. Ne zanimajo me, ne brigam se zanje in tako – po tolikih letih! – res ničesar več zanesljivo ne vem.

Zelo nedoločno se spominjam neke gospe, menda plavolase in drobne, s katero me je Cankar neko popoldne v unionski kavarni seznanil. Njen tudi navzočni mož je bil geometer visoke rasti, takisto bolj svetlorjavil las in družabno kar prijetnega nastopa. Ali je bilo ženici ime Anica, Minka ali morda Helena, pa bome ne vem povedati.

Z Mici Kesslerjevo in njeno družino je bil menda že znan, preden je mene Etbin Kristan potegnil v ta krog. Mici je bila najstarejša, blondinka z veselimi očmi, čutnimi ustnicami in malce buršikoznim vedenjem; drugače nisem opazil na nji nič kajsi posebnega in sem se pravzaprav čudil Cankarju, da se je tolikanj zagledal vanjo, kakor Ti tudi še danes komaj verjamem, da bi bila res zadobila nanj tolikšen vpliv. Vendar – soditi ne morem.

Cankar je kazal proti nji, čeprav v najspoštljivejših mejah, mogoče nekaj iniciativnosti; to je pa tudi vse, kar morem reči. Le kadar sva bila sama in »ga« je imel vsaj poldrugi kozarec v lasel, je nekoliko obširneje fantaziral o svojih čustvih. Za svojo osebo sem imel vtis, da se predvsem opaja s predstavami in »v duhu preživlja novelo«; torej bog si ga vedi, kako je res bilo. Da ni nikoli prišlo do kakega intimnejšega zblizanja, navzlic »kočiji« in »poljubu« na, bi stavil glavo. Kako se je stvar naposled razpletla, ne vem.

Mogoče je iz praktičnih predsodkov mama posegla vmes, mogoče so za to poskrbele strine, ali pa se je morebiti dekle utrudilo ob podzavestnem pričakovanju nečesa, kar iz že obravnavanih razlogov ni moglo priti? Jaz sem se proti koncu zabandal in zgubil Mici z vso družino vred spred oči; srečal sem jo šele par let po svetovni vojni kot ženo svojega prijatelja Čopa. Kako je Micin odnos do Čopa nastal, ne sodi sem in mi je tudi enako neznano kakor historiat ohladitve med njo in Cankarjem. Mislim, da so mu dobre zveze Kessleric z uplivnimi osebnostmi iz ljubljanskega sódnega in dunajskega vojaškega sveta (admiral Haus, svak gospe K.!) med vojno veliko pomagale, ko so ga kot domnevnega »veleizdajnika« zaprli in pestili; oddaljeni opazovalci smo videli v tem verjetni nagib, da se je čustvo Miha Čopa dokončno razvnelo. Pozneje mi je v alkoholiziranem stanju nekajkrat pravil, da njegov zakon ni skladen, in se pritoževal nad Micino »zanikrnost«. Tem nisem prisojal pomena, kajti vedel sem, da ima svoje »čudne momente« in v takih momentih zelo živo domišljijo. Kolikor jaz vem, mu je bila Mici do njegove smrti vsaj nauzven dobra tovarišica. S tem so moji spomin na gospo Čopovo izčrpani.

V Cankarjeva znanja prvi čas po vojni sem imel vse premalo upogleda, da bi mogel o njih govoriti. Takrat so mi hodile že druge stvari po glavi, vobče je bilo tiste dni nekam kalno ozračje in človek je še tako dobrega tovariša ker prelahko zgubljal spred oči. Če je bilo takrat kaj pomembnejšega, je bilo z Mileno R⁷⁶. Meni, od daleč, se je zdela ta stvar kakor nekakšna »labodja pesem«, sam ne vem, zakaj.

In potem je umrl.

S tem sem pri kraju in lahko, dragi Lojz, zaresno rečem: »Zdaj pa ne vem nič več grehov ter prosim zveličavne pokore in svete odveze.« Povedal sem Ti vse, kar mi je prišlo ob Tvoji knjigi na misel, in, glede Cankarja, vse, kar mi je količkaj zanesljivo v spominu. Iz prstov sesati ne znam in ne maram, govoriti o stvareh, do katerih nimam odnosa, pa takisto ne.

Da, kakor pravi Franka, Te zanima tista klofutacija z vladnim policijskim svétnikom Vračkom? Dobro. Bilo je – na kratko – takole: Nekega večera, jeseni leta 1910, sva s Cankarjem skupaj popila, zdi se mi, da v unionski kleti, malenkost – če se zelo ne motim, samo pol litra! – belega vina. Takšna, torej docela trezna, sva prišla skozi vhod iz Miklošičeve ceste v kavarno, ki je bila ob tisti razmeroma zgodnji uri polna

spodobne publike. Pri blagajni se je Cankar po svoji navadi ustavil in začel z blagajničar-ko. Vtem pristopi k njemu bivši profesor, tisti čas že vrsto let »Zvonov« korektor Mikuš, ki je bil z Janezom v razmerju »krvnega maščevanja«, ker mu je pri »Zvonu« jezik popravljaj. Sprva še kar civilizirani razgovor med njima se je kmalu razvil v zafrkavanje. Jaz, ki Mikuša osebno nisem poznal, sem zdolgočasen stal zraven, s trdim klobukom na glavi, ščitpalnikom na nosu in sprehajalno paličico obešeno na levi komolec. Mahoma vidim, da je Mikuš udaril Cankarja po licu. Čuteč, da se bo hotel Janez revanširati, se hitro za spoznanje odmaknem, da bi mu dal prostora za potrebni razmah – kar je precej razumel in izrabil. Brž ko je Ivan udaril nazaj, pa stopim spet med nasprotnika in jima, držeč se za klobuk in s paličico čez levi komolec, kar moč vljudno in z obrzdano pritajenim glasom pravim: »Gospoda, zdaj imata vsak svoje, predlagam, da nehama. Saj vidita, da kraj ni prikladen in casus belli najbrž takisto ne; sploh se mi vidi ves intermezzo zelo odveč.« To rekši, sem hotel Cankarja obzirno, ne da bi ga pontževal, odvesti naprej, h kaki drugi mizi. Ko se oziram po pripravnem prostorčku za naju, pa mahoma začutim, da me nekdo s pesti bje v prsi. Osupel pogledam predse: čokat, zdrav možic, ki ga prej nisem bil opazil, je bil nenadejvaši priskočil iz-za neke bližnje mize, se besno zaprašil vame in me jel z vso koliščarsko hrabrostjo obdelovat, najbrž meneč, da sem jaz glavni akter spopada med Cankarjem in Mikušem, medtem ko sem bil, kakor si videl, absolutno miren: »Kaj! Kako se upate tu pretepati, itd., kdo pa ste, nesramnež?« In mlati naprej. Čuteč, da bi bila nadaljna miroljubnost nečastna, ga nekoliko ostreje opozorim: »Nikakor ne nesramnež, spoštovani gospod, temveč miren spremljevalec gospoda Cankarja; bom pa, ako takojci ne odnehate, prisiljen, da se vas neljubeznivo dotaknem!« Namesto pomirjenja – nova toča udarcev po mojih prsih. Tedaj sem sprevidel, da ne gre drugače, in sem ga – za začetek zelo obzirno, samo »iz kromolca«. Vračko je od udarca omaliniil nazaj, vendar se je tisti mali že znova zakadil vame, ki sem se, kakor vobče ves čas, do konca prizora, držal z levico na klobuk in nanosnik, ter me jel spet obunkavati: »Kaj, mene boste klofutali?« Tedaj sem mu dal drugo, ki je bila že bolj sočna; pognala ga je kakih sedem korakov nazaj. Ko pa je zatulil: »Kdo ste, da se me upate klofutati? Veste, kdo sem jaz? Vladni policijski svetnik Vračko!!!« in me v tretje naskočil, mi je kri vendarle toliko zavrela, da sem ga »própisno« užgal.

⁷⁶ Milena Rohrmann.

Odletel je po prehodu med mizami prav v konec kavarne in »legel«, spremljan od krohota škodoljnih gledalcev in mojega veselega klica: »Tudi v teh okoliščinah si štejem v čast, gospod vladni policijski svetnik, da sem se z vami seznanil; moje ime pa je Vladimir Levstik!« Nakar sva si s Cankarjem mirno izbrala mizo in nadaljevala svoj razgovor iz kleti... Ko so Vračka pobrali, je bil po eni strani obraza okrvavljen, mislim, da ne od padca. Čez dva ali tri dni je prišel k meni Etbin Kristan in mi jel po kratkem uvodu prigovarjati, naj vzamem stvar nase. Vračkovi »vikši« da so o mučnem dogodku že poučeni, in ker meni nimajo kaj očitati, da ima Vračko samo dvoje na izbiro: ali me toži, v katerem slučaju bo seveda pogorel, ali pa, da »gre«; in ker ima ženo in otroke, bi naj jaz plemenito priznal, da sem ga »v pijanosti napadel« itd. Ni mi treba razlagati, da nisem bil tako plemenit. Odgovoril sem Etbinu, da se jaz, če kdaj postanem avstrijski vladni policijski svetnik z ženo in otroki, pač verjetno nikoli ne bom tako napil; in da mu v ostalem ne zavidam te posredovalske vloge. Zadevo so naposled »beilegali« s tem, da so predstavili Vračka v Trst, kjer sem ga srečal leto dni pozneje, ko sem potoval v Firence.

Levstikova risba, NUK, rokopisna zbirka, zapuščina Frana Vesela.

Te stvari nisem nikoli imel za kdo ve kakšno junaštvo in tudi ne za kako zaslužno »viteštvo« nasproti Cankarju; bila mi je zmeraj zgolj pijanski incident, kajti Mikuš in Vračko sta se ga bila tisti večer, kakor sem pozneje zvedel, skupaj nalezla. Kolikor toliko »meminisse, juvat« pa dandanašnji, ker mi, po izčrpanju vseh drugih dokazov o moji »propalosti«, spet očitajo, da sem Cankarja nekoč v pijanosti »ob tla vrgel«. Da sem bil pred tem popil poldrugi liter slivovke; da Ivan sam ni bil trezen, ko se je kakor brencelj spravljal nad mene pijanega razsajalca in da ga nisem »ob tla vrgel«, temveč da je le padel, ko sem se ga otresel, in da me je par tednov po tem »nezaslišano surovem dejanju« (ki so njemu sicer zadostovali za razne dokaze »zamere«) sam na ulici prijateljsko ogovoril in zulekel v oštarijo – o tem seveda nihče nič ne ve. Mu tudi vedeti treba ni, briga me! Meni zadostuje zavest, da nisem nameraval ne storiti ničesar, kar bi se med dvema sopijancema ne moglo zgoditi, in da sem se Cankarju precej drugi dan opravičil. Vseka-ko lahko rečem, da sem imel vsaj toliko časa »moralnega« zaradi te šnopsarske polomije, kolikor ga je Ivan potreboval, da je napisal svoje članke o meni. Ne sicer zato, ker je šlo za Cankarja, pač pa zato, ker je bil fizično šibkejši od mene. Pred alkoholom smo vsi enaki – in, kakor je menda razvidno iz Vračkove in še kaj vem, kolikih drugih podobnih storij, saj jih nisem ne štel ne zapisoval, sem znal biti kdaj pa kdaj tudi razmeroma spodoben.

Upam, dragi Lojz, da se v teku tega poletja vidi in o tem in drugem še kaj pogovoriva. Dotlej pa oba kar najprisrčneje pozdravljava Tebe in Tvojo družinico,

Posebno jaz, Tvoj stari

Vladimir Levstik

Kljub vztrajnim prizadevanjem Lojza Kraigherja, da bi Levstik natančno opisal prijateljevanje s Cankarjem, se to ni zgodilo. Pričujoče pismo je najbolj izčrpen in intimen opis dogodkov. Levstik je bil nasprotnik »seciranja« življenja Ivana Cankarja, saj je menil, da je to preteklost in da bi se morali sedaj zadovoljiti z branjem njegovih del, ne pa da hočemo na vsak način prodreti in razkriti še tako nepomembno skrivnost.

Zaradi Levstikovega vztrajnega molka so lahko literarni zgodovinarji napisali marsikaj o marsičem. Tako je Vidmar povzemal po govoricah, kaj naj bi se zgodilo tisto noč, ko je Cankar padel po stopnicah. Glede na to, da naj bi bil

Levstik sam krepko pijan in da se mu je spomladi razlil slepič, je Vidmarjevo namigovanje in natolcevanje še toliko bolj nesmiselno, saj Levstik sam ni bil sposoben nositi pijanega Cankarja po stopnicah. Vendar je Vidmar na podlagi govoric in nepreverjenih izjav zapisal: *"Ko sem se proti koncu novembra 1918 utrujen in neka-ko moralno izčrpan dokončno vrnil domov, sem o Cankarju slišal samo še nevesele zgodbe. In kmalu nato poslednjo epizodo o njegovi zadnji nočni poti domov. Spremljal ga je, kakor so mi pripovedovali, Vladimir Levstik, katerega je Cankar baje pred vežnimi vrati prosil, naj ga nese ali vsaj spremi po stopnicah, kar je Levstik čisto naravno s smehom odklonil. Poslovila sta se tedaj in v hiši je Cankar nato padel po stopnicah, se poškodoval, da je moral v bolnišnico, kjer je ob dobrem okrevanju zbolel za špansko gripo in umrl."* In nato nadaljuje: *"Zapisal sem že, vendar ponavljam, da zelo določno pomnim žareči obraz Vladimira Levstika, ki nam je nekako predsedoval z bliskajočimi se očmi in ki nam je, ko je prišla njegova ura, v hrupu in šumu zaupal svojo osrečujočo misel: "Zdaj naj še Oton iztegne pete, potem bom prvi jaz."*

Tako zaključí moralno obešanje Vladimira Levstika, ki ga je začel z besedami: *"Ob neki priložnosti pa nam je (Cankar, op. M.Š.) proti svoji navadi, saj nas ni nikoli ne poučeval ne skušal vzgajati, spregovoril: "Fantje, verjetno obiskujete tudi druge literate, kar se mi zdi razumljivo. Pred enim pa vas moram posvariti. Ne obiskujte Levstika, Vladimira, od njega se ne boste naučili nič dobrega. Poleg tega ta človek prevaja francoske pesmi in jih objavlja kot svoje." Te tožbe nisem nikoli preverjal, toda zdaj jo moram v zvezi s Cankarjem povedati na ljubo resnici."*⁷⁷

Vidmar je vse te polresnice in konstrukte skril za nekakšno pravičnost in resnico, ki bi morala priti na dan. Toda, ali je pri tem doumel težo svojih besed, ali pa jih je v svoji ljubezni do Cankarja priredil v slepem zanosu, s ciljem, ne oma-deževati Cankarjeve aureole, je težko reči. Levstika je, s temi besedami, malo manj kot obtožil Cankarjevega umora.

Ali kot je zapisal Igor Grdina: *"Zgodovinska stvarnost, ki temelji na individualnih resnicah, se sama vsekakor ne more obraniti polasčevalskih predstav o zgodovini, ki rastejo iz usodnih poenostavitvev kolektivne Resnice. Zanj pa je*

*naša literarna veda od nekdaj bila sila zagreta, saj se je vselej rada postavljala na stran svojih junakov (oz. njihovih - razumljivo - strastno pristranskih mnenj), v katere se je - kajpada povsem nekritično zaljubila na prvi pogled..."*⁷⁸

Zadnje Levstikovo pismo Cankarju je nekako usodno povezano z osebo, ki je z ljubeznijo skrbela za Cankarja v zadnjih dveh mesecih njegovega življenja. Milena Rohrmann in Vladimir Levstik sta ključni osebnosti, ki se ju omenja v zvezi s Cankarjevo smrtjo. Zadnje pismo je Cankar napisal prav Mileni Rohrmannovi, Levstik naj bi bil zadnji, ki je Cankarja videl pred padcem po stopnicah... Zadnje Levstikovo pismo Cankarju se je ohranilo v ostalini Milene Rohrmann. V tem začaranem trikotniku je vse dokončno, zadnje...

Milena Rohrmann je bolnega Cankarja iz njegove sobice na Kongresnem trgu, odpeljala k svojim staršem. Po nekaj dneh se je Cankarjevo zdravstveno stanje poslabšalo. Dobival je hude božjastne napade, zato so ga odpeljali v bolnišnico, od koder se je vrnil k Rohrmannovim. 25. novembra je bil zopet sprejet v bolnišnico, kjer je 11. decembra 1918 tudi umrl.

Kaj se je v tem času dogajalo z Levstikom - ali je prišel k Cankarju na obisk ali ne, ali je resnična zgodba o zadnji skupni krokarski noči ali ni - sta vedela samo onadva. In mogoče še Milena Rohrmann. Vsi trije so resnico odnesli v grob.

Zato je skrajno nepravilno in čistunsko obtoževati Levstika za Cankarjevo smrt. Njuno prijateljstvo je bilo pristno - dokler je trajalo. Dve tako kompleksni osebi, kot sta bila ona dva, zelo težko živita umirjeno življenje. Njune misli so begale, sama sta večidel skupnega življenja živel na robu bede, njuna želja po ustvarjanju pa je bila celo močnejša od samega obstoja. Kako bedno so živeli literati, nam pričajo njihove korespondence, ko so se malodane literarno prosti-uirali za male denarje, da so si lahko kupili hrano in seveda pijačo ter včasih privoščili Magdalene (kot Levstik imenuje prostitutke v svojem pariškem dnevniku).

⁷⁷ Vidmar, Josip: *Obrazi*. Ljubljana, 1985.

⁷⁸ Grdina, Igor: *Vladimir Levstik v času in prostoru*. V: *Vladimir Levstik: Hilarij Pernal*. Maribor, 1995.

Zusammenfassung

Vladimir Levstik und Ivan Cankar:
Das Geheimnis lebt weiter fort

Die Zeitgenossen Vladimir Levstik und Ivan Cankar führten ein bewegtes Leben zwischen Wien und Laibach. Vierzehn Briefe Levstiks an Cankar haben sich erhalten, während Cankars Briefe an Levstik in den Wirren des Zweiten Weltkriegs vernichtet wurden. Das Verhältnis Cankars und Levstiks, das auch aus Levstiks Briefen ersichtlich wird, war einerseits bis zu einem gewissen Grad von Rivalität geprägt, andererseits waren sie gute Freunde, die einander die intimsten Geheimnisse anvertrauten.

Die vierzehn Briefe Levstiks an Cankar spiegeln das Auf und Ab ihrer Freundschaft von den ungeschickten ersten Versuchen Levstiks, berufliche Beziehungen anzuknüpfen, über Beschimpfungen, als sie zerstritten waren, bis zu Briefen, in denen sie über ihre bohemehafte Unreife und Hitzköpfigkeit hinauswuchsen. Levstik war Cankars Band mit der Heimat, mit der geliebten Mici Kessler und den Freunden in Laibach. Levstiks Briefe waren eine Art Ersatz für die von Cankar so ersehnten Briefe Micis, denn Levstik berichtete, was Mici so tat und wie ihre Gefühle für Cankar waren. Cankar hingegen hatte die Rolle eines passiven Zuhörers, als Levstik in mehreren Briefen Ende 1908 seine psychischen und existentiellen Probleme schilderte. Sehr wenig korrespondierten Cankar und Levstik über literarische Fragen. Der überwiegende Teil der Korrespondenz war persönlichen Bekenntnissen gewidmet, die nicht unmittelbar das künstlerische Schaffen berührten. Das ewige Problem beider waren die Finanzen. So bat Levstik Cankar mehrmals, ihm einen Kredit zu verschaffen, um zumindest vorübergehend die Finanznöte zu überbrücken. In den Briefen tritt uns auch Levstiks unruhige Natur entgegen, die Cankar nicht verstehen konnte, weshalb sie sich des öfteren stritten. In gewisser

Weise zeigen die Briefe auch das Leben der damaligen literarischen Gesellschaft. Der Großteil lebte von der Hand in den Mund - und selbst das auf Kredit.

Während des Ersten Weltkriegs war Levstik in Mittergrabern (Österreich) interniert. Dieses Erlebnis veränderte ihn grundlegend, machte ihn besonnener und gab ihm neuen Elan und neuen Lebensmut. Die Briefe, die er Cankar schrieb, waren voller Pläne für eine gemeinsame Zukunft, nirgends finden sich Hinweise auf ihren im Jahr 1910 begonnenen Streit. Doch hielt ihre erneuerte Freundschaft nicht lange, sie wurde von Cankars unerwartetem Tod unterbrochen.

Nach Ansicht des Literaturkritikers und Historikers Josip Vidmar, der über Levstiks Beziehung zu Cankar schrieb, habe Levstik die ganze Zeit nur darauf gewartet, daß Cankar und Župančič sterben. Auch habe Levstik Cankars Bitte um Hilfe abgeschlagen, kurz bevor Cankar die Treppen hinunterstürzte. All diese Behauptungen, die von Vidmar verbreitet wurden, beruhten auf Gerüchten.

Die Wahrheit versuchte unter anderem Lojz Kraigher herauszufinden, allerdings ohne Erfolg. Er war zwar mit Levstik gut befreundet, doch weigerte sich dieser, irgendwelche Erklärungen abzugeben. So schilderte Levstik in einem Brief an Kraigher vieles über seine Beziehung zu Cankar, dem Wesentlichen aber wich er aus.

Darum wissen wir bis heute nicht, was Cankar Levstik damals geschrieben hatte, ob sie jene Nacht wirklich gemeinsam tranken... Bis zu seinem Tod wickelte Levstik Fragen über Cankar aus, da er der Meinung war, nicht alles sei für die Öffentlichkeit bestimmt. Der Sinn des literarischen Schaffens sei das Schreiben, das Bestand hat, nicht jedoch historischer Klatsch und das Aufdecken jedes Details.

Tone Kregar

MILAN HODŽA IN SREDNJA EVROPA

Podobno kot ostali manjši slovanski narodi Srednje Evrope se tudi Slovaki ne morejo pohvaliti z večjim številom osebnosti, ki bi (tudi izven lastnih narodno-državnih okvirov) močneje zaznamovali politično misel in prakso prve polovice 20. stoletja. Za to lahko okrivimo predvsem narodno zatiranje in madžarizacijo, ki je vse do leta 1918 predstavljala največjo oviro družbenega, kulturnega in gospodarskega razvoja Slovakov ter s tem tudi razvoja slovaške politične misli, po razpadu monarhije in nastanku 1. ČSR (prve Češkoslovaške republike) pa pretežno češki politični primat v novi državi. Večina takratne slovaške politične elite je v obdobju med obema vojnama izbirala med, poenostavljeno rečeno, dvema možnostima: ali v okviru vsedržavnih, centralističnih in čehoslovakističnih strank igrati bolj ali manj stransko vlogo oz. kvečjemu voditi to stranko v slovaškem delu države ali pa se postaviti na čelo narodno-konzervativnega, avtonomističnega in v veliki meri samooomejujočega političnega gibanja, ki ga je reprezentirala predvsem Hlinkova Slovaška ljudska stranka. Tudi zato bomo v tem času težko našli slovaškega politika, ki bi v Evropi užival vsaj podoben politični ugled, kot sta ga imela denimo Masaryk in Beneš ali še pred njima Karel Kramář. Pomembno izjemo v tej situaciji pa nedvomno predstavlja Milan Hodža, ena naj-

markantnejših in najsposobnejših figur slovaške in češkoslovaške politike in nenazadnje tudi edini slovaški ministrski predsednik 1. ČSR, kakor označujemo obdobje od nastanka države do Münchenskega sporazuma. Glede na njegovo politično in diplomatsko dejavnost ter politične koncepte ga lahko namreč mirno uvrstimo med pomembne osebnosti evropske politike.¹

Na njegovo izjemno zanimivo in pestro življenjsko pot in poslanstvo je v določeni meri vplivalo že samo okolje, iz katerega je izhajal. Hodževi so bili od nekdaj trdna, narodno zavedna družina, njegov stric Michal Miloslav Hodža pa spada med najpomembnejše Slovake 19. stoletja.² Že v gimnaziji je Milan Hodža pokazal velik interes za politična vprašanja in tuje jezike (pozneje je aktivno obvladal sedem tujih jezikov) ter se začel ukvarjati z novinarstvom, kate-

¹ Milan Hodža, *Federácia v strednej Európe a iné štúdie (naprej Federácia...)*, Kalligram, Bratislava 1997 (Pavol Lukáč, *Stredoeurópanstvo Milana Hodžu*), str. 11.

² M. M. Hodža (1811-1870) je bil poleg Štúra in Hurbana član vodilne trojice slovaškega narodnega gibanja, ki je v 40. letih 19. stoletja postavila temelje slovaški jezikovno-kulturni in narodno-politični emancipaciji ter v revoluciji leta 1848 tudi vodila vstajo proti Madžarom. Več o tem v: Tone Kregar, *Slovaško literarno časopisje o Slovencih 1918-1938 (diplomsko delo)*, Ljubljana 1997, str. 3-6.

remu je ostal zvest vse življenje. Prav skozi profesionalno novinarstvo in založništvo je prešel v politične vode in bil kot edini Slovak leta 1905 z glasovi slovaških in srbskih glasov v Vojvodini izvoljen za poslanca ogrske skupščine. V njej je večino svojega truda namenil sodelovanju nemadžarskih poslancev ter s takšno politiko žel prve vidne uspehe. Že takrat je udejanjal svoje načelo, po katerem je na podlagi skupnih interesov možno sodelovati prav z vsakim in katero ga je pozneje uvrstilo med mojstre tako "uradne" diplomacije kot tudi lobiranja in zakulisja. Svoje politične koncepte, katerih osnova je bila demokratizacija ogrskega dela monarhije in z njo povezana osvoboditev nemadžarskih narodov, je v obdobju pred letom 1914 tesno povezoval s politiko prestolonaslednika Franca Ferdinanda oz. njegovimi plani o reformi monarhije, ki naj bi (tako s pomočjo kot tudi v korist nemadžarskih narodov) predvsem omejila moč in separatistične težnje madžarske aristokracije. Hodža je bil kot član prestolonaslednikovega belvederskega kroga njegov osebni zaupnik in svetovalc ter tako izjemni poznavalec Ferdinandovih političnih pogledov in načrtov kakor tudi osebnih značilnosti, simpatij in strahov.³ S svojim vplivom se je zavzemal predvsem v smeri poskusa federalizacije monarhije na narodnostni osnovi, za katero pa seveda tudi prestolonaslednik ni bil najbolj zagret. Znani sarajevski dogodki so dokončno uničili upanje, da bi bodoči cesar nekoč lahko kakorkoli že "uredil" narodnostne (in ostale) probleme v monarhiji, zato je tudi Hodža začel iskati in zagovarjati drugo alternativo, ki je v letih 1. svetovne vojne vse bolj prihajala na površje.

Hodža je bil namreč odličen poznavalec češke politike, sodeloval je z revijo Hlas in se dobro poznal z Masarykom. Že vrsto let se je zavzemal za kulturno, gospodarsko in prosvetno sodelovanje Čehov in Slovakov, zato se mu v novi politični stvarnosti ni bilo težko odločno postaviti na stališče tudi političnega sodelovanja oz. združitve obeh narodov. Po razpadu monarhije je vodil mirovno misijo nove države v Budimpešti, svojo politično pozicijo pa je leta 1919 še okrepil z imenovanjem za ministra za unifikacijo, ki je skrbel za usklajevanje in poenotenje avstrijskih in ogrskih zakonov, ki so veljali v čeških deželah in na Slovaškem. Ko se je leta 1922 Slovaška narodna in kmetijska stran-

ka, na čelu katere je bil, združila z Republikansko stranko češkoslovaškega podeželja v vsedržavno Republikansko stranko poljedelskega in malokmečkega ljudstva, se je začel njegov bliskovit prodor v sam vrh politične elite 1. ČSR. Kot njen voditelj na Slovaškem je postal podpredsednik te najmočnejše češkoslovaške stranke in permanentni poslanec v skupščini. Med leti 1922-1926 ter 1932-1935 je bil minister za kmetijstvo, v letih 1926 in 1929 pa minister za šolstvo in narodno prosveto. Ob tem se je ves čas ukvarjal s publicistiko in bil lastnik več časnikov, zasedal pa je tudi pomembne položaje v raznih strokovnih in kulturnih institucijah tako doma kot po svetu. Leta 1935 je postal predsednik vlade (nekaj časa tudi minister za zunanje zadeve) in na tem mestu ostal vse do Münchna, ko je odstopil in emigriral. S politično dejavnostjo je nadaljeval tudi v eksilu, zaradi nesoglasij z Benešem pa je razvijal predvsem svoje lastne teorije o prihodnosti, tako ČSR kot ostale (predvsem srednje) Evrope. Smrt leta 1944 v ZDA mu je žal preprečila, da bi s svojim ugledom in politično modrostjo postal aktivni soustvarjalec njenega povojnega razvoja.⁴

Hodža in slovaško narodno vprašanje v 1.ČSR

*"Torej slovaški nacionalizem kot moralni princip, vendar pa zaradi vseh okoliščin enotni češkoslovaški politični narod. V praktični politiki to ne pomeni niti centralizma, niti avtonomije, temveč državno-politično-narodno enotnost ter regionalizem z administrativno samoupravo."*⁵

Trajno in mednarodno priznana mejo nove češkoslovaške države je končno določila šele Trianonska mirovna pogodba 4. 6. 1920. Češkoslovaška republika je ob nastanku obsegala 140.394 km² ter imela 13,6 milijonov prebivalcev, od tega v čeških deželah okoli 10 milijonov, na Slovaškem okoli 3 milij. in v Podkarpatski Rusiji okrog 0,5 milijona. Pri ljudskem štetju 1921 se je k češki in slovaški narodnosti priglasi 65,5%, k nemški 23,4%, k madžarski 5,6% in k ukrajinski narodnosti 3,5% prebivalcev. V tej

³ Glej: *Federácia... (Federácia v strednej Európe)*, str. 93-107.

⁴ *Eduard Nižňanský a kolektív, Kto bol kto za 1. ČSR, QIII, Bratislava 1993, str. 77-83.*

⁵ *Milan Hodža, Nie centralizmus, nie autonomizmus, ale regionalizmus v jednom politickom národe, Slovenská otázka v 20. storočí, Kalligram, Bratislava 1997, str. 186.*

narodno izredno pestri državi so narodne manjšine tvorile več kot tretjino prebivalstva in šele "umetna" stvaritev ter uporaba termina "češko-slovaški narod" je preprečila videz ČSR kot multinacionalne države v pravem smislu te besede.

Glede na narodni položaj Slovakov pred letom 1918 predstavlja nastanek ČSR nedvomno njihovo narodno osvoboditev, saj sta groba madžarizacija in narodnostni pritisk ostala le še slab spomin na preteklost. Od leta 1918 je število Slovakov statistično nepretrgoma naraščalo, še posebej pa je nova stvarnost prišla do izraza na jezikovnem področju. V šolah vseh stopenj so uvedli slovaščino kot učni jezik, postopoma, a temeljito so izgrajevali mrežo slovaških osnovnih in srednjih šol, že leta 1919 pa so v Bratislavi ustanovili univerzo Jana Amosa Komenskega z medicinsko, pravno in filozofsko fakulteto. Slovaščina je postala uradni jezik v vsem javnem življenju, v uradih, na sodiščih, v društvih in cerkvah. Nastale so nove profesionalne kulturne ustanove kot npr. Slovaško narodno gledališče, Univerzitetna knjižnica in muzeji, obnovili pa so tudi dejavnost Maticе Slovaške. Pri tej resnično prelomni kulturno-družbeni prenovi Slovaške so v veliki meri sodelovali tudi češki priseljenci, ki so zaradi pomanjkanja domačih, slovaških izobražencev in strokovnjakov zamenjevali nezanesljivo in odseljeno madžarsko osebje. Sorodnost češkega jezika z jezikom domačinov je omogočila hitro "odmadžarčenje" javnega življenja, po drugi strani pa češki uslužbenci in uradniki večinoma niso niti poskušali sprejeti slovaščine in so vztrajali pri svojem (sicer sorodnem) jeziku tudi v službi. Številna češka prisotnost⁶ (predvsem v nekaterih mestih) je kmalu izzvala negodovanje slovaških avtonomističnih krogov ter protičeško agitacijo, ki se je še povečala s pojavom lastnega novoizšolanega kadra v drugi polovici dvajsetih in v tridesetih letih. Čehi so na Slovaškem poslej marsikomu predstavljali le "odžiralce kruha", tako da se je kulturnim, jezikovnim in verskim (katoliški Slovaki so Čehom zamerili predvsem njihovo husitsko tradicijo ter jim očitali, da širijo brezbožni liberalizem) razlogom nestrpnosti pridružil še ekonomski. Ta zadnji vidik pa je predstavljal le delček velikega problema, katerega vzroke je treba iskati prvenstveno v neena-

komerni gospodarski razvitosti čeških dežel in Slovaške. Čeprav je Slovaška veljala za industrijsko najrazvitejši del ruralne Ogrske, je večina njenih prebivalcev (80%) še vedno delala v kmetijstvu ali bila z njim direktno povezana. Zato v zadnjih letih pred vojno sicer hitro se razvijajoča industrija (pretežno predelovalna), ruralnega videza dežele še ni kaj prida načela. Na drugi strani o izredni gospodarski razvitosti čeških dežel ni potrebno govoriti, omenimo le, da je odstotek kmečkega prebivalstva komajda presegal odstotek zaposlenih v industriji (38,5% proti 34%), kar gotovo ni bilo pravilo takratne Evrope. Logična posledica tega je bila, da slovaška industrija oz. kapital, s češkim kapitalom in industrijo na takratnem izrazito liberalnem trgu, v katerega država ni dosti posegala, ni mogla enakovredno tekmovali. Problem so predstavljale tudi visoke transportne tarife in slabe prometne zveze med Slovaško in češkimi deželami, saj je prej vse gravitiralo k Budimpešti. Češki kapital, ki je na Slovaškem nadomestil madžarskega, se na novonastalo situacijo ni preveč oziral oziroma jo je izkoristil v svoj namen, predvsem z odpravljanjem nezaželene konkurence češkim podjetjem. Ti in še cela vrsta drugih razlogov so povzročili, da se je slovaško gospodarstvo znašlo v hudi krizi. Podjetja so propadala, ali pa svojo proizvodnjo omejila zgolj na predelavo surovin, v izgradnjo novih pa se ni investiralo. Vse to je nujno vodilo v povečanje brezposelnosti, ponovno pa se je odprla rakava rana na slovaškem narodnem telesu - izseljevanje. Le-to je tokrat potekalo v češke dežele, pa tudi preko luže. Takšna situacija je seveda povečevala in tudi opravičevala odpor Slovakov do praške centralistične in izkoriščevalske gospodarske politike. Razlika med ekonomsko razvitostjo čeških dežel na eni in Slovaške na drugi strani se proti njihovim (slovaškim) pričakovanjem ni zmanjševala, temveč je celo naraščala, domače gospodarstvo pa je izgubljalo še tisto prednost, ki jo je pred vojno imelo v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi deželami. Problem je predstavljal tudi izreden porast prebivalstva, ki je še povečal pavperizacijo številnega poljedelskega proletariata, ki je kljub izvedeni zemljiški reformi naraščal ter živel v slabih življenjskih pogojih, s tem pa predstavljal plodna tla za komunistično agitacijo. Ves čas problematični položaj se je še posebej zaostрил v času gospodarske krize, ko je zaradi brezposelnosti v češko-moravskih industrijskih centrih upadlo povpraševanje in s tem uvoz kmetijskih izdelkov iz poljedelskega slovaškega dela države.

⁶ *Gre za okrog 120.000 Čeliov, predvsem uradnikov, učiteljev, železničarjev, policajev in vojakov. I. Lipták, Slovensko v 20. stoletju, Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1968, str. 99.*

Gospodarske razmere so seveda samo prilivale olje na ogenj slovaškega nezadovoljstva, ki se je z nerešenim narodnim vprašanjem vedno znova obnavljalo in krepilo. Dejali smo že, da so Čehi in Slovaki v 1. ČSR predstavljali le 65% prebivalstva. Tesna povezanost in medsebojna odvisnost obeh narodov je bila iz nacionalnopolitičnega vidika še toliko bolj pomembna zaradi (vsaj od začetka) izrazito odklonilnega stališča narodnih manjšin, predvsem Nemcev in Madžarov, do nove države. ČSR je na mednarodni ravni nastopala kot nacionalna država, povezanost Čehov in Slovakov pa poudarjala s proklamiranjem enotnega češkoslovaškega naroda. Čehoslovakizem, kot poenostavljeno imenujemo to koncepcijo, je s tega vidika mogoče razumeti, saj bi v nasprotnem primeru bil razviden nastanek mnogonacionalne države, katere mednarodno utemeljevanje bi bilo najbrž dokaj komplicirano. Po drugi strani pa je ta koncepcija služila tudi dosti manj "upravičenim" notranje-političnim ciljem in velikemu delu Slovakov vedno bolj pomenila le masko, za katero se je skrival češki imperializem oz. kot pravi slovaški marksistični zgodovinar S. Falfan: "*Oblastniško uveljavljani čehoslovakizem, kakršen se je formiral po letu 1918, ni bil več izraz češko-slovaške vzajemnosti, niti "bratskili čustev". Bil je oblastniško orodje oziroma nasilni asimilacijski proces. Seveda je bilo pretvarjanje njegovega pomena in poslanstva od začetka namerno in je služilo za maskiranje resničnega temelja ideologije čehoslovakizma - oblastniškega velikočeškega šovinizma, ki je zanikal existenco slovaškega naroda, s tem pa tudi njegovo pravico do samoodločbe in si prizadeval, podobno kot pred tem Madžari, vtelesiti Slovake v češko narodno celoto.*"⁷

Čeprav je to radikalno mnenje morda malce pretirano oziroma vsaj diskutabilno, pa ni moč zanikati, da so se Čehi in Slovaki nahajali v zelo različnem razvojnem stadiju in da še zdaleč niso bili nekaj enotnega oz. homogenega. Prav to različnost in pa slovaške specifičnosti bi bilo nujno potrebno upoštevati in državno upravo decentralizirati. Tega pa češka politična reprezentanca ni bila sposobna. Zanj je vsaka delitev oblasti in razdelitev uprave na manjše enote pomenila oslabitev države.

Vse zahteve po večji decentralizaciji in slovaški samoupravi so zato češko oz. češkoslovaško usmerjene stranke (te so bile praktično ves čas na oblasti) označevale za protidržavno dejavnost in razbijanje domovine, avtonomistom pa očitale (večinoma neupravičeno) madžarons-tvo, separatizem in želje po obnovitvi Avstro-Ogrske. Dejstvo je, da se je 1. ČSR izoblikovala (ob nedvomni, takšni in drugačni prevladi češkega naroda) kot unitarna država z izrazitimi črtami centralizma, kateri je kot temelj služila državna ideja enega, "češkoslovaškega naroda".⁸

Takoj po vojni je imela Slovaška značaj administrativne celote, ločene od čeških dežel. Minister s polno močjo za upravo Slovaške je postal slovaški politik V. Šrobar, vendar pa so v njegove odločitve posegala praška ministrstva in ga na ta način držala v podrejenem položaju. L. 1923 so v smislu unifikacije po vsej državi uvedli župni sistem, ki pa se v čeških deželah ni prijel. Zato je bila l. 1927 uresničena nova upravna reforma, ki je ukinila župe (na Slovaškem jih je bilo 6) in državo razdelila na štiri dežele: Češko, Moravsko in Šlezijo (skupaj), Slovaško in Zakarpatsko Ukrajino. Nastala je deželna uprava, v kateri je Slovaška teoretično sicer tvorila ozemeljsko upravno enoto, vendar brez zakonodajne in izvršilne politične moči. Praksa se torej ni bistveno spremenila in je še naprej vodila k centralizmu, kar je bil dodaten razlog, da je že v prvih letih ČSR zaživel slovaški nacionalizem, avtonomija pa postala najbolj ponavljana zahteva slovaške nacionalne politike.⁹

V obdobju 1. ČSR je na Slovaškem delovalo več kot deset političnih strank, ki so se bolj ali manj redno in v različnih povezavah, z različnim uspehom potegovale za vstop v praški parlament. Daleč najpomembnejšo vlogo so igrale Republikanska stranka poljedelskega in malokmečkega ljudstva (agrarna), Češkoslovaška socialdemokratska stranka, Komunistična stranka Češkoslovaške in Hlinkova slovaška ljudska stranka (HSĽS), že zaradi zgodovinske tradicije

⁸ To idejo je jasno izražala tudi preambula Ustave ČSR iz leta 1920, ki se začne z besedami "Mi, narod češkoslovaški..." ter jezikovni zakon, ki je govoril o češkoslovaškem uradnem jeziku, le da se naj v čeških deželah uraduje praviloma v češčini, na Slovaškem pa "praviloma" v slovaščini. Kto bol kto, str. 17; Dejiny štátu a práva na uzemí Československa v období kapitalizmu II, SAV, Bratislava 1973, str. 140.

⁹ Več o administrativni upravi in reformah v 1. ČSR v: Dejiny štátu a práva II, str. 194-198.

⁷ Samo Falfan, Slovenská otázka v Československu, Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1968, str. 70.

pa je potrebno omeniti tudi Slovaško narodno stranko. Omenjene stranke se niso razlikovale le po ideološko-politični usmeritvi ter po socialni in religiozni pripadnosti njenih članov in volilcev, temveč tudi glede svojega odnosa do slovaškega nacionalnega vprašanja in državno-pravnega položaja. Poenostavljeno jih lahko razdelimo na centralistične (čehoslovakistične), kamor so spadale praktično vse vsedrjavne stranke in avtonomistične (Hlinkova slovaška ljudska stranka in Slovaška narodna stranka), iz te delitve pa je potrebno izvzeti KSČS.¹⁰

Agrarna stranka (Milan Hodža je bil eden njenih podpredsednikov ter za predsednikom Švehlo praktično njen drugi človek) je kot najmočnejša politična stranka v 1. ČSR na zunaj nastopala enotno, z močnih pozicij centralizma in čehoslovakizma, medtem ko so znotraj nje obstajali konstantni spori med češkim in slovaškim delom. Slednji je večkrat vodil dokaj samostojno politiko na deželni ravni ter predvsem preko Hodže poskušal po svoje rešiti slovaško vprašanje na gospodarskem, administrativnem

in kulturnem področju. Pri tem je pogosto naletel na ovire in nasprotovanje tudi v lastnih vrstah, saj ni manjkalo niti izrazito čehoslovakistično orientiranih slovaških agrarnikov, katerih neformalni vodja je bil Vavro Šrobar. Milana Hodžo je čehoslovaško zgodovinopisje praviloma označevalo kot zastopnika ideologije čehoslovakizma, vendar pa njegova razmišljanja, razprave in izjave to tezo le delno potrjujejo. Iz njih je namreč jasno razvidno, da je bil nasprotnik fikcije enotnega etničnega čehoslovaškega naroda,¹¹ nasprotno pa je trdno stal na platformi čehoslovaškega "političnega naroda" in termin "Čehoslovaki" uporabljal ravno in samo v tem smislu. Kot odličen poznavalec teorije in zgodovine naroda in nacionalizma¹² je predvsem pod vplivom Mazzinijevih in Renanovih idej izdelal svoje lastno stališče do tega problema in po njem naj bi (poenostavljeno rečeno) češki in slovaški narod, ki se razlikujeta glede svojega dosedanjega narodnega razvoja, predvsem z jasno izraženo skupno voljo ustvarila in tvorila enoten politični narod. Hodža niti najmanj ni bil nasprotnik nacionalizma, vendar je le-tega nujno povezoval z demokracijo in konstruktivnim sodelovanjem. Nacionalizem razume predvsem kot sredstvo oz. pot lastnega kulturnega in civilizacijskega razvoja in ravno v tej smeri leta 1934 zapiše naslednje: "Slovaki so narod v tem smislu, da tvorijo historično dano nravno celoto. To pomeni, da morajo tudi Slovaki iti skozi vse razvojne etape narodne konstruktivne ustvarjalnosti. Zato je nujna slovaška literatura, slovaška umetnost in aktivna udeležba slovaških ljudi pri lastni civilizaciji, tudi tehnični. Moralni nacionalizem je nepogrešljiva gibalna sila k razpetosti vseh lastnih sposobnosti, ki naj tvorijo prispevek k državno-politični celoti. Konstruktivni slovaški nacionalizem ni sovražnik države, temveč njen sograditelj..."¹³

Hodževe teorije so se v določeni meri izrazile tudi v samem notranjepolitičnem življenju države. Slovaškim avtonomistom oz. njihovim zahtevam po slovaški suverenosti in politični avto-

¹⁰ KSČS je svoje imenje o enotnem čehoslovaškem narodu, prevzeto od socialdemokracije, spremenila šele po spremembi narodnostne linije Kominternne (slepa poslušnost KI je za KSČS značilna ves čas) l. 1924, vendar pa tudi pozneje ni zmogla izdelati nekakšnega realnega nacionalnega programa. L. 1929 je sicer (spet na pobudo KI) formulirala pravico samoodločbe naroda vse do odcepitve, kar pa je do polovice 30. let zadržalo zgolj deklarativni karakter, saj se je njena realizacija direktno pogojevala z zmagovito socialistično revolucijo oziroma s predstavo sovjetske federacije. Narodno vprašanje se je pri komunistih prekrivalo s socialnim, prepričanje, da šele socializem lahko prinese politično in državno-pravno rešitev pa je imelo podlago tudi v tem, da je večina komunističnih volilcev neenakopravnost Slovaške videla predvsem na gospodarsko-socialnem področju. Kričdo za to bi lahko delno pripisali izredno nacionalno pestri sestavi slovaškega komunističnega vodstva, vendar pa tudi slovaška komunistična inteligenca, zbrana predvsem okoli revije DAV (Clementis, Novomeský...) na ta problem takrat še ni gledala dosti širše.

Položaj se je spremenil šele po letu 1935 z oblikovanjem ljudske fronte in z ublažitvijo najradikalnejših stališč do ostalih demokratičnih sil. Tako je "Plan gospodarskega, socialnega in kulturnega dviga Slovaške", podan na deželni konferenci KSČ v Banskí Bistrici l. 1937, predstavljal komunistično konceptijo o uravnoteženju obeli delov države, kot pogoj pridobitve vseh narodov in narodnosti ČSR za obrambo države in demokracije pred fašizmom. Vendar pa je tudi v tem dokumentu manjkal državno-pravni aspekt in komunistom vse do Münchena, kar se tiče nacionalnega vprašanja, ni uspelo vzpostaviti resnične protiteži avtonomističnim silam HSLS. Holotiková, Z., Slovenská otázka a KSČ za predmnožčouske republiky (zbornik Slováci a ich národný vývin), SAV, Bratislava 1969.

¹¹ Tako je leta 1921 jasno zapisal: "Ne govorimo o čehoslovaškem narodu. Smo Čehi ali Slovaki, ne moremo pa biti Čehoslovaki. Smo državljani čehoslovaške države, imamo skupno državljanstvo, vendar smo dva naroda.", *Federácia...*, (Pavol Lukáč, Stredoeurópanstvo Milana Hodžu), str. 24.

¹² *Prim: Federácia...*, (Moderný nacionalizmus) str. 53-65.

¹³ Milan Hodža, *Nie centralizmus, nie autonomizmus, ale regionalizmus v jednom politickom národe, v: Slovenská otázka v 20. storočí*, Kalligram, Bratislava 1997, str. 186.

nomiji je nasprotoval z utemeljevanjem, da bi se s pridobljeno avtonomijo Slovaki odrekli določenemu vplivu pri vodenju politike celotne države. Nasprotno je sam namreč zagovarjal koncepcijo čim večje prisotnosti slovaških politikov v Pragi oz. njihove udeležbe pri vodenju države (znano je bilo njegovo geslo: "*Vsak dober Slovak v vlado*"), trdil pa je tudi, da je "*več vredna 30 procentna udeležba pri čvrsti češkoslovaški suverenosti, kot pa sto procentov slovaške suverenosti, ki bi trajala tako dolgo, dokler ne bi nekatere tuje vlade odločile drugače.*"¹⁴ Tudi iz teh besed je razviden strah, da bi slovaška avtonomija pomenila slovaško izločitev iz nekaterih najpomembnejših vsedržavnih zadev, predvsem finančne, zunanjepolitične in vojaške politike, istočasno pa tudi možnost, da bi nekatere tuje revizionistične (predvsem madžarske) sile okrepile svoj vpliv in s tem rovarjenje proti skupni državi. Po drugi strani pa je Hodža nasprotoval tudi trdemu centralizmu, saj je v praškem unitarnem gospodstvu prav tako videl oviro uresničitve češkoslovaške enotnosti, za katero se je zavzemal in katere si ni predstavljal brez slovaške enakopravnosti in enakovrednosti na vseh področjih. Kritiziral je predvsem centralistične ukrepe v administraciji in na jezikovnem področju (denimo vdor bohemizmov v slovaščino) ter se zavzemal za zamenjavo tarifnega sistema in državne dodatke na Slovaškem, skrbel pa tudi za zaposlovanje mlade slovaške inteligence. Kot pragmatičen politik si je v drugi polovici 20. let prizadeval za sodelovanje z avtonomistično HSLS. Ta prizadevanja so rodila sado-ve, HSLS je bila dve leti vladna stranka, Slovaška pa je takrat z oblikovanjem deželne samouprave pridobila zgoraj omenjeno delno samostojnost na upravnem področju. Njegovo zavzemanje za model samouprave (izhajal je iz historično-geografskega razvoja slovaškega ozemlja) je najbolj znano pod terminom regionalizem in z njim je Hodža nastopil v tridesetih letih, ko se je z nastopom mlajše strankine generacije povečal odpor proti centralizmu ter poudarek na gospodarskih in družbenih posebnostih Slovaške. Hodži je regionalizem pomenil predvsem obrambo specifičnih slovaških gospodarskih in socialnih interesov ter decentralizacijo javno-političnega življenja, pri utemeljevanju svojih pogledov pa je poudarjal, da prav ta (z zgodovinskim razvojem pogojena) slovaška različnost od čeških dežel pomeni velik prispevek k moči in krepitvi skupne države. V precejšnjih

kulturnih, družbenih in gospodarskih razlikah med slovaškim in češkim delom države namreč optimistično vidi kohezivni in ne razločevalni faktor. Tako se po Hodži slovaško kmetijstvo nasproti češki industriji, slovaški katolicizem in konzervativizem nasproti češkemu husitizmu in naprednjaštvu, pretežno ruralno slovaško okolje in na drugi strani češka mesta ipd. med seboj uspešno dopolnjujejo, drug drugega potrebujejo in tvorijo nujno potrebno ravnovesje za harmonično državno celoto.¹⁵ V prizadevanju za čim bolj praktično udejanjanje regionalizma se je v tridesetih letih Hodža večkrat zavzel tudi za ponovno sodelovanje s HSLS, pri čemer pa je naletel na oster odpor izrazito čehoslovakistične opozicije v lastnih vrstah, zbrane okrog V. Šrobarja. Leta 1937 je bil zavržen njegov decentralizacijski zakon, naslednje leto pa je začel celo izdajati nov dnevnik, v katerem se je dalo najti tudi avtonomistična stališča. Kot izkušen politik se je zavedal, da se s slovaškim nezadovoljstvom samo krepki trda struja znotraj HSLS in se poskušal povezati z njenim zmernim delom ter ga pritegniti v vlado. Vendar pa je bilo za to že prepozno, saj je bil avtonomistični tok že preveč močan in samostojen, pa tudi zunanjepolitične okoliščine niso več dovoljevale zmerne in kompromisne rešitve slovaškega vprašanja znotraj ČSR po demokratični poti, za kakršno si je Hodža prizadeval. Po Münchnu je emigriral in iz tujine spremljal nastanek najprej slovaške avtonomije in pozneje tudi državnosti. Kot prepričan demokrat s takšno Slovaško seveda ni hotel imeti ničesar, nova stvarnost oz. očiten poraz čehoslovakističnega koncepta pa sta ga vendarle privedla do novih zaključkov. V zadnjih letih svojega življenja namreč opusti svojo (nekoč temeljno) teorijo o nastanku političnega češkoslovaškega naroda in začne zagovarjati načelo slovaške politične samobitnosti. Samobitnosti, ki se mora po njegovem mnenju tudi konkretno odraziti v bodoči državni ureditvi obnovljene Češkoslovaške republike, v katere nujnost in bodočnost je še vedno neomajno verjel.

Hodža in agrarizem

"Kmetijstvo ne more biti gost niti liberalizmu, niti socializmu. Iz krize teh dveh ideologij izvira silna struja, ki z nepremagljivim nava-

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Milan Hodža, *Slovenské prínosy do československej domácnosti, v: Slovenská otázka v 20. storočí*, Kalligram, Bratislava 1997, str. 190-191.

lom preplavlja v prvi vrsti slovanske države, kakor tudi nekatere od Zedinjenih držav ameriških, prodira v Švico in Nemčijo, in ki je znana v Italiji, na Francoskem in v Angliji. V agrarizmu se rodi nova politična in moralna ideja."¹⁶

Te besede je Hodža, takratni češkoslovaški minister za kmetijstvo izrekel v okviru svojega predavanja na prvem kongresu slovanske agrarne mladine v Ljubljani, avgusta 1924. V njem je dokazoval, da tako liberalizem kot socializem nista prava odgovora na politične in družbene težnje kmečkega prebivalstva, ki ga še vedno pesti huda beda. Iz njihovega "nedostojnega stanja na stopnjo človeškega dostojanstva in državljanske ravnopravnosti" jih lahko povzdigne samo agrarizem, ki "se bo razvil in se razvija iz svojih ekonomskih in političnih početkov v ekonomsko načelo."¹⁷ V agrarizmu vidi Hodža "... lastno ideologijo, katera bi popolnoma odgovarjala psihologiji ogromne večine našega (slovanskega op. T.K.) naroda, ki svoje življenje in celo svojo moralno moč, kakor jo je dokazal v težkih stoletjih, ne dobiva niti iz trgovine, niti iz komercializma, kot nekdanji liberalizem, niti iz fabriških dimnikov, kot nekdanji socializem, nego naš narod dobiva to svojo moč iz naše krasne, prostrane, ponekod tudi trde, toda naše lastne plodne zemlje."¹⁸ Še posebej naj bi bil po njegovem mnenju agrarizem pripraven za slovanskega kmeta, ki je v zgodovini že večkrat dokazal svoj pomen za narodni razvoj in se pokazal kot "najvztrajnejša in najodpornjša sila državotvorne politike naših obnovljenih držav".¹⁹ Kmetstvo in agrarno demokracijo kot njegovo ideologijo šteje za temelj moderne demokracije predvsem iz dveh razlogov. Prvi je v tem, da je kmet s svojo navezanostjo na zemljo ter s svojimi moralnimi vrednotami in mentaliteto, ki jo karakterizira "lastniški individualizem kombiniran z ekonomsko, družbeno in politično disciplino in duhom sodelovanja"²⁰ temeljni garant države, njene demokratičnosti in neodvisnosti.²¹ Drugi razlog, ki se navezuje na

prvega pa je v tem, da kmečka socialna skupina in kmečka stranka kot njen politični eksponent tvorita idealno politično sredino med politično levico in desnico in s tem zapolnjujeta prepad med kapitalizmom in proletariatom, v sami državni politiki pa lahko agrarizem uspešno rešuje probleme in krize, nastale iz trenj med "egoističnim individualizmom in fantastičnim kolektivizmom."²²

Hodževo politično oblikovanje sovpada s časom, ko je srednjeevropska agrarna demokracija, "kot reakcija na politično agrarno aristokracijo in proti laissez faire liberalizmu"²³ na prelomu stoletja tudi nastala. Kot prvi slovaški politik je razumel pomen množičnega gibanja v politiki, za njegovo glavno silo pa je, tudi zaradi takratne sestave slovaškega prebivalstva, štel kmečko prebivalstvo. Skrb za malega človeka, ki obdeluje zemljo, za njegovo materialno neodvisnost in človeško dostojanstvo ter podpora kmetijsko usmerjeni znanosti, ekonomiki in socialni kmečki politiki, kakršno je zagovarjala agrarna demokracija, je po Hodževem mnenju istočasno odpiranje poti individualni svobodi ter socialnemu, intelektualnemu in moralnemu napredku, za kakršnega se je od nekdanj zavzemal. Svojo teorijo agrarne demokracije je z leti ne samo dopolnjeval in izgrajeval, temveč jo je v veliki meri udejanjal v praktični politiki tako v češkoslovaškem kot širšem srednjeevropskem prostoru, zato ga lahko mirno označimo kot enega najpomembnejših ideologov agrarne politične misli oz. agrarnih politikov svojega časa.

Po koncu vojne in nastanku ČSR se je aktivno vključil v priprave za agrarno reformo, pri čemer je nastopal s svojo, že omenjeno teorijo agrarne demokracije, po kateri je kmet osrednja postava demokratične države in njen stabilizira-

tega stebra je kmetovo družinsko življenje. Tretji stebra pa tvori urejena predpisanost, lekcija, katero mu določa zemlja in njene funkcije. Ruralne množice so prispevale k univerzalni demokraciji Srednje Evrope z odločno podporo ideji usmerjene svobode. Težnja po individualni in socialni svobodi je koreninila v globini kmečke duše. V njej sta se razvijali dve ideji: ideja svobode in ideja reda. Med sabo se nista izključevali. Kmetovo razmišljanje ni bilo destruktivno; nasprotno, bilo je celo neverjetno konstruktivno in sintetično. Ob ostalih je tudi kmet približal srednjeevropski demokraciji princip kompatibilnosti legalne avtoritete in demokracije." *Federácia... (Federácia v srednej Európe)*, str. 181.

²² *Agrarizem in slovanstvo...*, str. 10.

²³ *Federácia... (Federácia v srednej Európe)*, str. 168.

¹⁶ Milan Hodža, *Agrarizem in slovanstvo (predavanje na prvem kongresu slovanske agrarne omladine v Ljubljani)*, Kmetijska tiskovna zadruga, Ljubljana 1924, str. 4.

¹⁷ *Prav tam*, str. 5.

¹⁸ *Prav tam*, str. 7.

¹⁹ *Prav tam*, str. 9.

²⁰ *Federácia... (Federácia v srednej Európe)*, str. 169.

²¹ "Idejno obzorje podeželana stoji na treh stebrih. Prvi je verska tradicija. Ta je bila pretežno katoliška, torej konzervativna, ali pa protestantska oz. pravoslavna in je predstavljala močno duhovno disciplino. Temelj dru-

joč ter oblikotvoren faktor. Zato je delu s kmeti oz. njihovemu povezovanju posvečal še posebno pozornost. Po slovaškem podeželju je skupaj s svojimi somišljeniki začel organizirati razvejano mrežo odborov oz. krožkov kmečke organizacije Slovaška kmečka enotnost, ki so pozneje postali jedro organizacijske strukture agrarne stranke, ki je bila gotovo med vsemi najbolj dovršena in je iz nje v mnogočem izvirala tudi redni volilni uspeh. Dodaten, s tem povezan razlog za uspeh agrarnikov pa je bila predvsem glavna beseda pri razmeroma zadovoljivo izvedeni in za stranko zelo taktično izpeljani agrarni reformi²⁴ ter uveljavitev nekaterih kmetijskih zakonov, ki so bili za kmečko prebivalstvo ugodni. Najbrž ni treba posebej poudarjati, da je se je na Slovaškem večino teh dosežkov povezovalo s Hodževim imenom, zato mu je slovaško podeželsko prebivalstvo zelo zaupalo, pa tudi sicer so agrarni politiki v glavnem dosledno uveljavljali stanovske zahteve in cilje vseh, ki so bili povezani z zemljo, od veleposestnikov do malih kmetov. Vedeti je treba tudi, da kmetje v ČSR niso bili razdrobljeni na več strank (na Slovaškem edino konkurenco predstavlja HSLS, izvezeti pa je treba tudi kmečki proletarijat, ki se je nagibal h komunizmu) in so večinoma glasovali za agrarnike.²⁵ V vsem tem gre torej iskati razlog nevsakdanjega pojava, da je bila v razmeroma dobro industrijsko razviti državi na oblasti kmečka stranka.

Vendar pa Hodža politične moči agrarne demokracije ni omejeval le na notranjo politiko, temveč je v agrarizmu videl sredstvo mednarodnega povezovanja (pretežno slovanske) Srednje Evrope in skupaj z nekaterimi ostalimi srednjeevropskimi kmečkimi politiki v Pragi ustanovil agrarno internacionalo. Agrarna demokracija je bila kot politična opcija v obdobju med obema vojnama precej močnejša še v Bolgariji, Romuniji, na Poljskem in na Hrvaškem, neza-

nemarljiva pa tudi drugje. Med njenimi voditelji je Hodža užival precejšen ugled, z nekaterimi posamezniki, kot denimo z Romunom Manium pa ga je povezovalo tudi predvojno politično sodelovanje. Politični agrarizem je po njegovih izračunih užival podporo kar 65 %, torej večine srednjeevropske kmečke populacije, *“ki se sedaj upravičeno smatra za največji konstitutivni element politične reprezentance srednjega razreda”*²⁶, zato bi lahko med sabo povezan in koordiniran predstavljal enega najpomembnejših dejavnikov sodelovanja v Srednji Evropi, in sicer tako na gospodarskem kot političnem področju. Z regulirano in usmerjeno ekonomiko na področju kmetijske proizvodnje (ki pa istočasno seveda ne ogroža in omejuje osebne lastnine ter podjetnosti) naj bi po vsej Srednji Evropi nadomestil oz. dopolnil nekontrolirani liberalizem, katerega žrtve so pretežno kmetje, s takšnim ekonomskim in socialnim zavarovanjem kmeta (kot tudi delavca) v vzdušju politične in narodnostne svobode pa bi se intenzivno okrepila tudi demokracija. Demokratična ekonomika, kakor Hodža označuje vodeno, organizirano in načrtovano kmetijsko politiko, bi zato predvsem srednji sloj uspešno obvarovala pred raznimi boljševiskimi ali nacističnimi eksperimenti ter dodatno omogočala demokratični razvoj političnega in gospodarskega življenja in povezovanja držav v Srednji Evropi.²⁷

Srednjeevropska federacija

*“Federalizirana srednja Evropa je ena od absolutnih nujnosti nove povojne ureditve. Le tak organizem lahko izkoristi vse narodne sile, ki edne lahko v tej regiji ohranijo principe narodnih in individualnih pravic ter urejenega svobodnega življenja in skupaj ustvarijo razumni sistem proizvodnje, potrošnje in tržne politike, na temelju katerega se da izgraditi nova Evropa.”*²⁸

Že iz zgoraj zapisanega se da razbrati, da Hodža svojih političnih razmišljanj in aktivnosti ni omejeval samo na meje ČSR, temveč je njegov političen pogled segel dosti širše. Še do danes nezadovoljivo urejeni odnosi med posameznimi narodi Srednje Evrope, nacionalizem, vprašanje manjšin, vprašanje srednjeevropske varnosti, integracijski procesi, težave mladih de-

²⁴ Po agrarni reformi je 86% češkoslovaške zemlje prišlo v roke malih in srednjih kmetov. *Federácia... (Federácia v strednej Európe)*, str. 170.

²⁵ Med socialno strukturo strankinega članstva v slovaškem delu in v čeških deželah je bilo kar precej razlik. Če je bila za češki del tipična predvsem veleposestniška populacija, so na Slovaškem močan faktor predstavljali mali kmetje z do 5 hektarov zemlje, odločilno kategorijo pa tvorili srednji kmetje in posestniki, ki so imeli v lasti 50 ali več hektarov. Kar pomemben delež članstva agrarne stranke na Slovaškem pa je odpadel še na obrtnike in trgovce, še posebej tiste, ki so delovali na vasi. *Političke strany na Slovensku 1860-1989*, Bratislava 1992, str. 136-137.

²⁶ *Federácia... (Federácia v strednej Európe)*, str. 180.

²⁷ *Prav tam*, str. 181-182.

²⁸ *Federácia... (Federácia v strednej Európe)*, str. 68.

mokracij in ostali problemi so ves čas pritegovali njegovo pozornost, na večino teh vprašanj pa je poskušal ponuditi tudi konkretni odgovor. Svoje poglede in razmišljanja je najceloviteje strnil in obrazložil v svojem praktično zadnjem večjem delu "Federacija v Srednji Evropi", ki ga je pisal že v emigraciji in se zato šteje tudi za njegov politični testament. Gre za poglobljeno politološko analizo (češko)slovaškega in srednjeevropskega družbeno-političnega razvoja v obdobju, ko so ta prostor zaznamovale gotovo najprelomnejše in najusodnejše spremembe, idejni tokovi ter kulturno-politični vzorci novejših zgodovine. Že bežnega bralca mora pritegniti izredno zanimivo pisanje, v katerem se biografski zapisi in subjektivne izkušnje dopolnjujejo z odličnimi zgodovinskimi in politološkimi analizami ter istočasno prepletajo z vizionarskimi napovedmi in pogledi, ki so se (sedaj po 50. letih to že lahko trdimo) ponekod izkazali za presenetljivo pravilne. Čeprav je Hodža svoj srednjeevropski koncept ves čas dograjeval in izgrajeval, pa njegov politični kredo ves čas ostaja ideja o nujnem in predvsem za majhne narode življenjsko pomembnem sodelovanju in povezovanju v Srednji Evropi, ki jo je odlično poznal, razumel in na nek način tudi čutil.

Prva razmišljanja o raznih integracijah malih srednjeevropskih narodov so seveda še starejšega datuma in ni bilo malo političnih mislecev različnih narodov v monarhiji, ki so v svojih delih zagovarjali federalistične koncepte in si prizadevali za nastanek nekakšnega srednjeevropskega "commonwealtha" narodov, ležečih v geopolitičnem prostoru med Nemčijo in Rusijo. Prav nezaviden položaj med dvema pretečima velesilama, ki svojih apetitov po srednjeevropskem prostoru nista skrivali (spomnimo se denimo le nemškega "Drang nach Osten"), je te federaliste vzpodbujal k misli, da se lahko majhni narodi le v skupni, enakopravni zvezi uspešno postavijo po robu takšnim imperialnim težnjam in na ta način ohranijo svojo identiteto. Istočasno so se ta prizadevanja povezovala tudi z narodno emancipacijo pod cesarjevim žezlom. Med najodmevnejše federaliste lahko štejemo Poljaka Czartorjskega, Čeha Palackega, Madžara Jaszya, do potankosti pa sta te koncepte izdelala predvsem vodja avstrijskih socialistov Karl Renner v delu "Boj avstrijskih narodov za državo" (1902) ter sedmograški Romun Aurel Popovici v knjigi "Združene države Velike Avstrije" (1906). Obe deli sta na Hodžo močno vplivali.

Prvo predvsem kot "fundamentalna študija načrta o transformiranju cesarstva v skupnost narodnih samouprav"²⁹, drugo pa kot recept, kako bi se z odpravo dualizma in preoblikovanjem v federacijo petnajstih polsuverenih držav, podonavsko cesarstvo lahko ohranilo oz. zavarovalo pred pretečo odcepitvijo Ogrske in s tem tudi dokončnim razpadom.³⁰ V federalističnih krogih, kjer se je nahajal tudi Hodža, se je računalo, da naj bi prav Popovicijeva (na Ogrskem prepovedana) knjiga postala vodilo naporov prestolonaslednika Franca Ferdinanda za revizijo avstroogrškega dualizma in širše notranje reforme, do katere bi prišlo ob zamenjavi (tudi s pomočjo prevrata) na prestolu - predvsem oktroirane federalistične ustave in uvedbo splošne volilne pravice po vsej državi. Hodža, ki se s Popovicijemi koncepti sicer v marsičem ni strinjal (opozarjal je predvsem na precejšnje odstopke avstrijsko-nemškemu centralizmu, prisotni konzervativizmu, neprimeren odnos do Čehov ipd.), označuje to obdobje kot protostadij federalističnih naporov v Srednji Evropi. Čeprav je kot član že omenjenega prestolonaslednikovega kroga v teh načrtih aktivno sodeloval, pa si tudi sam ni delal prevelikih iluzij o preureditvi monarhije v neko res moderno narodno federacijo ("Bilo bi zanimivo vedeti, kaj je v resnici hotel doseči Franc Ferdinand, v katerem kakor da je oživel poslednji blesk stare habsburške energije."³¹), verjel pa je v neko postopno in predvsem po mirni poti izvedeno transformacijo, do katere bi nujno moralo priti.

Z atentatom in vojno so se vsi upi podrli, konec vojne pa je prinesel revolucionarno rešitev, ki je prestopila obzorje planiranega počasnega in mirnega razvoja. Na prostoru Srednje Evrope so nastale mnoge nacionalne države, vendar pa tudi nova versajska Evropa ni predstavljala večjega napredka glede varnosti in suverenosti Srednje Evrope. Na njenem prostoru nastale majhne države (Hodža upravlja naziv "mikrodržavizem") so se še naprej soočale z notranjimi socialnimi in etničnimi problemi ter bile še bolj kot v monarhiji izpostavljene ruskim ter predvsem nemškim pritiskom. Hodža je genezo nemških apetitov po Srednji Evropi zelo dobro poznal (leta 1915 se je celo srečal s Friedrichom Naumannom, avtorjem knjige Mitteleuropa, v

²⁹ Prav tam, str. 97.

³⁰ Prav tam, str. 80.

³¹ Prav tam, str. 67.

kateri so jasno izraženi načrti nemške hegemonije na tem prostoru) in se tudi zavedal, da nemški poskusi za prodor v Srednjo Evropo tudi po padcu cesarstva niso nič manjši. Le-ti so s Hitlerjevim prevzemom oblasti doživeli vrhunec. Znanih dogodkov iz 30. let, ki so končno privedli do razpada "versajske Evrope" na tem mestu ne bi ponavljali, poudariti pa je treba, da si je Hodža ves čas prizadeval zoperstavljati takšnim tendencam, in to prav z različnimi iniciativami, ki naj bi predvsem preko gospodarskega sodelovanja vodile tudi k močnemu srednjeevropskemu političnemu bloku, ki bi samo homogen in enoten lahko zaustavil Nemce. Versajski ureditvi (že po njenem razpadu) namreč za razliko od nekaterih britanskih teoretikov ne očita tega, da je ustvarila preveč držav, temveč to, da so te države bile premalo povezane in složne. *"Napaka Versaillesa gotovo ni bila v podpori pravice malih narodov do samoodločbe. Napaka bil lahko bila ta, da malim srednjeevropskim narodom nihče ni dovolj izrazilo priporočal razvijati sodelovanje, ki bi jim nudila prednosti velikega commonwealtha, sposobnega normalizirati in stabilizirati odnose s sosedi in vsemi udeleženiimi stranmi, in s tem postati močan faktor miru in varnosti."*³²

Kot sam na istem mestu priznava, je bila prav takšna državna skupnost končni cilj vse njegove politične kariere. Do konkretnih načrtov federacije še pridemo, prej pa je potrebno predstaviti Hodževo opredelitev Srednje Evrope in njenega pomena.

Po njegovem mnenju upošteva geopolitika na evropskem kontinentu dva velika koridorja s severa na jug. Če prvi, zahodnoevropski (Rona-Ren) povezuje Severno morje s Sredozemskim, potem se drugi (paralelni s prvim) koridor začne pri Visli. Od nje poteka čez prelaze do Morave in Váha, nato k češkoslovaški, madžarski in jugoslovanski Donavi, pri Beogradu k srbski Moravi in nato do Vardarja ter Soluna. Osem držav³³ skozi katere poteka ta koridor naj bi sestavljalo prostor Srednje Evrope in prav v njem se skriva geopolitična hrbtenica in nosilka bodoče integracije oz. federacije. Te države skupaj sestavljajo ozemlje veliko 582 000 km², na katerem živi okoli 110 milijonov prebivalcev in, če Hodžo malce poenostavimo, takšna skupnost

pomeni pomemben gospodarski in politični dejavnik v Evropi, na katerega je potrebno resno računati in ki se le kot takšen lahko uspešno pojavlja v evropskih razmerjih in relacijah do ostalih velesil. Dodatna pomembna funkcija Srednje Evrope je v njenem povezovanju oz. posredništvu med evropskim zahodom in vzhodom. Kajti prav v Srednji Evropi sta se v stoletjih srečevala in tudi sobivala tako zahodna kot vzhodna civilizacija. Hodža se sicer zaveda vseh teh, kulturno-zgodovinsko pogojenih razlik znotraj srednjeevropskega prostora, še posebej konstantne napetosti na Balkanu, vendar optimistično verjame, da je iz Srednje Evrope možno narediti novo civilizacijsko prvino, ki se ne bo izolirala, temveč ob zahodnoevropskem dopolnjevala evropsko civilizacijo.³⁴ Kajti ne glede na vse različnosti *"obstaja Srednja Evropa, obstaja srednjeevropska mentaliteta, obstaja srednjeevropska situacija."*³⁵

Kot smo videli, v opisu srednjeevropskega prostora Hodža nikjer ne omenja Nemčije. Še več, odločno odklanja njeno tako kulturno-politično kot geografsko vključitev v Srednjo Evropo, kar je seveda ogromna razlika v primerjavi z nemško politično geografijo, ki je dolga desetletja Nemčijo postavljala v sam center Evrope ("Mittellage"). Hodža kategorično poudarja, da je Nemčija tako civilizacijsko kot zemljepisno sestavni del Zahodne Evrope, obenem pa tudi odkrito priznava, da si srednjeevropske države ne smejo dovoliti skupnosti oz. federacije, v kateri bi bila tudi Nemčija. *"Enostavno zato, ker v Srednji Evropi skupaj z Nemčijo, vsi nenemški narodi ne bi bili zavezniki, temveč vazali."*³⁶ Ob teh, če upoštevamo nadaljnji razvoj, dokaj realnih pogledih, ki jih je izrazil že leta 1931, pa je potrebno poudariti, da Hodža Nemcev nikakor ne satanizira, njihove težnje celo (že iz zgodovinskih razlogov) nekako "razume" in prav zato ve, kako se jim je treba upreti oz. jih ustaviti. In sicer s sodelovanjem in kooperacijo na enakopravnih osnovah ter na splošno zdravimi odnosi, katere lahko prav na novo organizirana Srednja Evropa uredi dosti mirnejše, varnejše in trajnejše, kot bi to lahko storili manjši srednjeevropski narodi oz. države posamično in nepovezano. Tudi po vsem zlu, ki sta ga svetu in človeštvu povzročila velikonemštvo in nacizem (sam je bil na nek način eden njegovih prvih žr-

³² Prav tam, str. 68.

³³ Avstrija, Bolgarija, Češko-Slovaška, Grčija, Madžarska, Poljska, Romunija in Jugoslavija (po abecednem redu).

³⁴ Federácia... (Československo a stredná Evropa), str. 50.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam, str. 48.

tev), pa Hodža nad Nemčijo ni dvignil rok in je na ta način še enkrat dokazal svojo izredno politično modrost ter demokratično širino. Na vansittartistične vzklike o tem, da je Nemčijo potrebno uničiti tako kot некоč Kartagino, se lakonično sprašuje: *“Dobro, toda kako?”*³⁷ Očitno se je iz zgodovine marsičesa naučil in zato, zavedajoč se napak versajskega “trdega miru” še bolj kot kadarkoli prej poudarja nujnost poveljne nemške integracije v evropski sistem z namenom, da se zagotovi njen nadaljnji normalni razvoj. *“Za vedno je potrebno zaustaviti odklon Nemčije s poti skupnega mednarodnega razvoja, ki je usmerjen k civilizaciji in miru. Vendar ne samo s kaznimi. Nasproti nadaljevanju mednarodno nevarnega nemškega razvoja je potrebno postaviti institucionalno oviro.(...) Nemčijo je potrebno vzgajati v duhu nove zgodovinske usmeritve. Mora se vključiti v mednarodni red in mednarodne kooperacije.”*³⁸ Nedvomno preroške besede, ki so se po drugi svetovni vojni v mnogočem uresničile.

Če Srednja Evropa na zahodu meji z Nemčijo, potem jo na vzhodu oklepa Rusija. Hodža opozarja na to dejstvo in poudarja, da četudi bi za Srednjo Evropo oz. njeno organiziranje ne obstajali nikakršni politični in gospodarski razlogi, bi zadostoval že ta, da je Rusija s svojo civilizacijo in s svojim sistemom pravzaprav novi del sveta. *“Vzhod se začneja tam, kjer se začneja Rusija. Države in narodi v Srednji Evropi se morajo skupaj pripraviti na vsakršen možni razvoj v Rusiji. Če bi v Srednji Evropi ne bilo te složnosti, te solidarnosti v oziru do Rusije, potem bi to pomenilo, da se nekega dne znajdemo med Nemčijo in Rusijo kot med dvema uničujočima mlinskima kamnoma.”*³⁹

Kot že rečeno, je Hodža srednjeevropski prostor imel tudi za kulturološki fenomen, umeščen med dva velika kulturnocivilizacijska bloka, katerih prvine se prav tu srečujejo. Vendar pa je za Hodžo nedvoumno veljalo, da je Srednja Evropa nadaljevanje zahodnoevropske civilizacije, zato tudi zavrača uveljavljanje kakršnihkoli političnih vplivov z vzhoda. Že od samih začetkov svojega političnega delovanja opozarja na nekritični panslavizem, ki se je po njegovem mnenju zelo hitro spreobrnil v panrusizem in ni nič drugega kot sredstvo za rusko hegemonijo

nad manjšimi slovanskimi narodi, za sodelovanje katerih pa se je seveda iskreno zavzemal. Podobno, če še ne večjo nevarnost od некоč carskega imperializma, mu predstavlja boljševizem in poudarja, da se slovanstvo Moskve v samih temeljih nevarno razlikuje od demokratičnih idealov srednjeevropskih Slovanov. Zato tudi svari pred ponovnim prehudim naslanjanjem na Rusijo po koncu druge vojne ter Beneševimi predstavami, da naj bi humanizirana in demokratizirana Rusija ponovno zbližala slovanske narode in postala garant njihovega sodelovanja. Hodža v tem vidi nevarnost sovjetizacije Srednje Evrope, kot prepričan antikomunist ne zaupa preveč v sovjetsko demokratizacijo, vendar pa se kot pragmatičen politik nikakor ne zavzema za slepo eliminacijo SZ z evropske politične scene. Nasprotno, prav sodelovanje in medsebojna toleranca med Rusijo in demokratičnimi državami lahko po njegovem mnenju Evropi zagotovita kolektivno varnost in stabilnost, ki je konec koncev tudi v ruskem interesu. Prav tako pa je to tudi najboljši način, da se Rusija nekega dne, kljub svoji determiniranosti z zgodovinskimi in psihološkimi razvojem, aktivno vključi v svobodni evropski sistem.

Hodževi teoretični zaključki o nujnosti povezovanja malih narodov in držav Srednje Evrope so se, kot že rečeno, odrazili tudi v njegovi konkretni politiki. Že v času monarhije je uspešno koordiniral ter usmerjal narodno-demokratična prizadevanja predvsem nemadžarskih narodov, s takšno politiko pa je nadaljeval tudi po 1. svetovni vojni. Že leta 1919 se je aktivno zavzemal za mednarodno sodelovanje med podonavskimi državami, njegove načrte pa je onemogočila nova madžarska boljševiška oblast oz. njena agresija na ČSR.⁴⁰ Nadaljnji poskusi navezave sodelovanja z Madžarsko so bili dodatno zaustavljeni z monarhistično-restavracijskimi načrti Karla Habsburškega, katerim je Hodža seveda odločno nasprotoval, pač pa je (tudi zato) na drugi strani nastala Mala Antanta. Vendar pa le-te, za razliko od mnogih takratnih maloantantnih politikov, Hodža ni štel le kot neke vrste obrambni zid pred madžarskim revizionizmom, temveč kot jedro bodoče Srednje Evrope, ki zato tudi potrebuje pozitivni in konstruktivni program, torej prav program nove Srednje Evrope. Ko je pozneje na drugi strani nastal nasprotni blok držav Rimskega protokola, je to Hodžo še bolj okrepilo v prepričanju, da polariza-

³⁷ *Federácia... (O regionálnom federalizme), str. 341.*

³⁸ *Prav tam, str. 340.*

³⁹ *Federácia... (Československo a stredná Európa), str. 49.*

⁴⁰ *Federácia... (Federácia v strednej Európe), str. 130.*

cija na bloke nikakor ne more privedi do skupne srednjeevropske kooperacije. Zato je bila njegova zunanjepolitična aktivnost (večkrat povsem v nasprotju z oficialno Beneševo linijo) namenjena prav premostitvi takšnih delitev. Vrhunec teh prizadevanj je nastopil po letu 1935, ko je postal premier in nekaj časa tudi zunanji minister 1. ČSR. Poleg poskusa pomiritve držav Male Antante z Madžarsko se je posebej angažiral pri navezavi ozkih stikov z Avstrijo, kar naj bi to državo čvrsteje umestilo v srednjeevropski blok in jo na ta način oddaljilo od pretečega (in pozneje izvedenega) anšlusa z Nemčijo. Srednjeevropska enotnost v burni drugi polovici 30. let, naj bi bila dosežena predvsem z uveljavitvijo določenih ekonomskih kriterijev in vzpostavitvijo nekakšne gospodarske srednjeevropske skupnosti, v okviru katere bi skupni interesi sekundarno privedli tudi do ožjega političnega oz. varnostnega sodelovanja. Prav z gospodarskim sodelovanjem držav Male Antante ter Avstrije in Madžarske na drugi strani na principu skupnih interesov, se je Hodža posrečilo uresničiti vsaj del svojega "Donavskega plana", katerega cilj je bil, kot sam pravi *"oblikovanje ene ekonomske celote s predvideno carinsko unijo in skupno valuto."*⁴¹

Seveda so takšna prizadevanja naletela na ostro nemško (pa tudi sovjetsko) nasprotovanje, znani politični dogodki tega časa oz. radikalne spremembe v evropski geopolitiki pa so to aktivnost onemogočile, še preden je lahko obrodila kakšne daljnosežne sadove v smislu srednjeevropske neodvisnosti in varnosti. Ob naštevanju Hodževih konkretnih prizadevanj in pobud je potrebno omeniti tudi velik delež, ki ga je v 20. letih prispeval k pomiritvi odnosov med ČSR in Poljsko, ki so se leta 1919 in 1920 nevarno zaostri zaradi tešinskega vprašanja oz. incidenta v Moravski Ostravi. Pri tem je aktiviral predvsem svoje agrarniške zveze, na katerih je v veliki meri tudi pozneje (kot smo zgoraj že zapisali) gradil svoje srednjeevropske načrte. Kot odličen poznavalec srednjeevropskih narodnostnih problemov je s posebnim občutkom spremljal manjšinsko problematiko in prav v njeni rešitvi videl glavni ključ za premostitev latentne nestrpnosti in potencialnega konflikta med posameznimi srednjeevropskimi državami.

Tudi zato se je v letih svojega predsedovanja vladi zavzemal za (že omenjeno) ustrezno na-

rodno in manjšinsko politiko znotraj ČSR, ki bi državo v usodnih trenutkih nujno povezala in okrepila. ČSR z njenimi državno-političnimi problemi je namreč tako ali tako štel za Srednjo Evropo v malem⁴², zato bi uspešna konsolidacija narodno-političnih problemov znotraj države služila tudi kot recept za širše področje Srednje Evrope. Žal se mu to ni posrečilo in ironija usode je hotela, da se je prva med vsemi srednjeevropskimi državami (če Avstrijo tukaj izvenzemo) kot Hitlerjev plen zrušila prav njegova ČSR. In sicer tudi (ali celo predvsem) zaradi nezadovoljivo rešenega in prepozno spregledanega narodnostno-manjšinskega problema.

Čeprav sta nacistična ekspanzija in druga svetovna vojna pomenili krut propad njegovih načrtov in idej, pa se Hodža svojim sanjam o močnem, složnem in pomembnem commonwealtu srednjeevropskih narodov tudi v prihodnje ni odrekel, svoje zamisli o srednjeevropski federaciji pa dograjeval še naprej. Prav na podlagi dramatičnih zgodovinskih dogodkov in tragike, v kateri se je Srednja Evropa znašla, je bolj kot kadarkoli prepričan, da *"medtem ko varnost posameznikov zagotavlja država, laliko svobodo in varnost malim narodom zagotovi samo njihova federacija."*⁴³

Hodža ponuja tudi konkretne odgovore, kako naj bi takšna federacija izgledala. Omenimo naj le najpomembnejše značilnosti in organe federacije, za katere bi se morale seveda vse članice, ki so še naprej neodvisne države, skupno sporazumeti. Federacija bi imela svojo ustavo, ki naj bi bila oblikovana na podlagi lastnih (torej srednjeevropskih) zgodovinskih, ekonomskih in psiholoških pogojev in naj bi jasno izražala voljo sodelovanja v korist narodne in evropske varnosti, potrditi pa bi jo morali vsi narodni parlamenti. Na čelu federacije bi bil federalni predsednik, ki bi tudi imenoval kanclerja in člane federalne vlade, za legislativo in nadzor nad vlado pa bi skrbel federalni kongres, katerega člani bi bili imenovani z dvotretjinsko večino narodnih parlamentov v razmerju en član na milijon prebivalcev. Če se ne spuščamo v detajle, naj poudarimo le še najpomembnejše skupne zadeve, s katerimi bi se federalni organi ukvarjali. To so predvsem carinska unija, skupna valuta, finance, obramba, zunanja politika, mednarodna trgovina, promet in zveze ipd. V

⁴¹ Prav tam, str. 68, 184-192.

⁴² Federácia... (Československo a stredná Európa), str. 51.

⁴³ Federácia... (Federácia v strednej Európe), str. 231.

federaciji bi bilo (po principu reciprocitete) urejeno manjšinsko vprašanje, katerega garant bi bila vlada oz. federalni minister za pravosodje, ki bi istočasno skrbel tudi za odpravljanje morebitnih sporov med posameznimi članicami federacije. Zanimivo je tudi to, da naj bi državljanstvo posamezne države istočasno veljalo kot federalno državljanstvo, veljavno v vseh državah federacije ter pa Hodževo resno razmišljanje o uvedbi enega tujega svetovnega jezika, ki bi poleg narodnih služil za uradni jezik federacije. Ob tem je treba poudariti, da Hodža v federaciji še zdaleč ni videl izgube narodne in državne suverenosti njenih posameznih članic, temveč prej njeno okrepitev. Prav tako, kot tudi sicer, ni nasprotoval nacionalizmu, dokler je ta demokratičen, konstruktiven in usmerjen v sodelovanje. Kajti tak po njegovem mnenju že sam po sebi vodi k internacionalizmu. Svoj federalni koncept in ustroj federacije je Hodža torej gradil na doslednem uveljavljanju demokratičnih principov ter enakopravnosti in skupnem interesu držav članic. Le na tak način bi po njegovem federacija lahko funkcionirala in le tako bi lahko bil dosežen njen namen, ki ga je morda še najboljše ter najenostavnejše izrazil z naslednjimi besedami: *"Srednjeevropska federacija mora biti trdnjava narodne in socialne varnosti svojih narodov."*⁴⁴

Smrt je Hodži preprečila, da bi se po drugi svetovni vojni aktivno vključil v izgradnjo nove (Srednje) Evrope. Vendar pa tudi njemu (ne glede na razmeroma velik vpliv med zahodnimi političnimi krogi) najverjetneje toka dogodkov ne bi uspelo bistveno spremeniti. S sovjetizacijo večine srednjeevropskih držav (pred katero je upravičeno svaril) oz. novo blokovsko delitvijo se je Srednja Evropa namreč za dobrih štirideset let povsem oddaljila od njegovega koncepta na demokratičnih temeljih integrirane skupnosti, pa tudi v desetletju po padcu berlinskega zidu se zdi ideja srednjeevropskega federalizma (vsaj v obliki, kot si jo je predstavljal Hodža), zelo težko izvedljiva, če že ne skoraj nemogoča.

Vendarle pa večina problemov, s katerimi se je ukvarjal oz. predlogov, s katerimi jih je poskušal odpravljati, še do dandanes ni izgubila svoje aktualnosti. Zato tudi njegova razmišljanja oz. koncepti še zdaleč niso le zgodovina.

Hodža in Kocbek

*"Važno spoznanje sodobnega političnega življenja pravi, da noben narod Srednje Evrope ne more niti sam iz sebe niti s svojimi najbližjimi sosedi zadovoljivo urediti svojega bodočega življenja. (...) Srednjeevropski narodi si morajo zato potskati silnice celotnega velikega prostora, v katerem ne živijo sami in skušajo v obsegu teh silnic ubrati voljo vseh sebi podobnih narodov."*⁴⁵

Ob koncu zapisa velja opozoriti, da so podobne zamisli in ideje, kot jih najdemo pri Hodži, nastajale tudi v slovenskem prostoru obravnavanega obdobja. Najizraziteje gotovo pri Edvardu Kocbeku, čigar najpomembnejši prispevek na to temo⁴⁶ je nastal prav v času, ko je Hodža na drugi strani Atlantika "oblikoval" svojo "Federacijo". O tem, da bi med Kocbekom in Hodžo prišlo do kakršnihkoli stikov ali povezav, ne vemo nič. To je težko verjetno že zaradi generacijske razlike, saj je bil Hodža v drugi polovici tridesetih let, ko je Kocbek šele opozarjal nase, eden najuglednejših evropskih politikov in njuni poti se formalno nista mogli nikjer srečati. Oba moža (čeprav prepričana demokrata) sta pripadala tudi različnim političnim oz. svetovnonazorskim opcijam, zato do morebitnih stikov ni moglo prihajati niti po ideološki oz. strankarski liniji, kar je bila sicer razmeroma pogosta praksa v češkoslovaško-jugoslovanskih odnosih. Domnevamo lahko sicer, da je Hodža za levičarskega katoliškega intelektualca iz Slovenije že slišal⁴⁷, vendar pa tega sam nikjer ne omenja in to konec koncev niti ni tako pomembno. V omenjenem prispevku v Dejanju se namreč tudi Kocbek nikjer ne sklicuje na Hodžo, a ob pozornem branju lahko skoraj z gotovostjo zatrdimo, da je Kocbek Hodževe ideje oz. njegove dotakratne članke na temo srednjeevropske problematike moral odlično poznati. To seveda ne preseneča, če upoštevamo vso Kocbekovo intelektualno širino ter takratno povezanost jugoslovanskega in češkoslovaškega kulturnega prostora. Kocbekova razlaga fenomena Srednje Evrope in njene problematike, kakor tudi vizija njenega bodočega ustroja, se namreč

⁴⁴ Prav tam, str. 238.

⁴⁵ Edvard Kocbek, *Srednja Evropa, Dejanje III/1940*, str. 89.

⁴⁶ Prav tam, str. 89-92.

⁴⁷ Za Kocbekov članek "Premišljevanja o Španiji" (*Dom in svet*, 1937) so namreč hitro izvedeli tudi v Bratislavi in Pragi.

v osnovi od Hodževe sploh ne razlikuje. Lahko bi celo dejali, da je Kocbekov članek neke vrste povzetek dela, ki je v istem času izpod Hodževega peresa šele nastajalo in ki ga zatorej Kocbek nikakor ni mogel poznati. Ker je sam Kocbekov prispevek oz. njegov srednjeevropski koncept pred časom že doživel znanstveno obdelavo in razlago⁴⁸, se bomo na tem mestu omejili zgolj na posamezne dele, ki najočitneje ponazarjajo paralele med Hodžovo in Kocbekovo politično mislijo.

Tako se Kocbek in Hodža povsem strinjata v oceni, da je ključ ureditve bodočega evropskega ravnovesja in miru prvenstveno v umiritvi, ureditvi in povezavi Srednje Evrope oz. njenih narodov in držav. Kocbek jasno priznava, da je *"Srednja Evropa tisto konkretno in najbolj akutno razbolelo ozemlje vse Evrope, kjer so v zgodovinsko pogojenem procesu zaobseženi vsi bistveni tehnični in človeški problemi in kjer se že dolgo časa bije borba za najgloblje človeške vrednote."* Zanj predstavlja to ozemlje (*"napojeno z najrazličnejšo krvjo in nabito z najintenzivnejšimi narodnimi energijami"*) *"neprestano leglo novih nevarnosti"*, saj notranje razdeljenost in nehomogenost postaja lahek plen imperIALIZMOV iz soseščine, predvsem seveda nemškega. Kocbek Nemicem sicer priznava tudi določene pozitivne vplive (Herder in nemška romantika) na razvoj srednjeevropskih narodnih idej, vendar pa v Nemčiji vidi predvsem ekspanzionistično nevarnost. Kajti *"od prevlade prusizma do današnjih dni smatrajo Nemci Srednjo Evropo za svoj življenjski prostor"*, njihovo širjenje proti jugovzhodu pa je zato postalo *"vedno bolj politično-gospodarsko in je tako nujno prišlo v spor s tisto duhovno vsebino Srednje Evrope, ki jo je prav isti duh pomagal prebujati in oblikovati."* Vse odtlej je po Kocbeku *"Srednja Evropa v stalnem precepu med svojo lastno poklicanostjo in med njej tujim, vsiljenim smotrom"*. Vidi torej, da Kocbek razlaga enako kot Hodža in tudi v ponujanju rešitve poudarja, da je najprej potrebno rešiti nemško, predvsem gospodarsko vprašanje.⁴⁹ A v ustavitvi imperialističnih vplivov vidi šele začetek, kajti neskladna srednjeevropska narava zahteva izvirno, le njej lastno rešitev cele vrste vprašanj, katerih osnova je

po njegovem mnenju ravnotežje med *"kulturno-politično naravo posameznih njenih narodov in med njeno celotno gospodarsko organizacijo."* Takšno ravnotežje pa lahko, tako Kocbek, zagotovi le srednjeevropska federacija, ki bo uravnovesila neskladje med gospodarskimi, povezovalnimi in kulturno-jezikovnimi, partikularističnimi težnjami.⁵⁰ Zato si Kocbek predstavlja srednjeevropsko ozemlje kot veliko gospodarsko (prometno, carinsko in finančno) unijo, v kateri pa so narodne avtonomije točno statuirane, kajti *"kulturno ustvarjanje in narodna zavest ne smeta biti odvisna od gospodarske moči in oblike, ampak morata biti v svojem življenju zakonito zavarovana."*

Takšna Kocbekova vizija povezane in združene Srednje Evrope, ki pa bi še vnaprej omogočala razvoj vsake od posameznih narodnih identitet, se torej prav v ničemer ne razlikuje od Hodževega koncepta. Oba operirata tudi z istim pojmom – federacija, le da se je Hodža njenega ustroja lotil dosti bolj podrobno in konkretno, v dosti večji meri pa je izpostavil tudi njeno politično formo in pomen.

Ob zaključku se samo po sebi pojavi vprašanje, v kolikšni meri je Kocbek povzemal že znane misli tako Milana Hodže kot tudi ostalih srednjeevropskih federalistov, koliko pa so ti načrti plod njegovih lastnih razmišljanj in spoznanj. Odgovora ne poznamo in ga konec koncev niti ne potrebujemo. Dosti bolj od tega je namreč pomembno dejstvo, da koncept federalne ureditve in s tem rešitve kaotične srednjeevropske situacije, le ni bil tako osamljen in obroben projekt (pa če še tako uglednih) posameznih zanesenjakov, kot se nam na trenutke dozdeva. Ideja je imela kar precej podpornikov v različnih državah in med raznimi narodi, o njej se je razmišljalo, pisalo in govorilo, v določeni meri pa je (čeprav modificirana) aktualna še danes, ob izteku dvajsetega stoletja. Istega stoletja torej, ki je vprašanje Srednje Evrope prvič v resnejši obliki sploh zastavilo, po drugi strani pa bilo njenemu demokratično-integrativnemu odgovoru izrazito nenaklonjeno. Nenazadnje sta to nenaklonjenost na lastni koži občutila tako Milan Hodža, nosilec ideje o srednjeevropski federaciji, kot tudi (morda še bolj) Edvard Kocbek, njen največji zagovornik med Slovenci.

⁴⁸ Peter Vodopivec, O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi, Glasnik Slovenske Matice 1990, XIV/1-2, str. 60-62.

⁴⁹ Očitno vidi Kocbek nevarnost samo z zahoda, saj za razliko od Hodže Rusiji oz. Sovjetski zvezi ne posveča nikakršne pozornosti in je v članku sploh ne omenja.

⁵⁰ Vodopivec, n.d., str. 62.

Zusammenfassung

Milan Hodža und Mitteleuropa

Milan Hodža kann als eine der markantesten und fähigsten Persönlichkeiten der slowakischen und tschechoslowakischen Politik der ersten tschechoslowakischen Republik bezeichnet werden. Im Hinblick auf seine politische und diplomatische Tätigkeit und seine politischen Konzepte ist er auch zu den bedeutenden Persönlichkeiten der europäischen Politik der Zwischenkriegszeit zu rechnen.

Sein äußerst interessanter und abwechslungsreicher Lebensweg wurde durch das Milieu, aus dem er hervorging, beeinflusst. Die Familie Hodža war sehr nationalbewußt; Milans Onkel Michal Miloslav Hodža war einer der prominentesten Slowaken des 19. Jahrhunderts. Schon in der österreichisch-ungarischen Monarchie gelangte Milan Hodža über die Journalistik in die Politik und wurde im Jahre 1905 mit den slowakischen und serbischen Stimmen der *Vojvodina* zum einzigen slowakischen Abgeordneten des ungarischen Reichsrats gewählt. Sein erfolgreich vertretenes Hauptanliegen war die Zusammenarbeit der nichtmagyarischen Abgeordneten. Die Grundlage von Hodžas politischen Konzepten war die Demokratisierung der ungarischen Reichshälfte und damit verbunden die Befreiung der nichtmagyarischen Völker. Vor dem Jahr 1914 band Hodža seine Konzepte eng an die Politik des Thronfolgers Franz Ferdinand bzw. an dessen Pläne zur Reform der Monarchie, durch die - mit Hilfe und zum Nutzen der nichtmagyarischen Völker - die Macht und die separatistischen Tendenzen der ungarischen Aristokratie eingeschränkt werden sollten. Hodža war Mitglied des *Belvedere-Kreises* des Thronfolgers, Vertrauter und Ratgeber sowie ausgezeichnete Kenner von Franz Ferdinands politischen Ansichten und Plänen, aber auch persönlichen Vorlieben und Ängsten. Die bekannten Ereignisse von Sarajewo zerstörten die Hoffnung, daß Franz Ferdinand als der künftige Kaiser die nationalen (und sonstigen) Probleme der Monarchie lösen würde. Darum begann Hodža nach einer Alternative zu suchen, die sich während des 1. Weltkrieges auch immer stärker abzuzeichnen begann.

Da Milan Hodža schon jahrelang für die kulturelle, wirtschaftliche und bildungsmäßige Zu-

sammenarbeit der Tschechen und Slowaken eingetreten war, fiel es ihm leicht, unter den geänderten politischen Verhältnissen auch entschieden für eine politische Zusammenarbeit bzw. Vereinigung beider Völker einzutreten. Als Führer der Agrarpartei der Slowakei wurde er Vizepräsident dieser stärksten tschechoslowakischen Partei und permanenter Abgeordneter im Parlament. Er leitete als Minister unterschiedliche Ressorts in mehreren tschechoslowakischen Regierungen und wurde im Jahr 1935 der einzige Ministerpräsident slowakischer Abstammung (eine Zeitlang auch Außenminister), bis er nach dem Münchner Abkommen zurücktrat und emigrierte. Er setzte seine politische Tätigkeit auch im Exil fort, entwickelte aber wegen Meinungsverschiedenheiten mit Benesch eigene Theorien über die Zukunft der Tschechoslowakei und (Mittel)Europas. Leider verhinderte Hodžas Tod im Jahr 1944 in den USA, daß er mit seinem Ansehen und politischen Weitblick ein aktiver Mitgestalter der Entwicklung Nachkriegseuropas geworden wäre.

Von der tschechoslowakischen Historiographie wurde Milan Hodža meist als Vertreter der Ideologie des Tschechoslowakismus bezeichnet, doch bestätigen Hodžas Abhandlungen diese These nur zum Teil. Aus Hodžas Äußerungen ist nämlich klar ersichtlich, daß er ein Gegner der Fiktion von einem ethnisch einheitlichen tschechoslowakischen Volk war. Er vertrat vielmehr die Idee eines tschechoslowakischen "politischen Volkes" und gebrauchte den Terminus "Tschechoslowaken" ausschließlich in diesem Sinne. Hodža war auch kein Verfechter eines rigiden Zentralismus und widersprach diesem insbesondere im Zusammenhang mit sprachlichen und administrativen Fragen. In den dreißiger Jahren befürwortete er sogar das Konzept eines slowakischen Regionalismus, worunter er den Schutz der spezifischen slowakischen Wirtschaftsinteressen und die Dezentralisierung des öffentlichen Lebens verstand.

Das Bauerntum und die Agrardemokratie als dessen Ideologie hielt Hodža für die Grundlage der modernen Demokratie und den Garanten der Unabhängigkeit und Demokratie des Staates. Die Bauern als soziale Gruppe und die Agrarpartei als deren politischer Exponent bildeten seiner Meinung nach die ideale politische Mitte zwischen der Rechten und der

Linken, die Brücke zwischen Kapitalismus und Proletariat. Die Sorge für den kleinen Mann, der das Land bearbeitet, für seine materielle Unabhängigkeit und Menschenwürde sowie die Unterstützung einer agrarisch orientierten Wissenschaft, Ökonomie und sozialen Agrarpolitik, wie sie die Agrardemokratie vertrat, bedeuteten für Hodža gleichzeitig auch das Streben nach individueller Freiheit und sozialem, intellektuellem und moralischem Fortschritt, die er selbst seit jeher verfochten hatte. Seine Theorie der Agrardemokratie vervollständigte er im Laufe der Jahre und verwirklichte sie auch in großem Maße in der Praxis sowohl der Tschechoslowakei als auch Mitteleuropas. Daher können wir ihn als einen der wichtigsten Agrarpolitiker bzw. Ideologen der agrarischen politischen Idee jener Zeit bezeichnen.

Es wurde bereits gesagt, daß Hodža seine politischen Überlegungen und Aktivitäten nicht nur auf die Tschechoslowakei beschränkte. Die (zum Teil bis heute nicht zufriedenstellend gelösten) Beziehungen der Völker Mitteleuropas, Fragen des Nationalismus, der nationalen Minderheiten und der mitteleuropäischen Sicherheit, Integrationsprozesse und die Schwierigkeiten junger Demokratien, all das beschäftigte ihn und er war bemüht, konkrete Lösungsansätze zu finden. In seinem letzten größeren Werk "Die Föderation in Mitteleuropa", das er in der Emigration verfaßte und das

als sein politisches Testament gilt, faßte er seine Ansichten und Überlegungen zusammen. Es handelt sich um eine tiefeschürfende politologische Analyse der (tschecho)slowakischen und mitteleuropäischen gesellschaftspolitischen Entwicklung in einer Umbruchszeit, in der dieser Raum von den schicksalhaftesten Veränderungen, Ideen und kulturpolitischen Strömungen der neueren Geschichte geprägt wurde. Zur Überwindung der Aufsplitterung, Uneinigkeit und damit Verwundbarkeit Mitteleuropas schlug Hodža die Bildung einer demokratischen Föderation der mitteleuropäischen Völker und Staaten vor, die, wirtschaftlich und politisch vereint, einen wichtigen Stabilitätsfaktor auf der europäischen Landkarte bedeuten würde. In einer solchen Föderation sah Hodža keinesfalls die Gefahr des Verlustes der nationalen und staatlichen Souveränität der einzelnen Mitglieder, sondern vielmehr deren Stärkung. Hodža baute sein Föderalismuskonzept auf der konsequenten Durchsetzung demokratischer Prinzipien und der Gleichberechtigung sowie den gemeinsamen Interessen der Mitgliedsstaaten auf. Nur auf diese Weise konnte laut Hodža die Föderation funktionieren und ihren Zweck erreichen, den er am prägnantesten mit den Worten ausdrückte: *"Die mitteleuropäische Föderation muß ein Bollwerk der nationalen und sozialen Sicherheit ihrer Völker sein."*

Primož Kočar

LE KAKO JE MOGOČE USKLADITI VELIČINO TEGA DUHA S TO KLAVRNO IGRO NJEGOVEGA TELESNEGA BITJA ?¹

"Trk krogel je odmeval po praznem prostoru, ko nenadoma zaslišim tam pri prvem oknu neko drsenje in praskanje po tleh in premikanje stola poleg mizice. Ozrem se tja; izpod tapectra ne klopi se nekaj motovili ... moj bog, saj to je vendar človek, ki se, opirajoč se na stol, poganja kvišku. Uspelo mu je z eno nogo že kleči ... no in sedaj je pokonci.

Prenehali smo igrati in presenečeno zrl v to nenavadno dogajanje in to čudno prikazen.

- O ti moj bog, saj to je vendar Cankar!- se mi je v hipu izvil spoznanje. Stal je proti svetlobi, tako, da sem dojel le njegov obris.

*Pogledal sem ga natančneje, ker nisem mogel na prvi mah verjeti, da je vse to res. Pa je le bil on; zrl je topo in izgubljeno. Površno in mlaha-vo je šel z rokami po obleki, kakor bi si hotel otre-
sti prah z obleke, potem si je popravil lase in se zagledal skozi okno v mimo hiteče življenje.*

Tako se zagleda človek, kadar je brez misli, prazen, votel...

V dno duše se mi je zasmilil tisti hip. Že sem hotel stopiti bliže, da mu pomagam, ko se je ozrl, kakor bi bil zaslutil mojo namero. Po njegovih kretnjah in očeh, ki so strmele nekam tja prek nas in našega biljarda in ki niso videle ničesar, sem v hipu spoznal, da je pijan.

Pošteno pijan, mogoče celo iz obupa in dolgega časa, ker so ga pregnali iz njegovega rožniškega raja, da se sedaj potika po mestu brez vsakega haska in cilja.

Bil je v takem stanju, da nisem mogel tega upravičiti in da so v hipu zaledenela vsa čustva usmiljenja. Obrnil sem se proč in se zagledal v biljard. Gledal me je, vendar ni me spoznal, videl sem to čisto jasno. Verjetno me ne bi bil spoznal, tudi če ne bi bil v vojaški obleki, mogoče celo, da me ne bi bil videl, čeprav bi me bil spoznal. Kadar je namreč bil v takem stanju pijanosti, mu je bil sleherni človek odveč. Vse mu je bilo takrat napoti, vse v spotiko, da je navadno postal osoren, tečen in čisto nemogoč. Poznal sem že to pri njem in imel svoje izkušnje z njim že takrat na naši valeti na Rožniku, pa tudi iz njegovega lastnega pripovedovanja. Prav zato sem rajši zatrl očitajoči glas svoje notranjosti in vesti in se ozrl proč. Zmagal je razum nad čustvom, saj tako ni bilo kaj pomagati.

Toda danes spoznavam, da Cankar le ni bil več tisti hip tak, kakor sem jaz mislil takrat. Prepričan sem namreč, da bi bil svoj čas čisto drugače sprejel to, kar se je nato zgodilo, kakor je sprejel tedaj. Od naše valette se je močno spremenil, saj je postal močno popustljiv, čisto krotek in miroljuben, skratka - mnogo starejši. /.../"²

Tako se spominja Ivana Cankarja Janko Omahen, ko ga je zadnjič videl spomladi leta 1918, v neki gostilni na Sv. Petra cesti. To je bila zadnja Cankarjeva pomlad.

Za Cankarja je znano, da je rad pogledal v kozarec in če je bila družba prava, ga ni motilo niti večdnevno popivanje po Ljubljani. "O svojih krokarijah je Cankar tako mimogrede kaj povedal, če je ravno nanesla prilika ali pa če je bilo krokanje vpleteno v kak dogodek, ki ga je čisto slučajno pripovedoval. Navadno pa je bilo sestavni del slehernega njegovega obiska v mestu."³

Z objavo korespondence Ivana Cankarja v Zbranih delih je prišla na površje vsa beda njegovega vsakdana, ki pa je hkrati polna tudi veselih trenutkov. Spričo mizernih razmer v katerih so živeli nekateri slovenski umetniki, je prišel dr. Reja (1877-1918), zdravnik na Bazovici, na idejo, da bi ustanovil "društvo ljubiteljev slovenske umetnosti". Do ustanovitve sicer ni prišlo, pač pa je Reja leta 1912 sprožil zanimivo podporno akcijo, ki naj bi Cankarja zdravstveno okrepila in ga iztrgala iz gostilniškega okolja na

¹ Janko Omahen, Obiski pri Ivanu Cankarju, Maribor 1969, str. 173.

² Janko Omahen, Obiski..., str. 172.

³ Janko Omahen, Obiski..., str. 36.

Rožniku. Doslej znani viri ne povedo naravnost, kako je prišlo do Cankarjevega "reševanja", govorijo pa o poteku akcije.⁴

V tej zasvojenosti je Cankarja spoznal dr. Henrik Tuma, odvetnik v Gorici, ki se je lotil podporne akcije "ozdravljenja" pisatelja, za katero ga je pridobil dr. Reja. Zato sta se v avgustu leta 1912 povezala. Tuma je obljubil pomoč. Cankarja je povabil na dopust v Kranjsko Goro, kjer je imela družina Tuma svojo hišo. S Tumovim "špartanskim" nastopom se je upornemu in svojeglavemu Cankarju kaj kmalu zlomila volja, da bi opustil svojo bohemskega razvado, zato sta se s Tumo kaj kmalu razšla. Tuma sklence svoj neuspeh poskus s pismom dr. Reji: "... No, gospod Cankar je izjavil, da hoče biti prost opoldne in zvečer pri jedi in da se sploh ne upa hoditi marveč da se bo sprehajal sam. Zato me je naprosil, naj mu od časa do časa dam posojilo za potrebne stroške. To pa je zlorabil tako, da je dobil vsega K 240.- in večji del tega premenil v različnih krčmah v četrtinke dobrega terana. Seveda se je pri tem skoraj vsak večer čez mero napil. /.../ Ni mi bilo mogoče vplivati na Cankarja ne moralno ne zdravstveno, ker sem bil premalo z njimi skupaj ter nisem mogel vplivati nanj z besedo ne z vzgledom svojim in svojih otrok.

Ivan Cankar je glede volje cel otrok. Kadar je sam, nimam najmanjše oblasti s seboj in se tolaži s frazo, da potrebuje obilo alkohola zato, da ga vzbuja na literarno delo. Daljša hoja, pravi, mu škoduje, fingira tudi omotičavost, le da se iznebi kake poštene gorske ture. Kolikor sem opazil, pa laliko hodi v breg in tudi po strmini celo do 4 ure. Vse na njem je torej le 'oblomovščina' /.../ Jaz storil sem več kot svojo dolžnost. Radi tega vzemite to poročilo na znanje in skrbite za Cankarja s pomočjo njegovih prijateljev, kakor morete in znate. Jaz se ne vdeležim nikake akcije več. Vse povedano porabite diskretno in posebno se priporočam, da ne delate radi denarnih stvari Cankarju nikakega očitania."⁵

O isti stvari piše tudi Cankar Reji, še predno je ta dobil Tumovo odpoved: "/.../ Včeraj popoldne sem se vrnil z Vršiča. Moj bog, kolika lepota! Tuma se je zgražal, da tako malo 'lazim', pa ni pomislil, da se en sam prizor človeku tako vseka

v dušo, da živi od njega vse leto, medtem ko so turisti gore prav tisto, kakor meščanu ulice. Ves omamljen sem bil! Čakaj, ti pošljem fotografijo! /.../"⁶

Cankar in Tuma sta si bila po političnem pričanju blizu, glede pogleda na vsakdanjik pa sta stala vsak na svojem bregu deroče reke. En urejen družinski človek, drugi bohem in pijanec, in vendar sta bila oba dejavna delavca vsak na svojem in hkrati oba skupaj na kulturno-narodnem področju. Njunega prijateljstva in neposrednega stika je bilo konec, a je Tuma še naprej ostal častilec Cankarja umetnika.⁷ Kasneje, leta 1918, sta se po izidu knjige *Podoba iz sanj* zopet zblížala.⁸

To pa je bil že čas Cankarjeve agonije. Bilo je sicer nekaj dogodkov v letu 1918, ko je propadla dvojna monarhija, ki so mu vtili nekaj novih moči - ko je sodeloval pri obnovi Slovenske Maticе in v pripravljalnem odboru za ustanovitev Narodne galerije.⁹ Zdelo se je, da se mu občasno vrnejo moči, saj je imel v tem letu še tri javne nastope. Najodmevnejši je bil gotovo tisti na Ljudskem odru v Trstu, aprila,¹⁰ ko je tudi Slovenski narod poročal: "On ne pozna več v sebi starega človeka pred boleznijo. V njem je sedaj novo in pomlajeno življenje."¹¹ V njem pa je že tlela iskra pogube, verjetno že od takrat, ko sta ga skušala ozdraviti Tuma in Reja.

Ko se je začela vojna in je bil Cankar interniran na ljubljanskem gradu, vedo povedati njegov zaporniški sotrpini o njem to, da je bil največkrat "apatičen in samotnen. Neprilagodljivost in bolezen pa sta mu zapor še oteževali."¹²

⁴ Ivan Cankar, Zbrana dela (dalje ZD) XXX, Ljubljana 1976, opombe pisma Izidorju Reji, str. 194.

⁵ Henrik Tuma, Pisma, Ljubljana-Trst 1994, pismo dr. Reji z dne 4. septembra 1912, str. 431.

⁶ Ivan Cankar, ZD XXX, Ljubljana 1976, pismo dr. Izidorju Reji z dne 20. avgusta 1912, str. 60.

⁷ Veljalo bi omeniti še pismo Cankarja Tumi, glede 'zaljvke', ki jo je zapisal Tuma v pismu 1. marca 1913 (dr. Henrik Tuma, Pisma in spomini). I. C. Henrik Tumi, 28. februarja 1913, Ivan Cankar, ZD XXX, Ljubljana 1976, pismo je prepisano na koncu razprave.

⁸ Henrik Tuma, Pisma..., pismo Cankarju, iz Trsta 3. februarja 1918, str. 34.

⁹ France Dobrovolec, Življenje Ivana Cankarja, Ivan Cankar - Slovenski pisatelj (1876-1918), 2. Izpopolnjevana izdaja, izdal in založil Mestni muzej Ljubljana, 1965, str. 41.

¹⁰ Ivan Cankar, ZD XXV, Ljubljana 1976, opombe k predavanju Očiščenje in pomlajenje, str. 400.

¹¹ Slovenski narod, 24. April; I. C., ZD XXV, Ljubljana 1976, opombe, str. 406.

¹² Ivan Cankar, ZD XXIX, Ljubljana 1976, opombe k pismu Mileni Rolimannovi, št. 24, str. 488.

Da Cankar ni bil več pri močeh, da je bilo njegovo telo izmučeno, je naznanil že leta 1916, ko je pisal prijatelju F. Erjavcu: *"./.../ moja živčna razdraženost raste na tak prečuden način, da niti spati ne morem več po krščansko. Zdaj se že en teden dni spravljam na delo, vsako jutro zberem vse moči – pa leži pred menoj šele en sam popisan list!"*¹³

Cankarjevo duševno in telesno stanje je šlo vztrajno proti zatonu. Pika na i pa je bila izselitev z Rožnika, verjetno v septembru 1917, ki mu je pomenil drugi dom.¹⁴ Sedaj si je moral iskati sobo v Ljubljani, nekaj časa je prebival tudi pri Rohrmannovih, na Sv. Petra cesti št. 28, kasneje pa pri prof. Jožetu Puntarju, na Škofijski ulici 9, od tu pa se je preselil na Kongresni trg št. 5.¹⁵

Poleti, leta 1918, je Cankar odšel na svojo zadnjo 'terapijo', na Bled. Zdi se, da je bil že skrajni čas za zdravljenje, saj je sam pisal, da *"Prej bi že bil prišel na Bled, ali me je bogve kaj zgrabilo, tako da sem se celo vožnje ustrašil. Zdaj je boljše. V torek ali sredo prideva z Mileno gori."*¹⁶ Nekoliko boljšega zdravja se je vrnil v Ljubljano, vendar ga je kot temna senca spremljala njegova pivska razvada. Ko se je okoli 16. oktobra vrnil v Ljubljano, ni bil ozdravljen.

Ni se mogel upreti svoji naravi in tako je zadnjo krokarsko noč v svojem življenju prepil v družbi z Vladimirjem Levstikom, s katerim sta bila zdaj prijatelja zdaj sovražnika, a oba umetnika najvišjega razreda.

Na dan 27.10. 1918 sta se Cankar in Levstik pošteno odžejala. Križarila sta po ustaljeni poti, ki sta jo že mnogokrat prehodila. Niti Cankar niti Levstik nista slutila, da bo to njun zadnji skupni pivski podvig, da Cankar ne bo nikdar več kolo-vratil pijan po Ljubljani.

Ko sta prijatelja vzela slovo v noči 27. 10. 1918, je Cankar na poti v svojo sobo na Kongre-

snem trgu št. 5 padel. Ta padec je bil vzrok, da so ga dva dni kasneje sprejeli na "kirurški oddelek" deželne bolnišnice, kjer so ugotovili: *"Pac. Je predvčerajšnjim zvečer padel po stopnicah. Drugi dan je bil še pri dobri zavesti in še hodil. Potem ga je zavest vedno bolj in bolj zapuščala, pojavili so se krči povsem telesu. Incontinentia urinae et alviabusu alcoholi."*

St. pr.: Pac. Popolnoma nezavesten, bled. Hropeče dihanje neenakomerno. Puls 120. Temp. 38°. Takoj, ko pac. položi v posteljo, epileptičen napad. (tonični – klonični krči povsem telesu (obrazu, rokah, nogah). Puls postane komaj čutljiv. Lividnost obraza. – Pupile široke, ne reagirajo. Coffein inj. – Morphetum scopolamin inj. Leiterjevo hladilo na glavo. – Popoldne pride pac. k zavesti in govori par besed, a ne pozna okolice.

4.11. pac. od časa do časa popolnoma pri zavesti, potem pa zopet halucinacije. – Ponoči zelo nemiren hoče vstati, zaradi nevarnosti alkoh. delirija se pac. ordinira nekoliko alkohola. Temp. 37,5°-38°. Puls regularen, precej močan. Krči se od prvega dne dalje niso več pojavljali.

*7.11. pac. popolnoma pri zavesti. Halucinacije minile. Incontinentiae urinae et alvi še ostale. – Razen nekoliko otežkočenega mišljenja in slabšega spomina ni videti posebnih defektov."*¹⁷

Torej omračenega mišljenja in slabšega spomina so Cankarja, 18. novembra,¹⁸ odpustili iz bolnišnice, ker drugih posebnih defektov ni bilo videti. Cankarja je prevzela v oskrbo njegova nesojena nevesta Milena Rohrmann. Vendar ni dolgo ostal v oskrbi svoje najdražje. Že čez dober teden se je moral vrniti na zdravljenje na interni oddelek, kjer je kasneje, 11. decembra, tudi umrl.

"Medicinski oddelek

Štev. odd. 1947

Razred: II.r.

Starost: 42 let

Poklic s. pisatelj

Rojstni kraj: Vrhnika – Ljubljana

Domovinska občina:

Zadnje bivališče: Kongresni trg št. 5

¹⁷ Popis bolezni, zapuščina dr. Lojza Kratgherja, Časopisni izrezki, drugi tisk in razno gradivo, mapa XXVI, inv. št. 37/77, hrani NUK-rokopisni oddelek.

¹⁸ Ivan Cankar, ZD XXIX, Ljubljana 1976, opombe k pismom Mileni Rohrmannovi, str. 502.

¹³ Ivan Cankar, ZD XXX, Ljubljana 1976, pismo Franu Erjavcu, str. 91.

¹⁴ France Dobrovoljc, Življenje Ivana Cankarja, Ivan Cankar – Slovenski pisatelj (1876-1918), 2. Izpopolnjena izdaja, izdal in založil Mestni muzej Ljubljana 1965, str. 40.

¹⁵ France Dobrovoljc, Življenje Ivana Cankarja, Ivan Cankar – Slovenski pisatelj (1876-1918), 2. Izpopolnjena izdaja, izdal in založil Mestni muzej Ljubljana 1965, str. 42.

¹⁶ Ivan Cankar, ZD XXIX, Ljubljana 1974, pismo Julii Vovkovi, 12. julij, št. 25, str. 274.

*Sprejet (premeščen) dne 25. novembra
Umrl* dne 11. Dec. L 2 h ponoči 1918*

26.12. Že več mesecev pokašljeval. Poleti se je zdravil na Bledu in zelo zboljšal. Pred 1 mesecem je padel znak na stopnicah, dobil je rano zadaj na glavi. Tekom zdravljenja je bil večkrat po dalje časa nezavesten. Nekolikokrat epileptični napadi. – Že kake 14 dni mu sapa močno smrdi. Mnogo kašlja. Kak teden spusti blato in vodo v posteljo. Zavedal se je do sprejema v bolnico povečini popolnoma.

30.11. Stat. Praes.

Male, gracilne postave, zelo shujšan in anemičen. Pljuča: zadaj v desni fosa supraspin. Pri-krajšan zvok s timpanisom; v fosa infrasp. Do kota lopatice precejšna zamolklna, proti strani s timpanitičnim sozvoikom, navzdol do baze pri-krajšan zvok s timpanizmom. Na konici je po-daljšan, skoro bronhialen ekspirij. V fosa infrasp. Manj slišno dihanje z zvenečim rožljanjem, na bazi malo- in srednje mehurčasto vršanje in prasketanje. – Na levi strani razven nekoliko bronhitis precej normalen izvid. – Spre-daj na desni strani grčanje in ješanje; na levi diha-nje čisto.

Srce: od pljuč precej pokrito, zvoki jasni.

Tachycardia.

Pacijent leži skoro neprestano v popolni neza-vesti, včasih ima mimogrede polsvetle trenutke. Intenziven foetor ekspiracijskega zraka. Sputum pičlo ekspektoriran, fetiden. Mikroskopično v njem zelo bujna, pisana flora. Bacilov tbc. Ni najti.

3.12. Status idem. Pacijent propada.

11.12. exitus letalis ob L 2 h po noči.

Dr. Jenko m. p. ¹⁹

*V glavi dokumenta je prečrtana rubrika izpuščen in nad njo zapisano s pisalnim strojem: Umrl.

Slovenski narod je sporočil to žalostno vest takole: "Ob sklepu redakcije je nam došla vest, da je v deželni bolnici po daljši bolezni za vedno zatisnil oči pisatelj Ivan Cankar. Dasi smo bili na to že pripravljeni, vendar je nas ta vest globoko pretresla, saj smo izgubili enega naših največjih, najzaslužnejših mož na polju slovenske književnosti. Kaj je nam bil Cankar v literaturi, bomo mogli presoditi šele sedaj, ko ga ni več.

*Cankar je bil najsijajnejša zvezda na obzorju naše moderne literature in njegovi umotvori so biseri ne samo naše, marveč svetovne književnosti.*²⁰

Nekaj dni po pogrebu, ki se je vršil na petek, 13. decembra 1918, je Slovenec podal takle opis pogreba: "Ivan Cankar je imel pogreb kot jih Ljubljana še ni videla – razen Krekovega. Narod je pokazal, kako ceni svoje velike genije in je dokumentiral zopet, da je zrel za svobodo. Ti-sočglava množica je spremljala pokojnega pe-snika sanj in hrepenenja na zadnji poti. Krasen šestuprežen gala-voz je peljal truplo duševnega velikana. Prelat Kalan, Finžgar in Silvín Sar-denko so pokopavali prijatelja. Ob vseh ulicah, po katerih se je pomikal sprevod, so stale nepre-gledne množice gledalcev. Vse ljubljanske sred-nje šole so se udeležile pogreba, zastopniki vseh kulturnih društev so mu izkazali zadnjo čast. Pred Narodnim domom je zapela Glasbena Ma-tica, isto pred Krekovo vilo in pri sv. Križu. Ko se je jel premikati sprevod, z Orli in Sokoli na čelu, se je oglasila raz streho Narodnega gledališča, fanfara, ki je svirala turobno žalno koračnico, kot poslovilno pesem največjemu našemu mo-dernemu pisatelju. Aeroplan je spremljal spre-vod v pozdrav nesmrtnemu geniju. Pred krsto so nosila dekleta lovorjeve vence z napisi Can-karjevih del. Skratka impozanten sprevod, kot ga zaslužiijo naši najboljši možje."²¹

Tudi drugi sodobni časniki so bili polni novic o gromozanskem sprevodu. Cankar ne bi bil Cankar, če se ne bi tudi na njegovem pogrebu dogodilo nekaj posebnega, namreč pogreb je prvič v naši zgodovini pospremila avijacija. Po-kopali so ga v družinski grobnici Rohrmanno-vih, pogrebne stroške je plačala Narodna vlada. Oktobra 1923 so Cankarjeve, Murnove in Kette-jeve posmrtno ostanke prenesli v skupno grob-nico slovenske moderne na Žalah. Spomenik je oskrbela Milena Rohrmann, zadnja Cankarjeva ljubezen.²²

Ko se je Cankar vrnil iz vojske, nekako ni več mogel najti notranjega miru. Na Rožniku je za-čutil, da je vse manj priljubljen, zato se je poleti leta 1917 preselil v Ljubljano. Že prej je večkrat izostal z Rožnika po nekaj dni in se klatil po

²⁰ Slovenski narod, 11. december 1918.

²¹ Pogreb Ivana Cankarja, Slovenec, 15. december 1918.

²² Ivan Cankar, ZD XXIX, Ljubljana 1976, opombe k pi-smom Mileni Rohrmannovi, str. 504.

¹⁹ Opis bolezni, zapuščina dr. Lojza Kraigherja, Časopi-sni izrezki, drugi tisk in razno gradivo, mapa XXVI, inv. št. 37/77, Irtani NUK-rokopisni oddelek.

Ljubljani ter iskal prenočišča. To je bilo obdobje, ko so ga največkrat videli pijanega v Ljubljani. Mnogi so z zaničevanjem gledali to bedno in nebogljeno bitje. Tudi Janko Omahen, ki je kot dijak hodil k njemu na Rožnik, se mu je v zadnjem srečanju odpovedal, pa čeprav ga je bil vajen pijanega, saj so se večkrat skupaj napili.²³ Z objavo pisem sta se nam razkrila ves blišč in beda Cankarjevega življenja. Mnogi trdijo, da je bil revež, v prejšnjem sistemu se je o njem govorilo malodane kot o proletarcu. Pa vendar ni tako. Cankar je prejemal precejšnje honorarje in predujme.²⁴ Sicer je res, da "Cankar bi pri Nemcih in ob svoji pridnosti moral postati milijonar, pri nas strada. Čudno je, da še toliko zasluži."²⁵

Njegov problem je bil v tem, da z denarjem ni znal delati, čeprav ga je vest včasih opomnila na to. Predvsem v zadnjih mesecih življenja, ko je večino svojega honorarja prejetega za knjigo *Podobe iz sanj* izročil prijatelju dr. Puntarju, da mu je ta oskrbel hrano pri Štruklju.

Kljub vsej bedi zadnjih let je še enkrat poprijel za delo in napisal še zadnji umotvor, t. j. *Podobe iz sanj*, za katerega je ob njegovi smrti Slovenski narod zapisal: "Podobe iz sanj so njegova labodja pesem. Ako bi ne bil napisal ničesar drugega kakor to, bi že to zadoščevalo, da bi bilo njegovo ime vklesano med prvimi in največjimi v naši književnosti."²⁶

Cankar je bil pijanec, bohem in umetnik. Znal si je ustvariti slavo že za časa svojega življenja. Še danes sije kot nedotakljiv bog na Olimpu, vendar premnogim služi kot opravičilo za pijančevanje. Cankar ni bil zgolj pijanec, bil je tudi delavec. Za boljše umevanje njegove narave si oglejmo pismo Henrikumu Tumi, kjer ogorčen zavrača vse trditve o svojem brezposelnem življenju.

Pismo Ivana Cankarja Tumi, 28. februarja 1913:

"Velecenjeni!

Kar ste mi storili dobrega v Kranjski gori, Vam daje pravico, govoriti z menoj svobodnejše, kakor bi smel kdo drugi. Ali tudi najboljšemu prijatelju ne dovolim, da bi mi delal krivico. Predzr-

nili ste si napisati besedo 'študent brez dela'. Brez dela! Zdaj, ko berem Vaše pismo in Vam odgovarjam, imam pred seboj korekturne pole za svojo 25. knjigo. Ali še ni dovolj? Kaj naj razbrizgam svoje možgane? Vi se hvalite s svojim delom, delom, delom; z dolžnostjo. Kaj pa je to Vaše delo in ta Vaša dolžnost? Kaj pa bo ostalo od vsega tega, komu koristi in kaj pomeni? Jaz sem bolj globoko oral, moje brazde bodo ostale! Vi ste me pač videli ob vinu in puncih; živ krst pa me ne vidi tiste dolge tedne, dni in noči, ko hodim gor pa dol kakor v rešetki in kujem s kladivom stavek na stavek. Saj jaz, hudiča, nisem kriv, da sem Slovenec. Butasti blebatač Sudermann je milijonar, pa nima čisto gotovo niti pol mojega talenta in niti četrтинko moje pridnosti! – Poslal Vam bom čez tri dni svojo najnovejšo knjigo. Takrat prekličite vse, kar ste mi pisali! Saj vendar ni umotvor odvisen od stola in peresa, temveč je odvisen od groznega napora, ki se ga človek iznebi komaj v tistih par urah spanja! Ljudje ne vedo ničesar! S strastjo in ljubeznijo mislim že tri leta na roman, ki bi ga rad napisal in v katerem bi rad utelesil naš narod, ves, kakršen je. V živi podobi njegove zgodovine od 1894-1905. Ne morem! Za tako delo imam moči več kot preveč, toda časa nimam. Treba je namreč čisto živalskega življenja in to stane! Eno samo leto, eno samo leto brez grdih skrbi, ki jih nisem jaz kriv, ki jih skrivam, pa jili do konca ne morem skriti! Zdaj ne vem, kam sem zašel. Vaše pismo me je tako razburilo, da nisem vedel, kaj bi. Zaradi tistih par kron sem zašel v sramotno blamažo. Vi, ki imate pamet, ste si morali vendar misliti, da bi Vam brez absolutno nujnega vzroka ne bil pisal. Pa bodi! Navsezadnje bo veljalo za vsakega slovenskega umetnika tisto, kar je rekel Costa za Fr. Levstika: "Krepiereen soll der Hund!" Tako je! –

Z odličnim spoštovanjem
Ivan Cankar"²⁷

²³ Janko Omahen, *Obiski pri Ivanu Cankarju*, Maribor 1969, str. 116.

²⁴ Dušan Moravec, *Schwentner in slovenska moderna*, SAZU Razprave XIV, Ljubljana 1996, str. 145-149.

²⁵ Henrik Tuma, *Pisma, Ljudevitu Furlaniju*, str. 117-118.

²⁶ Slovenski narod, 11. december 1918.

²⁷ Ivan Cankar, ZD XXX, Ljubljana 1976, str. 63-64.

KO SE KORENIN ZAVEMO

Katarina Kobilica, Andrej Studen: Volja do dela je bogastvo. Mikrozgodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885 – 1953) in njegovi družini; Korenine, Nova revija; Ljubljana 1999; 148 strani.

Premišljevanje o knjigi Katarine Kobilica in Andreja Studna bi lahko naslovili tudi z *»ko je bil svet še v redu«*, prav to nam namreč pride na misel, ko se v prvem delu srečamo s pravcato »zgodbo o uspehu«, ki je siromašnega fantiča iz Šturij v Vipavski dolini najprej privedla v ajdovsko tekstilno tovarno, od tam pa na številna gradbišča in končno v obrtno šolo v Ljubljani, ki mu je že pred prvo svetovno vojno določila nadaljno, vsekakor izjemno uspešno življenjsko pot. Prvi del študije je namenjen ljudem – patriarhu družine Curk, njegovi družici, njunim otrokom in »sopotnikom« – številnim članom njihove »velike družine« (služinčadi, delavcem in podnajemnikom). Avtorja nam najprej izjemno predstavno opišeta okolje, v katerega so se na začetku družbenega vzpona preselili Curki (Mirje), njihove sosede in končno še njihovo domovanje. Z njima se sprehodimo skozi labirint prostorov, si ogledamo opremo in se spoznamo s stanovalci. Prav zapisi o njih, njihovem vsakdanjiku, medsebojnih odnosih, vrednotah in strahovih, so po moje biser te študije. Skozi oči portretirancev namreč zremo v vsakdan ljubljanskega višjega srednjega sloja, v katerega je Fortuna (z dobro mero truda in drznosti) končno privedla stavbenika Matka Curka in njegovo družino. Curkovi dnevniški zapisi resda ne odkrivajo prelomnih političnih dilem tedanjosti, v njih hvalabogu zaman iščemo narodnjaško-politikantsko dušebrižništvo in puhloglavo hlepenje po žrtvovanju za politično-strankarski narodov blagor, vseeno pa s svojo življenjskostjo in pragmatizmom orišejo precej verodostojnejši portret dobe kot marsikateri »veliki memoari«. Popreproščeno bi se lahko reklo, da sta avtorja ubrala pot preučevanja družbe *»od posameznega k splošnemu«*, od družine k družbenemu razredu. Pri tem pristopu je zanimivo in vredno pozornosti prav vse – od naku pa družinskega avtomobila, radia, francoskega vrta, plesnih vaj pri Jenku do natančno določenega jedilnika in večernih gospodarjevih obiskov krčme. Vse to je namreč v enaki meri kot

Curkom, lastno tudi vsem drugim družinam istega socialnega kroga. Predstavljena družina je dosegla družbeni vzpon mimo »srebrne žlice« in podedovanih cekinov. Zlasti gospodarju je treba šteti v dobro, da se kljub družbenemu vzponu ni ponižal s papagajskim prevzemanjem maloumnih muh ljubljanske »čaršije« in je sebi in družini znal ohraniti določeno pokončnost in skromnost, ki jo zasledimo v izboru »letovišč« za otroke (Vrhovo pri Radečah, Vipavska dolina), v simpatično stiskaških, mollierovskega opisa vrednih oblačilnih in prehrabnih prebliskih ter nenazadnje tudi v njegovem življenjskem vodilu, ki sta ga avtorja izbrala za naslov svoje knjige.

V drugem delu avtorja natrosita nekaj utrinkov iz Curkovega poklicnega delovanja (precej pozornosti namenjata njegovemu sodelovanju z Jožetom Plečnikom) in popišeta tudi tri pomembnejše družabne dogodke, ki so se povsem v nasprotju s Curkovim siceršnjim nezanimanjem za formo in meščansko družabnost, globlje odrazili v njegovem življenju – gre za opis praznovanja šestdesetletnice Curkovega znanca in slovenskega pisatelja Frana Saleškega Finžgarja (1931), ki je župnikoval v Trnovem, za II. jugoslovanski evharistični kongres (1935) ter tabor z razvitjem prapora prosvetnega društva v Trnovem (1937), ki je za družino Curk pomenil svojevrstno družbeno odlikovanje, saj je bila Zora Curk ob ljubljanskem županu Adlešiču izbrana za botro prapora.

V bistvu sta oba dela pripovedi neločljivo povezana – mojstrovo uspešno poklicno uveljavljanje je njegovo družino gmotno in socialno kvalificiralo v višji meščanski sloj, zgodovina njegovega, iz skromnih začetkov vzniklega gradbenega podjetja pa je postala del urbane zgodovine narodove prestolnice. Precej črnila (in žolča) je bilo že prelitega o najslavnejšem graditelju Ljubljane in končno je napočil čas, da nekaj svetlobe posije tudi na človeka, ki je številnim mojstrovim stvaritvam vdahnil življenje. Zatorej moramo ob Plečnikovih Žalah, NUK-u, ljubljanskih tržnicah in številnih drugih spomenikih arhitekture z dolžnim spoštovanjem omenjati tudi ime človeka, ki je znal sanje genija preliti v materialni svet. Pisca sta uvrstila v študijo osem gradenj, ki jih je izvedlo Curkovo gradbeno podjetje – adaptacijo trnovske cerkve (1929; sém je Curk z družino redno hodil k maši), gradnjo kraljevega lovskega dvorca v Kamniški Bistrici (1933), gradnjo cerkve na Barju (1937), za-

vetišča sv. Jožefa (1938), cerkve na Rakeku (1936 - 1938), pa gradnjo NUK-a (1936 - 1941), Žal (1938 - 1939) in ureditev nabrežja Ljubljani-ce (1930 - 1932) s tržnicami (1940 - 1942).

»*Voljo do dela*« priporočam zgodovinarjem meščanstva, ljubiteljem svežega, a nikakor ne »lahkotnega« branja o preteklosti ter seveda za ljubljanim v Ljubljano.

Aleksander Žižek

SNAGA IN RED VZDRŽUJETA SVET

Georges Vigarello: Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej; Založba / *cf., Rdeča zbirka; Ljubljana 1999; 320 strani.

Od prešernega vzajemnega pljuskanja, čofotanja in potenja v srednjeveških »kopelih«, kjer se je klientela obeh spolov še najmanj posvečala telesni čistoči (pa toliko bolj sproščujoči družabnosti), preko sramežljivega pokrivanja večine telesne površine, »zatesnjevanja« por na koži ter selektivnega umivanja vidnih delov, »suhe higiene« z drgnjenjem, preoblačenjem perila in dišavljenjem do (vnovičnega) spoznanja o poživljajočem in zdravilnem učinku kopeli ter čistoče v današnjem pomenu besede. Takšno je potovanje po zgodovini osebne (in javne) higiene, ki nam ga oriše Georges Vigarello.

Seveda se za tem skriva mnogo več - zavedanje lastnega telesa in skrb zanj, prilagajanje vsakokratnim normam družbene sprejemljivosti je determinanta posameznikovega mesta v družbi. »Čisto« in »prav« sta vedno atributa, ki tudi v higienizaciji pripadata vladajočemu sloju. Umazanost je značilnost družbeno inferiornih. Čistost navzven vseskozi obeta tudi notranjo čistost (poštenje, delavnost) - čisti sloji (in ljudstva v celoti) so seveda večvredni, postavljeni nad one, ki že s svojo »umazanostjo« (nesprejemljivostjo) dajejo vtis divjosti in primitivizma.

Prav tu se stakneta in prepleteta motiva obeh »vej« zgodovinopisja - klasične (zazrte navzven, v družbene prelomnice, tektonske premike »razredov«) in »moderne« (usmerjene v manj bombastične pa dolgotrajnejše procese in nenazadnje v posameznika in njegov odnos ter vlogo v prej omenjenih prelomnejših procesih). Šele ob upoštevanju obeh komponent realnosti/zgodo-

vine (zunanje/širše in ponotranjene/»manj pomembne«) dobi ukvarjanje s tematiko, ki bi se pravovernemu zgodovinarju še pred leti zdela naravnost bogokletna, svoj smisel. Praktično vsem prelomnicam na področju higienizacije lahko najdemo protitež (pa tudi izvor) v dogodkih in procesih družbenega razvoja - že omenjeno igrivost skupnih kopeli je upihnila črna smrt, telo pokrila in z grešnostjo stigmatizirala pa poznosrednjeveška zazrtost v krščanski »onstran«. Napudrane lasulje, čipke in razkošno perilo so iznajdba družbe, ki je uživala v bližini in življenju, strahu pred vodo in umivanjem pa se še ni otresla. Odkrivanje naravne (»rustikalne«) jedrosti, svežine in čistoče je otrok osvoboditve meščanstva in njegovega vzpona. Poslans-tvo vsakokratne elite je oblikovanje sistema »vrednot« - tudi v higienizaciji in medsebojnem obnašanju, in nenazadnje *prosvetljevanje* nepriviligiranih. Plemstvo piše o napol podivjanih, zamazanih in zanemarjenih kmetavzih, meščanstvo o podobnih prebivalcih zgodnjekapitalističnih mest. Vsem opisom je skupna nekakšna privoščljiva mrščavica in morbiden užitek pri popisovanju razmer, ki se tako boleče razlikujejo od »družbeno« sprejemljivih.

Odslikavi evropske zgodovine čistoče sledi spremna študija Andreja Studna, ki predstavi tudi trenutno stanje slovenskega raziskovanja zgodovine higienizacije, bralcu pa ponudi bogat izbor dodatnega branja - pač v skladu z zasnovo zbirke, ki temelji na predstavljanju (izdajanju) del, ki ne ponujajo končnih (zacementiranih) modrosti, temveč usmerjajo v nadaljnje iskanje in preučevanje obravnavane teme.

Aleksander Žižek

VSE, KAR STE VEDNO ŽELELI VEDETI O LISTINAH

Božo Otorepec, Dragan Matić: Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana 1320 - 1782; Gradiva in razprave št. 19; Zgodovinski arhiv Ljubljana 1998; 85 (1 - *Fotografije*) in 192 strani (2 - *Transkripcije z regest in komentarji*).

Pričujoča objava listin je zagledala luč sveta v jubilejnem 1998. letu, ko je ZAL proslavil svojo stoletnico. Praznovalo se je skozi vse leto, razen

bivšim in sedanjim jubilarovim sodelavcem ter zainteresirani sferi arhivistov in zgodovinarjev, pa se je ZAL v letu svoje stoletnice intenzivno predstavljala tudi širši javnosti. In reči je treba, da je to storil na najboljši možni način – tudi s takšnim samopromoviranjem.

V dveh razkošno opremljenih in domiselno oblikovanih zvezkih, katerih rojstvo so med drugimi velikodušno podprli Ministrstvo za kulturo, vrsta občin z območja ZAL ter skupina gospodarskih organizacij in firm, nam avtorji (menim, da je treba mednje šteti tudi fotografirajo ZAL Darinko Mladenovič) predstavijo 46 listin, ki pokrivajo približno 450 let mestne zgodovine. Prva listina je obenem najstarejša listina, ki jo hrani ZAL, gre pa za mestni privilegij, ki ga je Ljubljancanom podelil vojvoda Henrik Goriško – Tirolski, zadnja pa je potrditev mestnih pravic iz leta 1782 Jožefa II. Seveda gre le za izbor bogatega listinskega gradiva o življenju naše prestolnice, ki sicer obsega kar 284 arhivalij iz obdobja med letoma 1320 in 1896. Med njimi najdemo različne privilegije, ustanovne, privatno-pravne listine meščanov ter ostale listine in diplome. Izdajatelji tega gradiva so bili mestni gospodje (deželni knezi), mestna (samo)uprava (sodnik, mestni svet, župan) ter meščani. Večina omenjenih listin obravnava vprašanja mestne avtonomije (mestno samoupravo, sodstvo, finance, zaščito mestnega gospodarstva – trgovine), manj pa se jih loteva verskih, obrambnih in šolskih zadev. Za ohranitev pisnih preostankov preteklosti, kar listine nedvomno so, so bili prejemniki spočetka zainteresirani iz pragmatičnih razlogov, medtem ko je zbiranje in hranba »v znanstvene in kulturne« namene iznajdba modernejših časov. Mesto, ki je bilo obkroženo z bolj ali manj neprijetnimi sosedi (cerkvenimi posestmi, mogočnimi fevdalci in konkurenčnimi mesti) je bilo seveda življenjsko zainteresirano, da svoje zapisane pravice za vsako ceno ohrani in jih po potrebi uporabi v dokaz svojih trditev – Ljubljanci so svoje privilegije hranili v privilegijski skrinji (nekaj časa celo v stolnici), meščani pa so prenekatero svojo listino zaupali v »varno« hrambo mestnemu pisarju. Kljub vsemu so čas, ogenj in različni prevrati več kot zdesetkali listinsko gradivo – in prav zato si (v ljubljanskem primeru niti ne tako) skromni preostanki zaslužijo toliko več pozornosti.

V prvem zvezku so na 85 straneh objavljene avtentične reprodukcije (fotografije) izbranih

in predstavljenih listin. Fotografije so dovolj kvalitetne in primerno velikega formata, tako da omogočajo branje in primerjanje (kontrolno) transkripcije v drugem zvezku. Pri privilegijih in ostalih listinah na večih folijih so seveda fotografirane vse strani, obsežnim formatom pa se je (z dodatnim prostorom) »prilagodila« tudi oblikovalka Andreja Aljančič Povirk (npr. pri listini št. 33).

V drugem zvezku sta 46 izbranih listin s svojimi prispevki predstavila zgodovinarja dr. Božo Otorepec in mag. Dragan Matić, ki trenutno skrbi za listinsko gradivo ZAL. Po letih 1956 – 1966, ko je bilo prav po zaslugi Boža Otorepca, arhivista tedanjega Mestnega arhiva ljubljanskega, v 11 zvezkih *Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku* objavljenih 880 listin, gre v tem primeru za neprimerno ožji in reprezentativnejši izbor, ki je gotovo namenjen širšemu krogu kot zbirka, katere dopolnitev in ponatis je v predgovoru k *Izbranim listinam* obljubil direktor ZAL Janez Kopač. Vseeno tvori okostje pričujoče objave prav avtorsko delo, nastalo pri obdelavi listin za *Gradivo*. Tako je Božo Otorepec poskrbel za transkripcijo 31 listin ter napisal 8 komentarjev, 15 listin je transkribiral njegov soavtor, ki je poskrbel za ostale komentarje in kratke zgodovinske uvode k vsakemu izmed petih poglavij (delo je namreč glede na čas (stoletje) nastanka listin členjeno na 5 poglavij).

Drugi zvezek se dejansko začne s kratko predstavitvijo listin kot zgodovinskega vira in z razlago osnovnih diplomatičnih pojmov, čemur je dodan sestavek o listinskem gradivu za zgodovino Ljubljane v različnih evropskih arhivih. Sledijo izčrpne predstavitve 46 izbranih listin – za vsako je na voljo kratek regest, transkripcija v skladu z modernimi diplomatičnimi načeli, kratek komentar o v listini obravnavani tematiki, zunanji opis listine (material, mere, pečati), pregled dosedanjih objav ter seznam literature, ki ponuja dodatno informacijo o konkretnem dokumentu, ali pa bralca usmerja v poglobitev znanja. Zvezek zaključujejo izčrpen seznam uporabljene literature ter krajevno in osebno kazalo.

Vsakomur, ki se je kdajkoli soočil s problemom arhivistične obdelave in primerne prezentacije listinskega gradiva, sta jasna napor in trud avtorjev, ki sta vtakana v to res impozantno izdajo, ki zmore pritegniti tako na prvi kot na drugi pogled. Bolj nedeljskemu občudovalcu

(in uporabniku!) starožitnosti bo segla v srce zlasti knjiga reprodukcij, vsem ostalim, ki poleg forme občudujejo tudi »substanco« pa bo prirala k srcu celota. Oba zvezka namreč tvorita nedeljivo telo, ki zmore popeljati na potovanje v preteklost našega glavnega mesta najrazličnejše »popotnike«. S to trditvijo je obenem že tudi čas, da poskusim opredeliti ciljno publiko te izdaje – najprej bom malce hudobno zapisal, da se je lahko razvesele vsi tisti, ki vlivajo znanje o »listinoslovju« v glave bodočim kolegicam in kolegom zgodovinarjem, dobrodošel abecednik pa so dobili tudi oddelčni germanisti, ki morajo v dveh letih pogosto iz popolnih začetnikov »ustvariti« vsaj jecljajoče bralce »frakture«.

V njihovo dobro priporočam, da po delu segajo (zlasti seveda ljubljanski) učenci in študentje, ki utegnejo na nevsiljiv način in tako rekoč spo-

toma dobiti marsikatero informacijo, za katero bi bili sicer prikrajšani, nenazadnje pa jo v obdobjih »državniške poklapanosti« (ali pa celo v obratnem primeru) toplo priporočam mestnim materam in očetom, razveselili pa se je bodo tudi vsi tisti, ki vedo, da zgodovina ni samo strelivo za aktualne politične boje in priročen arzenal očitkov.

Čudilo bi me, če bi delo takšnih kvalitet (strokovne globine in obenem razumljive pripovednosti) ostalo brez odmeva, ne bi pa bil začuden nad manj kooperativnimi meceni za izdajo novih tovrstnih projektov (praznika je namreč konec). Vseeno skupaj z avtorji in njihovo inštitucijo držim pesti in se veselim novih zanimivih srečanj s pisnimi spomeniki naše preteklosti.

Aleksander Žižek

UDK 94(497.12 Snežnik)"1884/1919":929 Schollmayer-Lichtenberg H.
929 Schollmayer-Lichtenberg H.

KAČIČNIK GABRIČ Alenka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SLO-1000 Ljubljana

Henrik Schollmayer Lichtenberg, upravnik posestva Snežnik

ZGODOVINA ZA VSE, 6/1999, št. 1, str. 5-12

Henrik Schollmayer-Lichtenberg je bil po osnovni izobrazbi gozdar. Od leta 1884 pa do svoje upokojitve 1919 je bil zaposlen na snežniškem veleposestvu, sprva kot upravnik revirja Mašun, od 1903 pa kot direktor celotnega veleposestva. Poleg osnovnega dela se je zanimal še za celo vrsto drugih tem, o katerih je napisal celo več člankov. Nekateri med njimi so še danes osnovni vir za preučevanje posameznih tem v zgodovinoisju, etnologiji, meteorologiji in tudi drugod.

UDK 324.14(497.12 Ljubljana)"1868"

MATIČ Dragan, mag., Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, p.p. 373, SLO-1000 Ljubljana

Pretep v Šantlovi veži

ZGODOVINA ZA VSE, 6/1999, št. 1, str. 13-24

Avtor se v razpravi posveča analizi poteka prvega večjega nemško-slovenskega ekscesa, ki je privedel do fizičnih obračunavanj in dokončno razbil iluzijo o mirnem sožitju slovenskih in nemških meščanov. Potem ko prikaže stopnjevanje provokacij med nemškimi Turnarji in slovenskimi Sokoli ter burni potek dogodkov do katerih je prišlo v Šantlovi hiši v noči s 23. na 24. julij 1867, obravnava tudi neposredne in dolgoročne posledice, do katerih je zaradi škandala prišlo: zasedba Ljubljane z dodatnim vojaštvom, suspenz župana Coste, sodni proces in obsodbe glavnih akterjev, padec priljubljenosti slovenske stranke in s tem povezani poraz na občinskih volitvah l. 1868, slovenski bojkot nadaljnjih občinskih volitev, ki ga je v svoji užaljenosti dosegel Costa ter prihod nemške občinske vlade, ki je potem Ljubljani vladala kar 14 let.

UDK 316.343.62"1800-1914":173
316.343.62"1800-1914":177

KRAMBERGER Taja, zgodovinarica, Institutum Studiorum Humanitatis, Breg 12, SLO-1000 Ljubljana

Morala in pravila obnašanja v družinskem krogu v luči meščanskih bontonov

ZGODOVINA ZA VSE, 6/1999, št. 1, str. 25-41

Avtorica na podlagi meščanskih bontonov obravnava družinsko moralo in pravila obnašanja v meščanskih krogih pred prvo svetovno vojno. Družinska morala se razkriva kot notranja ločnica družbe, kot tisti družbeni mehanizem, ki vzdržuje *status quo* v meščanski družbeni poziciji, sloneči na nespremenljivosti ter kopičenju in ohranjanju privilegijev.

UDC 94(497.12 Snežnik)"1884/1919":929 Schollmayer-Lichtenberg H.
929 Schollmayer-Lichtenberg H.

KAČIČNIK GABRIČ Alenka, Archives of the Republic of Slovenia, Zvezdarska 1, SLO-1000 Ljubljana
Henrik Schollmayer Lichtenberg, Manager of the Snežnik Estate

HISTORY FOR EVERYONE, 6/1999, No. 1, pp. 5-12

Henrik Schollmayer Lichtenberg was by education a forester. From 1884 up until his retirement in of 1919, he was employed on the estate of Snežnik - first as manager of the Mašun hunting runs and from 1903 onwards as manager of the entire estate. In addition to his main occupation, Schollmayer Lichtenberg was also interested in a number of other areas, on which he wrote several articles, some which still figure today as basic sources for researching individual topics in the fields of historiography, ethnology, meteorology and so forth.

UDC 324.14(497.12 Ljubljana)"1868"

MATIČ Dragan, M. A., Historical Archives of Ljubljana, Mestni trg 27, p.p. 373, SLO-1000 Ljubljana
The Fight in Šantlov's Entrance Hall

HISTORY FOR EVERYONE, 6/1999, No. 1, pp. 13-24

The author presents an analysis of the first more significant German-Slovene excess which led to a fist-fight and which definitively shattered the illusion of the peaceful co-existence of the Slovene and German middle-class citizens. After a depiction of how the provocations between the German "Turnarji" and the Slovene Sokoli clubs escalated and a description of the exciting sequence of events which led to the culmination in Šantlov's house in the night from July 23rd to 24th 1867, the author also discusses the direct and long-term repercussions of the scandal, including the occupation of Ljubljana by additional troops, the suspension of Mayor Costa, the trials and convictions of the main protagonists, the decrease in the popularity of the Slovene party and the defeat it experienced as a result during the municipal elections in 1868, the Slovene boycott of a number of the following municipal elections achieved by the outraged Costa and the establishment of the German Municipal Government which ruled Ljubljana for the next 14 years.

UDC 316.343.62"1800-1914":173
316.343.62"1800-1914":177

KRAMBERGER Taja, Historian, Institutum Studiorum Humanitatis, Breg 12, SLO-1000 Ljubljana
Morals and the Rules of Good Behaviour within the Family Circle in the Light of Bourgeois Etiquette
HISTORY FOR EVERYONE, 6/1999, No. 1, pp. 25-41

Based on the bourgeois etiquette of the times, the author discusses family morals and values and the rules of good behaviour adhered to by middle class circles before the First World War. The moral principles upheld within families are revealed as the internal dividing-lines of middle class society - and as the social mechanisms which maintain the *status quo* of the position of the middle class citizens which is rooted firmly in unchangeability and their tenacious amassing of and grip on privileges.

UDK 811.131.1-863:792.025 Parma V.
729.025 Parma V. :821.163.6-293 Cankar I.

GRDINA Igor, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

SPREIZER Mitja, študent slavistike, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

Stara pesem - mojstrovina Viktorja Parme in zmazek Ivana Cankarja

ZGODOVINA ZA VSE, 6/1999, št. 1, str. 42-54

Pisatelj Ivan Cankar (1876 - 1918) je leta 1898 poleg več drugih odrskih besedil prevedel v slovenščino tudi libreto Guida Menascija (1867 - 1925) za "dramatično romanco Stara pesem Viktorja Parme (1858 - 1925). Cankar teksta ni slovenil iz italijanskega izvirnika, temveč iz hrvaškega prevoda Augusta Harambašića. Delo, ki je temeljilo na motivih iz Heinejeve poezije, kljub več ponovitvam ni doživelo posebnega priznanja. Slovenski prevod Stare pesmi je dolgo časa veljal za izgubljenega, leta 1998 pa ga je Mitja Spreizer našel v Glasbeni zbirki ljubljanske Narodne in univerzitetne knjižnice.

UDK 929 Levstik V. :821.163.6-6
929 Cankar I. :821.163.6-6

ŠAVNIK Mojca, dipl. etnolog in kulturni antropolog, Kunaverjeva 7, SLO-1000 Ljubljana

Vladimir Levstik in Ivan Cankar: ali skrivnost je še vedno živa

ZGODOVINA ZA VSE, 6/1999, št. 1, str. 55-75

S transkripcijo pism Vladimira Levstika Ivanu Cankarju skuša avtorica osvetliti njun specifičen odnos. Padci in vzponi njunega prijateljstva se odražajo v njuni korespondenci z drugimi pisci. Po drugi strani, kažejo pisma njun način življenja in razmišljanja, ter odsevajo blišč in bedo literatov v dvajsetih letih 20. stoletja.

UDK 94(437.6)"19":929 Hodža M.
929 Hodža M. :94(437.6)"19"

KREGAR Tone, zgodovinar, Muzej novejšje zgodovine, Prešernova 17, SLO-3000 Celje

Milan Hodža in Srednja Evropa

ZGODOVINA ZA VSE, 6/1999, št. 1, str. 76-91

Milan Hodža velja za nedvomno najpomembnejšega slovaškega politika v prvi polovici 20. stoletja. Bil je poslanec že v ogrskem parlamentu, svoj politični vrhunec pa je dosegel v 1. ČSR, ko je bil med ostalim tudi edini nečeški predsednik vlade. S svojim političnim razmišljanjem in delovanjem je presegel meje matične domovine ter veljal za vodilnega predstavnika evropske agrarne demokracije. Velik del svoje aktivnosti je namenjal ureditvi razmer v Srednji Evropi ter povezovanju in skupnemu nastopu njenih narodov, v čemer je videl ključ do umiritve napetosti in Evropi nujno potrebnega geopolitičnega ravnovesja. Njegove zamisli o srednjeevropski federaciji so naletele na somišljenike tudi v Sloveniji, saj je denimo Edvard Kocbek v temeljnih vprašanjih v celoti delil Hodžovo vizijo bodočega srednjeevropskega ustroja.

UDC 811.131.1-863:792.025 Parma V.
729.025 Parma V. :821.163.6-293 Cankar I.

GRDINA Igor, Ph. D., University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

SPREIZER Mitja, Student of the Slovene Language, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

The Play *Stara Pesem*: Viktor Parma's Masterpiece and Ivan Cankar's Botch-Up

HISTORY FOR EVERYONE, 6/1999, No. 1, pp. 42-54

In 1898, the writer Ivan Cankar (1876-1918) translated (amongst numerous other works) a libretto by Guido Menasci (1867-1925) for the "dramatic romance" *Stara Pesem* (An Old Song) written by Viktor Parma (1858-1925). However, Cankar did not translate the text from the Italian original, but used the Croatian translation by August Harambašić instead. The work, which was based on motifs from the poems of Heinrich Heine, did not reap particularly positive critics, despite the several performances given. The Slovene translation of *Stara Pesem*, which was thought lost for several decades, was discovered in 1998 by Mitja Spreizer in the Musical Collection of Ljubljana's National and University Library.

UDC 929 Levstik V. :821.163.6-6
929 Cankar I. :821.163.6-6

ŠAVNIK Mojca, B. of Ethnology and Cultural Anthropology, Kunaverjeva 7, SLO-1000 Ljubljana

Vladimir Levstik and Ivan Cankar, or: The Secret Still Lives

HISTORY FOR EVERYONE, 6/1999, No. 1, pp. 55-75

Through the transcription of Vladimir Levstik's letters to Ivan Cankar, the author attempts to shed light on the specific relationship between the two authors. The good times and the bad times seen by their friendship are reflected in their correspondence and in their letters to other writers. At the same time, the letters also give a deep insight into the life-style and way of thinking of the authors and mirror the glitter and the misery of the lives of writers in the second decade of the 20th century.

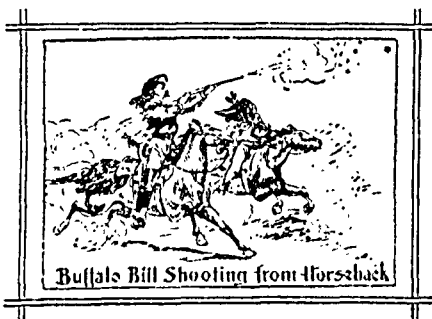
UDC 94(437.6)"19":929 Hodža M.
929 Hodža M. :94(437.6)"19"

KREGAR Tone, Historian, Museum of Modern History, Prešernova 17, SLO-3000 Celje

Milan Hodža and Central Europe

HISTORY FOR EVERYONE, 6/1999, No. 1, pp. 76-91

Milan Hodža was, without doubt, the most prominent Slovakian politician in the first half of the 20th century. Beginning as a delegate to the Hungarian Parliament, his political career reached its peak during the first Czechoslovakian Republic in which he held several functions, including that of the only prime minister not of Czech nationality. His political insights and actions by far exceeded the borders of his homeland and earned him renown as the leading representative of agrarian reform in Europe. A great part of his activities were devoted to promoting good relations and ties amongst the countries in Central Europe, encouraging them to take unified political action, as he saw in this the key to alleviating political tension and to achieving the much required geopolitical balance in Europe at that time. His ideas of a Central European federation also found support in Slovenia, as Edvard Kocbek, for example, completely supported the main points of Hodža's vision of the future shape of Central Europe.

ZGODOVINA ZA VSE

Nova slovenska znanstvena
revija, polna zanimivih in
kratkočasnih zgodb, ki jih
piše življenje.

VSE ZA ZGODOVINO

Vse informacije lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva Celje
(Muzej novejšje zgodovine Celje), Prešernova 17, 3000 Celje
tel.: (063) 40-530, fax: (063) 405-330.

Na voljo so vam vse številke po ugodni ceni.

ŠOU-Študentska knjigarna
K e r s n i k o v a 4
1 0 0 0 L j u b l j a n a
tel: 131-70-10 fax: 222-618

odprta vsak dan od 10. do 14. ure

**Študijska in obštudijska literatura,
leposlovje, periodika,
študentski časopisi,...**

**V študentski knjigarni imajo
vsi študentje in dijaki
25 do 50% popust pri nakupu knjig.**

**Novosti v Študentski knjigarni
objavljamo na RŠ, vsak torek in četrtek
v Študentskih obvestilih ob 18.30 uri.**

Š T U D E N T S K A

www.knjigarna.uni-lj.si

NTRC

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek, Igor Grdina, Tone Kregar, Marija Počivavšek, Andrej Studen, Anton Šepetavc, Aleksander Žižek

Urednik: Andrej Studen

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec, Mira Miladinović Zalaznik

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

Slika na naslovnici: Vladimir Levstik (Rokopisna zbirka NUK)

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

Študentska organizacija univerze v Ljubljani

ISSN 1318-2498

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, 415-84/94 mb, sodi revija Zgodovina za vse med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

ALENKA KAČIČNIK GABRIČ
DRAGAN MATIĆ
TAJA KRAMBERGER
IGOR GRDINA
MITJA SPREIZER
MOJCA ŠAVNIK
TONE KREGAR

CENA: 1.500 SIT